

**MEB İSLAM ANSİKLOPEDİSİ İLE TDV İSLAM
ANSİKLOPEDİSİNDEKİ TASAVVUFA DAİR
MADDELERİN TESPİTİ VE TASAVVUFA DAİR
KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

Zühre COŞKUN

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

MEB İSLAM ANSİKLOPEDİSİ İLE TDV İSLAM ANSİKLOPEDİSİNDEKİ
TASAVVUFA DAİR MADDELERİN TESPİTİ VE TASAVVUFA DAİR
KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zühre COŞKUN

Danışman: Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN

BAYBURT - 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN danışmanlığında, Zühre COŞKUN tarafından hazırlanan “MEB İslam Ansiklopedisi ile TDV İslam Ansiklopedisindeki Tasavvufa Dair Maddelerin Tespiti ve Tasavvufa Dair Kavramlarının Karşılaştırılması” başlıklı bu çalışma, 31.07.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hamdi TÜRKOĞLU

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fikri GÜNEY

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN danışmanlığında hazırlamış olduğum “MEB İslam Ansiklopedisi ile TDV İslam Ansiklopedisindeki Tasavvufa Dair Maddelerin Tespiti ve Tasavvufa Dair Kavramlarının Karşılaştırılması” başlıklı program seçin tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

10.07.2025

Zühre COŞKUN

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın hazırlanmasında katkı sunan, destek olan ve ilham veren kıymetli isimlere teşekkür ederim.

Öncelikle, akademik rehberliği ve kıymetli yönlendirmeleriyle çalışmamın şekillenmesine büyük katkı sağlayan Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN'a teşekkür ederim. Her aşamada yolumu aydınlatan, titizliğiyle bana örnek olan Prof. Dr. Selçuk COŞKUN'a ise derin şükranlarımı sunarım.

Bu çalışmayı, hayatıma anlam katan, sabırlarıyla beni destekleyen kıymetli eşim ile ilham kaynağım ve en büyük motivasyonum olan sevgili kızıma bir hediye olarak ithaf ediyorum. Varlıkları, bu yolculuğu daha anlamlı ve değerli kılmıştır.

Zühre COŞKUN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEB İSLAM ANSİKLOPEDİSİ İLE TDV İSLAM ANSİKLOPEDİSİNDEKİ TASAVVUFA DAİR MADDELERİN TESPİTİ VE TASAVVUFA DAİR KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Zühre COŞKUN

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet ÖZKAN

Bayburt-2025, Sayfa: 203

Tasavvuf ilminin doğuşu, hicrî I. ve II. yüzyıllarda yaşanan siyasi kargaşalar ve iç çekişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki fetihlerle birlikte halkın refaha ulaşması, dünyevîleşmeyi artırmış; bu duruma karşılık tasavvufî eğilimler, dünyevî hayata karşı bir duruşun temsilcisi hâline gelmiştir. Tasavvuf, bireyin manevî yolculuğunda Allah’a ulaşmayı hedefleyen, nefsi terbiye etmeyi ve dinin sınırları çerçevesinde kalbi arındırmayı amaçlayan bir disiplin olarak gelişmiştir.

Ansiklopediler, farklı alanlara dair temel bilgileri sistemli ve özlü biçimde sunmaları açısından akademik araştırmalar için vazgeçilmez kaynaklardır. Bu bağlamda TDV İslâm Ansiklopedisi ile MEB İslâm Ansiklopedisi, İslâm ilimleri literatüründe önemli bir yere sahiptir. TDV İslâm Ansiklopedisi, alanında uzman Müslüman müellifler tarafından hazırlanırken; MEB İslâm Ansiklopedisi, çoğunlukla Batılı araştırmacıların katkılarıyla oluşturulmuştur. Konular büyük ölçüde benzer olmakla birlikte müellif profillerinin farklı olması, bu iki eserin karşılaştırmalı olarak incelenmesini anlamlı kılmaktadır. Her iki ansiklopedide tasavvuf ilmine dair birçok madde yer almakla birlikte, bu alandaki içeriklerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine yönelik kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamaktadır.

Bu çalışmada, TDV İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan 1665, MEB İslâm Ansiklopedisi’nde ise 207 tasavvuf maddesi taranmış; her iki kaynakta ortak olarak yer alan 198 madde içerisinden seçilen 32 madde değerlendirmeye alınmıştır. Bu maddeler; 10 uygulama, 7 kavram, 9 unvan ve 6 şahsiyet başlığı altında incelenmiştir. Elde edilen bulgular, her iki ansiklopedinin tasavvuf ilmine özgün katkılar sunduğunu ve birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcısı niteliğinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, TDV İslâm Ansiklopedisi, MEB İslâm Ansiklopedisi, kavram analizi.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

IDENTIFICATION OF THE ARTICLES ON SUFISM IN THE MEB ISLAMIC ENCYCLOPEDIA AND THE TDV ISLAMIC ENCYCLOPEDIA, AND COMPARISON OF THE CONCEPTS RELATED TO SUFISM

Zühre COŞKUN

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ahmet ÖZKAN

Bayburt-2025, Pages: 203

The emergence of Sufism as a discipline can be traced back to the political turmoil and internal conflicts of the 1st and 2nd centuries Hijri. During this period, the prosperity brought about by conquests led to increased worldliness among the people; in response, Sufi tendencies emerged as a form of resistance against the material life. Sufism developed as a discipline that aims to guide the individual on a spiritual journey toward God, focusing on the purification of the heart and the disciplining of the self within the boundaries of religious principles.

Encyclopedias are indispensable sources for academic research, as they present fundamental information across various fields in a systematic and concise manner. In this context, the TDV Islamic Encyclopedia and the MEB Islamic Encyclopedia hold significant positions within the literature of Islamic sciences. The TDV Islamic Encyclopedia was prepared by Muslim scholars specialized in their fields, whereas the MEB Islamic Encyclopedia was mostly compiled with the contributions of Western researchers. Although the topics covered are largely similar, the difference in the profiles of the contributors makes a comparative examination of these two works particularly meaningful. Despite the fact that both encyclopedias include numerous entries on Sufism, there appears to be a lack of comprehensive comparative studies focused on this field. In this study, 1,665 Sufism-related articles from the TDV Islamic Encyclopedia and 207 from the MEB Islamic Encyclopedia were reviewed. Among the 198 articles that appear in both sources, 32 were selected for detailed analysis. These entries were examined under four main categories: 10 practice-based topics, 7 concepts, 9 titles, and 6 figures. The findings indicate that both encyclopedias offer unique contributions to the field of Sufism and should be viewed not as alternatives, but as complementary to each other.

Keywords: Sufism, TDV Islamic Encyclopedia, MEB Islamic Encyclopedia, conceptual analysis.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYYANNAME	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	2
Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.....	3
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1. TASAVVUFA DAİR UYGULAMALAR VE KAVRAMLAR.....	7
1.1. UYGULAMALAR	7
1.1.1. Çile (چله).....	7
1.1.2. Devse (الدوسة).....	10
1.1.3. Hadra (حضرة) – Gaybet (الغيبة)	12
1.1.4. Hırka (الخرقة).....	14
1.1.5. Post (پوست).....	17
1.1.6. Semâ (السماع).....	19
1.1.7. Şed (الشّد)	23
1.1.8. Vird (وُرد) - Evrâd (أوراد).....	26
1.1.9. Zikir (الذكر).....	29
1.1.10. Zühd (الزهد).....	34
1.2. KAVRAMLAR.....	37
1.2.1. Ahadiyyet (الأحديّة).....	38
1.2.2. Hal (الحال).....	39
1.2.3. Kabz (القبض).....	42
1.2.4. Keşf (الكشف).....	45
1.2.5. Mesnevi (مثنوى).....	48
1.2.6. Tarikat (الطريقة)	52
1.2.7. Tasavvuf (التصوّف).....	58
İKİNCİ BÖLÜM	65
2. TASAVVUFA DAİR ÜNVANLAR VE ŞAHSİYETLER.....	65
2.1. ÜNVANLAR	65
2.1.1. Baba	65
2.1.2. Derviş (درویش)	68
2.1.3. Halife (ال خليفة).....	71
2.1.4. İşan (ایشان)	74
2.1.5. Meczup (المجنوب)	75
2.1.6. Pir (پیر)	77
2.1.7. Sûfî (الصوفي)	80

2.1.8. Şeyh (الشيخ)	83
2.1.9. Veli (الولي).....	87
2.2. ŞAHSİYETLER.....	92
2.2.1. Abdülkâdir-i Geylânî (عبد القادر كيلانى)	93
2.2.2. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (مولانا جلال الدين رومى).....	96
2.2.3. Gazzâlî (الغزالي).....	99
2.2.4. Hacı Bektâş-ı Velî	102
2.2.5. Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin (عبد الكريم بن هوازن القشيري).....	104
2.2.6. Râbia El-Adeviyye (رابعة العدويّة)	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	114
EKLER	118
EK 1: Dia-Mebis Tasavvufa Dair Maddelerin Karşılaştırılma Tablosu.....	118
EK 2: Mebis - Tasavvufa Dair Maddeler Tablosu	125
EK 3: Dia - Tasavvufa Dair Maddeler Tablosu.....	131
EK 4: Anahtar Kelimeler Tablosu	200
EK 5: Dia - Mebis Madde Adı ve Müellif Karşılaştırma Tablosu	201
ÖZ GEÇMİŞ	203

KISALTMALAR

b.	: Bin
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
m.	: Miladî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MEBİS	: Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Dünyadaki bütün dinler ve inanç sistemleri; ibadet esasları, inanç esasları ve ruhani boyut olmak üzere üç ana unsurdan oluşur. İslam dininde bu unsurlar, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi üç önemli ilim dalının ortaya çıkmasına zemin hazırlar¹. Tasavvufun tanımı olarak “güzel ahlâk”, “Hakk’a vuslat” ve “İslâm’ın ruh hayatı” gibi çeşitli ifadeler kullanılmış, bu kadar çok tanımın olması tasavvufun bir hâl ve tecrübe ilmi olmasından kaynaklanmaktadır². Bununla beraber, tasavvufun konusu, insanın kendini tanıyarak Allah’a ulaşma yolculuğu olarak da ifade edilmektedir³. Tasavvufun amacı ise kişinin daha bu dünyadayken Allah ile bağ kurmasını sağlamak ve ebedî saadete ulaşmasına vesile olmaktır⁴. Tüm bunlarla beraber tasavvuf, sistemi ve muhtevası itibarıyla tamamen Kur’anî ve Muhammedî temellere dayanmaktadır; şeriata aykırı değildir⁵. Bu yolu tercih eden kişiler, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in izinden giderek dünya ve ahiret saadetini kazanmaya çalışan iyi bir Müslüman olmayı hedefler⁶.

Tasavvuf ilmine dair eserler ise Hicrî 3. asırdan sonra kaleme alınmış ve bu dönemde tasavvuf klasiklerinin yazım süreci başlamıştır. Başlıca eserler arasında; Kuşeyrî’nin er-Risâle’si, Gazzâlî’nin İhyâu Ulûmi’d-Dîn’i, Hücûrî’nin Keşfü’l-Mahcûb’u, Ebû Tâlib el-Mekkî’nin Kûtü’l-Kulûb’u, Hakîm Tirmizî’nin Hatmü’l-Evliyâ’sı, Hâris b. Esed el-Muhâsibî’nin er-Ri’âye li Hukûkillah’ı, Abdülkerim el-Cîlî’nin el-İnsanü’l-Kâmil’i ve Abdurrahman es-Sülemî’nin Tabakâtü’s-Sûfiyye’si gibi önemli klasikler bulunmaktadır⁷.

Çeşitli kitapların yanı sıra bilgiye düzenli ve bütüncül bir biçimde ulaşmada ansiklopedilerin sağladığı katkı yadsınamaz. Herhangi bir konuda bilgi edinmek isteyenler için en temel başvuru kaynaklarının başında ansiklopediler yer almaktadır. Günümüzde bilgiye erişim kolaylaşmış olsa da, doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmak her zamankinden daha büyük önem taşımaktadır. Zira dijital ortamda dolaşan çok sayıda yanlış veya yanıltıcı bilgi, özellikle okuyucular ve araştırmacılar açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum, dinî konular söz konusu olduğunda daha da hassas bir boyut kazanmakta ve bilgiye yaklaşımda daha fazla

¹ Dilaver Gürer, “Tasavvufun Konusu ve Gayesi”, ed. Kadir Özköse, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017) 20-21.

² Gürer, “Tasavvufun Konusu ve Gayesi” 20-21.

³ Ömer Yılmaz, *Tasavvuf Bize Ne Söyler?*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2020) 92-101.

⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Dersleri*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2022) 73.

⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’ân ve Sünnete Göre Tasavvuf (İslâm’da Rûhî Hayat)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989) 27-37.

⁶ Gürer, “Tasavvufun Konusu ve Gayesi” 20-21.

⁷ Gürer, “Tasavvufun Konusu ve Gayesi” 20-21.

dikkat ve özen gerektirmektedir. Nitekim, tasavvuf ilmine yöneltlen eleştirilerin önemli bir kısmının, konuya dair yanlış ya da eksik bilgilerden kaynaklandığı bilinmektedir. Bu bağlamda bu tez, iki farklı ansiklopedinin tasavvufa dair kavramların tespiti ve karşılaştırılması, maddelerin nasıl ele alındığı, farklılıkları ve benzerliklerini ortaya çıkarması nedeniyle oldukça kıymetlidir.

MEB İslam Ansiklopedisinin mukaddime bölümünde de anlatıldığı üzere, Hollanda'nın Leiden şehrinde, E.J. Brill tarafından 1908 yılında yayımlanan “The Encyclopaedia of Islam” adlı ansiklopedi, İslâm dünyası için son derece kıymetli bulunmuş ve ilimle ilgilenen kişilerin başvuracağı ilk kaynaklar arasında yer almıştır⁸. Ancak, eserin yabancı dilde olması herkes tarafından anlaşılmasına neden olmuş ve 1939 yılında Ankara’da yapılan bir toplantı sonucunda Türkçeye çevrilmesine karar verilmiştir. Eserin çevirisinde bilimsel sorumluluğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi üstlenmiş, mali sorumluluğu ise dönemin Millî Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanmıştır. İslâm Ansiklopedisi’nin çevirisinde, her alanın ilgili uzmanlarınca yapılan katkılar sayesinde bilimsel ve tarafsız bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çeviri çalışmasının 1987 yılında tamamlandığı belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmanın konusu olacak bir diğer ansiklopedi ise TDV tarafından hazırlanan TDV İslâm Ansiklopedisi’dir ve ilk cildi 1988 yılında yayımlanmış, 46. cildi ise 2016 yılında tamamlanmıştır. TDV İslâm Ansiklopedisinin yazılmasının ana nedenlerinden birisi ise MEB İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan eksiklikleri ve hataları gidermektir.

Bu çalışmanın amacı, herhangi bir tarafı mutlak doğru ya da yanlış ilan etmek değil; her iki eseri çok yönlü biçimde ele alarak madde düzeyinde karşılaştırmalı bir analiz sunmaktır. Bu bağlamda, Batılı araştırmacıların madde yazımında hangi unsurlara önem verdikleri ile Müslüman müelliflerin konuyu nasıl ele aldıkları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışmanın kapsamı, MEB İslâm Ansiklopedisi ve TDV İslâm Ansiklopedisi’nde tasavvuf ilmine dair maddelerin tespit edilmesi ve bu maddeler arasından seçilenlerin karşılaştırılmasıdır. Bu doğrultuda, öncelikle MEB İslâm Ansiklopedisi’ndeki tasavvufa dair maddeler, 13 cildin tamamı taranarak tespit edilmiştir ve Ek-2’de sunulmuştur; ardından bu maddeler, TDV İslâm Ansiklopedisi’nde karşılaştırılarak ortak başlıklar belirlenmiştir ve Ek-5’te sunulmuştur. Ayrıca bu bağlamda MEBİS’te bulunan tasavvufa dair maddelerin tümü karşılaştırmalı olarak Ek-1’ de gösterilmiştir. Ancak çalışma, yalnızca ortak maddelerle sınırlı

⁸ Adnan Adıvar, “Mukaddime”, İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978), 1/17.

kalmayıp, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan tasavvufa dair maddelerin tespitini de kapsamaktadır. TDV İslâm Ansiklopedisi kapsamındaki tarama ise, Ek-4'te sunulan anahtar kelimeler kullanılarak ansiklopedinin web sitesindeki arama motoru aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Anahtar kelimeler aracılığıyla tasavvufla ilişkili olabileceği düşünülen toplam 1635 madde tespit edilmiştir. Söz konusu madde başlıkları, Ek-3'te sunulmuştur.

MEB İslâm Ansiklopedisi ve TDV İslâm Ansiklopedisi'nde tasavvuf ilmine dair birçok madde tespit edilmiştir, ancak bu maddelerin tamamına çalışmada yer verilmemiştir. Çalışmanın kapsam ve içeriğinin sınırlı olması nedeniyle, her iki kaynakta ortak olarak yer alan 32 madde değerlendirmeye alınmıştır. Bu maddelerin 26'sı tasavvuf ilmine dair maddelerden, 6'sı ise tasavvuf tarihinde öne çıkan sûfi şahsiyetlerden oluşmaktadır. Madde başlıkları her iki kaynakta da benzerlik göstermesine rağmen, içeriklerin kapsam ve ayrıntı bakımından aynı düzeyde olmadığı tespit edilmiştir. Örneğin, "Ahadiyyet" kavramı MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yüzeysel olarak ele alınırken, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde daha kapsamlı bilgilerle açıklanmıştır. Öte yandan, "İşan" maddesi MEB İslâm Ansiklopedisi'nde detaylı şekilde açıklanmış; TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ise yalnızca bir cümle ile tanımlanarak "şeyh" maddesine yönlendirme yapılmıştır.

Maddeler incelenirken, bazı başlıklarda yalnızca tasavvuf alanıyla sınırlı kalınmayıp, ilgili terimin diğer İslâmî ilim dallarındaki kullanımlarına da yer verildiği gözlemlenmiştir. Ancak bu çalışmada, yalnızca tasavvuf ilmiyle ilgili içerikler dikkate alınmış; diğer alanlara ilişkin bilgilere yer verilmemiştir. Öncelikle, her bir maddenin MEB İslâm Ansiklopedisi'ndeki içeriği incelenmiş; ardından aynı maddenin TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki anlatımı değerlendirilmiştir. Son aşamada ise her iki ansiklopedideki anlatımlar, benzerlik ve farklılıklar açısından karşılaştırılmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

Orta Çağ'da Avrupa karanlık bir dönem yaşarken, İslâm dünyasının Arapça orijinal eserleri ile Eski Yunan metinlerinin Arapça çevirileri Batı'nın ilgisini çekmiş ve oryantalizmin doğmasına zemin hazırlamıştır. 10. yüzyılın ortalarından itibaren ilk oryantalistlerin ortaya çıktığı görülmektedir⁹. 13. yüzyıldan itibaren Doğu'ya yapılan seyahatler ve 15. yüzyılda Osmanlı'nın etkisinin artması, Avrupa'nın ilgisini daha da artırmış; Batı'nın Doğu'ya olan merakı derinleşmiştir. İslâm Ansiklopedisi'nin yazılmasında iki temel etken rol oynamıştır:

⁹ Ahmet Zeki İzgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", *İslâmî Araştırmalar*, 2, (1988), 6.

birincisi, henüz yeterince tanınmamış bir alan olan Doğu'nun anlaşılması ve değerlendirilmesi; ikincisi ise, Doğu'ya ait bilgi birikiminin pratik alana aktarılmasıdır¹⁰.

İslâm Ansiklopedisi (Encyclopédie de l'Islam), 1908-1938 yılları arasında, I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde kaleme alınmış ve otuz yıllık bir sürede tamamlanmıştır. Söz konusu ansiklopedi, oryantalizmin merkezlerinden biri olan Hollanda'nın Leiden şehrinde, E.J. Brill yayınevi tarafından ilk kez 1908 yılında yayımlanmıştır. Ansiklopedi, Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dilde hazırlanmıştır. Yazar kadrosu Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya, Rusya, Türkiye ve Arap ülkelerinden uzmanlardan oluşsa da, maddelerin büyük çoğunluğunun Batılı doğubilimciler tarafından kaleme alındığı belirtilmiştir. Ayrıca, eserin birinci Leiden baskısına Türkiye'den M. Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı" başlıklı uzun ve özgün bir makaleyle katkıda bulunmuş; bunun yanında sekiz on kadar kısa madde daha kaleme almıştır¹¹. Ansiklopedinin yazım sürecine katkı sunan bazı Hristiyan ve Yahudi yazarların, kendi inançlarını metinlere yansıttıkları; özellikle İslam büyükleri hakkında şüpheci ve küçümseyici bir üslup kullandıkları ifade edilmiştir¹². Eserin hazırlık süreci yavaş ilerlemiş; ilk olarak 1908 yılında yalnızca 240 sayfa yayımlanmış, devam eden yıllarda tamamlanarak yaklaşık otuz yılda nihayete ermiştir. Ansiklopedinin birinci baskısı, 5312 sayfadan oluşan dört büyük cilt ve bir küçük ek ciltten oluşmaktadır¹³. Büyük bir çoğunluğu Batılı Oryantalistler tarafından kaleme alınan MEB İslâm Ansiklopedisi 6290 madde ve 13 ciltlik bir ansiklopedi fakat 5. ve 12 cildi 2 nüshalı olduğu için toplamda 15 ciltten oluşmaktadır.

Eserin büyük kısmı alanında yetkin kişiler tarafından yazılmış olsa da, bazı maddelerde denge ve tutarlılık sorunları göze çarpmaktadır. Örneğin, önemsiz sayılabilecek bazı konulara gereğinden fazla yer verilirken, önemli konuların yüzeysel geçtiği görülmüştür. Ayrıca, maddelerin farklı dillere çevrilmesi sırasında bazı dikkatsizlik ve özensizlikler yaşanmış; bu nedenle, tercüme sürecinde eserin orijinal diline başvurmanın önemi vurgulanmıştır. Bununla birlikte, bazı önemli isimlerin göz ardı edildiği görülmektedir; örneğin, büyük İslâm âlimi Fahreddin Râzî'ye ansiklopedide yer verilmemiştir. Yazım sürecinin uzun sürmesi nedeniyle, özellikle tarihî ve coğrafi bilgilerde zamanla geçerliliğini yitiren bölümler ortaya çıkmış; bazı düzeltmeler ek ciltlerde yapılmış olsa da, eksikliklerin tamamen giderilemediği belirtilmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Leiden'de hazırlanmış olan İslâm Ansiklopedisi, bugün

¹⁰ İzgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 6.

¹¹ İzgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 6.

¹² İzgöer, "İslâm Ansiklopedisine Dair", 6.

¹³ Orhan F. Köprülü, "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti", *Diyanet İlmi Dergi* 12/3 (1973): 161-162

dünyada benzeri bulunmayan, İslâm ve Türk kültürü açısından vazgeçilmez bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Araştırmacılar, içeriği kısa olmasına rağmen yararlı bilgiler içeren İslâm Ansiklopedisi'nden sıkça yararlanmıştır; özellikle yabancı dil bilen araştırmacılar için bu ansiklopedinin oldukça faydalı olduğu belirtilmiştir. Ancak eserin yazıldığı dili bilmeyen öğrenciler ve araştırmacılar, bu ansiklopediden yeterince faydalanamamıştır. Ayrıca, Türk dünyasına dair bazı maddelerin yüzeysel geçtiği, yeterince bilgi sunulmadığı ve bazı yanlış bilgilere yer verildiği ifade edilmiştir¹⁴. Tüm bu sebeplerle, İslâm Ansiklopedisi'nin Türkçeye çevrilmesi zorunlu hâle gelmiştir. Bu sayede hem daha fazla kişinin istifade etmesi sağlanacak hem de eksik ve hatalı bölümlerin düzeltilerek ansiklopedinin gelişimine katkı sunulacaktır. İslâm Ansiklopedisi'nin Türkçeye tercümesi, 1939 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından başlatılmış; eserin ilmî sorumluluğunu Edebiyat Fakültesi, mali ve teknik sorumluluğunu ise Millî Eğitim Bakanlığı üstlenmiştir¹⁵.

Çeviri yapılırken, mümkün olduğunca her maddenin ilk yazıldığı dilden çevrilmesine özen gösterilmiştir. Ancak maddelerin çoğu Almanca yazılmış olmasına rağmen, çevirmenlerin Fransızca'yı tercih etmesi nedeniyle bu kurala her zaman uyulmamıştır. Bu durum çevirinin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Fakat zamanla çevirmenlerin yetkinlikleri anlaşılmış ve çeviri süreci daha sağlıklı bir şekilde ilerlemiştir. Ayrıca hem asıl metne yapılacak düzeltmeler ve eklemelerde, hem de ek ciltlerde yer alacak yeni maddelerin yazımında ansiklopedide uygulanan yönteme uyulacağı, geniş kaynaklara başvurulacağı ve her maddenin sonuna bibliyografya ekleneceği kararlaştırılmıştır. İslâm Ansiklopedisi'nin çevirisinde bilimsel ve tarafsız bir anlayış benimsenmiş, yapılan her değişiklikte ilme ve nesnellığe bağlı kalınmıştır. Ansiklopedi hazırlanırken bir yandan da Türk alfabesine uygun özel bir transkripsiyon sistemi geliştirilmiş; farklı ülkelerde kullanılan sistemlerden doğan karışıklıkların önüne geçilerek, Türk bilim dünyasında bir standart oluşturulması amaçlanmıştır. Ansiklopedinin basımı için bu sisteme uygun yeni harf kalıpları hazırlanmıştır. Böylece eser, Leyden baskısı esas alınarak telif, tadil, ikmal ve tercüme yoluyla yayınlanmıştır. Eserdeki birçok madde yeniden telif edilmiş, tadil ve ikmal edilerek genişletilmiş, böylece eser yeni bir kimlik kazanmıştır. Prof. Suler, Leiden baskısı yenilenmediği sürece, İslâm Ansiklopedisi'nin en güvenilir ve eksiksiz versiyonunun Türkçe tercüme olduğunu belirtmiş, sonraki Leiden baskısında da Türkçe

¹⁴ Köprülü, "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti", 161–162.

¹⁵ Köprülü, "İslâm Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti", 161–162.

baskıdan geniş ölçüde faydalanılmıştır. İslâm dünyasının farklı meseleleriyle ilgilenen herkes için İslâm Ansiklopedisi'nin önemli bir başvuru kaynağı olduğu vurgulanmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 1. cildi 1988 yılında yayımlanmıştır. Aynı yıl, ansiklopedi çalışmalarını desteklemek ve İslâmî ilimler alanında araştırmalar yürütmek amacıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) kurulmuştur. 1993 yılında ise, ansiklopedi hazırlıkları ile araştırmacı yetiştirme faaliyetleri İSAM çatısı altında birleştirilmiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013 yılında 44. cildin, 2016 yılında ise yayımlanan iki ek cildin eklenmesiyle nihai hâlini almıştır. Otuz üç yılın sonunda, eser toplamda 46 cilt olarak 2016 yılında yayımlanmıştır.

TDV İslâm Ansiklopedisi, İslâm dini, tarihi ve medeniyeti ile İslâm toplumları ve ülkelerine dair kapsamlı ve zengin bir içeriğe sahiptir. Ansiklopedide 20.000'i aşkın madde bulunmakta; bu maddeler elektronik ortamda düzenli olarak güncellenmekte ve yeni içeriklerle genişletilmektedir. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin amacı, farklı ilim dallarına ait maddelerde orijinal ve güvenilir kaynaklara dayanan doğru ve yeterli bilgiyi okuyucuya sunmaktır. Ansiklopedide yer alan maddeler, ilgili alanda uzman kişiler tarafından kaleme alınmış; her madde yazar ismiyle yayımlanmış, ayrıca maddenin sonunda kaynakların ayrıntılı biçimde belirtilmesine özen gösterilmiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi internet ortamında yayımlanmış, bu sayede herkesin kolaylıkla erişebileceği bir kaynak hâline gelmiştir. Elektronik ansiklopedide her maddenin kendine özgü bir erişim adresi bulunmakta; bu da hem aranan maddeyi bulmayı kolaylaştırmakta hem de atıf yapmayı pratik hâle getirmektedir. 2014 yılında TDV İslâm Ansiklopedisi ilk kez ücretsiz erişime açılmış; 2018 yılında ise içerik, tasarım ve fonksiyonel yönlerden geliştirilerek islamansiklopedisi.org.tr adresinde yayımlanmıştır.

TDV İslâm Ansiklopedisi, diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvuf ilmine dair terimler, temel konular, doktriner yapılar, kurumsal gelişim, literatür ve önemli sûfî şahsiyetler hakkında güvenilir ve yeterli bilgi sunmaktadır. Bununla birlikte “tasavvuf” maddesinde tüm bu bilgilere yer verilmiş; zühd, fenâ, şathiye, tarikat, tekke, şeyh, halvet, semâ gibi konular ayrı madde başlıkları altında ele alınmıştır. Ayrıca Cüneyd-i Bağdâdî, Abdülkadir-i Geylânî, Gazzâlî, Celâleddin Rûmî, Hacı Bektaş Veli gibi önemli sûfilerin hayatlarına dair bilgilere de yer verilmiştir. Mesnevî, er-Risâle, İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn gibi tasavvuf klasikleri de birer madde olarak ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TASAVVUFA DAİR UYGULAMALAR VE KAVRAMLAR

1.1. UYGULAMALAR

Bu bölümde, her iki ansiklopedide de yer alan ve tasavvufla ilişkili ortak uygulamalar (Çile, Devse, Hadra-Gaybet, Hırka, Post, Semâ, Şed, Vird-Evrad, Zikir, Zühd) ele alınmıştır. Her iki kaynakta da yer aldığı tespit edilen toplam on uygulama, içerik ve anlatım açısından karşılaştırılmıştır. Bu uygulamalar, tasavvufun sadece düşünsel yönünü değil, günlük yaşamda nasıl karşılık bulduğunu da göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla, söz konusu uygulamalara yer verilme biçimi, her iki ansiklopedinin tasavvuf anlayışını yansıtmaları açısından dikkat çekicidir.

1.1.1. Çile (چله)

MEBİS¹⁶: Kavramın Farsça “çehleh” kelimesinden türediği, Arapça’da ise “kırk” (arbaîn) kelimesinden geldiği bilgisi verilmiştir. “Çile” kavramı, kimsenin rahatsız etmeyeceği bir mekânda 40 gün boyunca ibadet etmek olarak tanımlanmıştır. Sadece İslâm dini özelinde değil, diğer dinlerdeki orucun daha ileri bir boyutu olduğu açıklanmıştır. Öyle ki Kur’ân-ı Kerîm’den örnek verilerek Hz. Mûsâ’ya kitap verilmesi için kırk gece ibadet edilmesi şartı dile getirilmiştir. Benzer olayın Tevrat’ta da geçtiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca çilenin ruhsal arınma ve nefsi terbiye etmedeki etkisine değinilmiştir. Ek olarak Hristiyanların Paskalya’dan önce yaptıkları 40 gün süren perhize benzediği iddiasında bulunulmuştur.

Tarikatler özelinde ise insanlardan uzaklaşıp ibadet ederek Tanrı’ya yaklaşma olarak açıklanan “Çile” kavramının Halvetîlerde “arbaîn” kelimesi ile de ifade edildiğine değinilmiştir. Halvet, yani çilenin hemen hemen her tarikatte olduğu iddiasına işaret edilmiş ve halvete giren dervişlerin nasıl girdiği ve bu sürecin nasıl ilerlediğine dair detaylar açıklanmıştır. Bu detaylar şu şekildedir: halvet, tekkelerin odalarından birinde olur ve şeyh, dervişi halvete gireceği odaya götürür; ona dua eder ve yanından ayrılır. Halvet süresi boyunca dervişi yemeği ve suyu ona götürülür. Bu yemeklerin zaman içerisinde miktarı azaltılır. Derviş bu zaman zarfında tamamen ibadet ile ilgilenir, mümkün olduğunca dışarıyla irtibatı keser. Halvetin son günü şeyh, dervişi yanına gider ve kırk gün boyunca gördüğü sanrı ve rüyaları anlatmasını

¹⁶ “Çile”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 3/397–399.

ister. Aynı gün bir kurban kesilir; derviş, yıkanarak ve temiz kıyafetler giyerek halvetten çıkar. Şeyh gerekli görürse, tekrar halvete girmesini isteyebilir.

Ek olarak, Mevlevîlik özelinde çile kavramının detaylarına değinilmiştir. Mevlevîlerin çile süresinin ebced hesabıyla 1001 güne denk geldiğine değinilerek, Mevlevîlikte bulunan üç dereceye yer verilmiştir: muhip, derviş, şeyh. Bir şeyhe intisap etmek isteyen kişiye “muhip” denildiğinden bahsedilmiş, bir dedenin hizmetinde tarikat terbiyesi olarak yetiştirildiği bilgisi verilmiştir. Muhipin çile çıkardıktan sonraki rütbesine “dede” dendiği, görevinin muhipleri terbiye etmek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca dedelerin şeyh gibi olduğu vurgulanmış, bir yerde şeyhe ihtiyaç duyulduğunda dedeler arasından birinin seçildiği ifade edilmiştir. Derviş olmaya talip olana “âşık” ve “nevnîyaz” dendiği belirtilmiş, çeşitli ritüellerden bahsedilmiştir. Öyle ki çile sürecinin başlangıcında yapılanlara, çile sahibinin 18 farklı hizmetten birini yerine getirdiğine, 1001 günün ardından yıkanıp yeni kıyafetler giydiğine, takip eden akşamda gülbank okunduğuna, 3 gün boyunca tekrar çile odasında kaldığına ve 18 gün boyunca hücrede çileye devam ettiğine değinilmiştir. 18 günün sonunda hücre sahibi olarak “dede” kabul edildiğine ve hizmete başladığına vurgu yapılmıştır.

DİA¹⁷: Çile kavramının Farsça “kırk” anlamına gelen “çihl” kelimesinden türediği, bazı tarikatlarda ise Arapçada aynı anlama gelen “erbâin” kelimesinin kullanıldığına yer verilmiştir. Tasavvufçuların çile uygulamasını Kur’an’a dayandırdıkları, buna örnek olarak ise Hz. Musa’nın vahiy almak için kırk gün beklemiş olması gösterilmiştir (el-A’râf 7/142). Hristiyanlarda Paskalya bayramından önce kırk günlük perhiz uygulamasının bulunduğu, cahiliye döneminde tevhid dinini yaşamak isteyenlerin kendilerini toplumdan uzaklaştırarak yalnız kalabilecekleri yerlerde tefekkür ve ibadet ettiklerine dair bilgilere yer verilmiştir. Hz. Peygamber’in Ramazan ayının son on gününde uyguladığı itikâfın, kişinin yalnız kalıp dünyevî işleri bir kenara bırakarak yalnızca Allah’a ibadet etmesi yönüyle bir nevi çileye benzetildiği ifade edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de dünya nimetlerinden ölçülü bir şekilde faydalanılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Hz. Muhammed’in (s.a.v) de bu doğrultuda insanlara yol gösterdiği, aşırı davranışlara karşı uyardığı ve her şeyde ölçülü olmayı tavsiye ettiği belirtilmiştir.

Çile ilk zamanlar yaygın bir şekilde görülme de, daha sonraları büyük bir yaygınlık kazandığı ve çeşitli şekillerde uygulandığı ifade edilmiştir. Tanınmış zâhid Âmir b. Abdullah’ın (ö. 55/675) et yemediği, bekâr yaşadığı ve inzivaya çekildiği belirtilmiştir. Rebî b. Heysem’in

¹⁷ Selçuk Eraydın, “Çile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 8/315–316.

ise evinde mezar hazırlayıp orada kaldığı aktarılmış, sûfilerin çile çıkarma yöntemlerine bu örneklerle yer verilmiştir. Ek olarak, özellikle Sehliyye hareketinde çilenin önemli bir rol oynadığı ifade edilmiştir. Çilenin tasavvufun ayrılmaz bir parçası hâline gelmesinde Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın (ö. 440/1049) önemli bir etkisi olduğuna değinilmiştir. Öyle ki Ebû Saîd'in çile çıkarma sırasında şartları zorlaştırdığı, hatta ayaklarından kuyuya asılı halde ibadet ettiği yönünde rivayetler bulunduğu belirtilmiştir. Çile uygulamasının süreli ve süresiz olmak üzere iki farklı şekilde uygulandığı ifade edilmiştir. Süreli olan çilenin kırk gün (Mevlevilerde ise 1001 gün) sürdüğü, süresiz olanın ise çeşitli şekillerde uygulandığı belirtilmiştir. Çile sırasında nefsin hoşuna giden her şeyden uzak durulduğu, yalnızca hayatı idâme ettirecek kadar yeme, içme ve uyumaya izin verildiği vurgulanmıştır. Bu uygulamanın amacının, dünyevî işleri bir kenara bırakıp kalbi ve ruhu mâsivâdan uzaklaştırarak Allah'a yakınlaşmak olduğu ifade edilmiştir.

Tarikatlerde çilenin yaygın olduğuna değinilmiş, aşırı çile uygulamalarının ise eleştirildiği belirtilmiştir. Çile türlerinin neler olduğunun detaylandırılması için Sühreverdi'nin 'Avârifü'l-ma'ârif eserine atıfta bulunulmuş, çeşitli çile türlerinden söz edilmiştir: çöllerde dolaşmak, dilencilik yapmak, tekkeye odun taşımak, soğuk su içmemek, defalarca hacca gitmek, geceleri uyumayıp sabaha kadar namaz kılmak, et yememek, boynuna zincir takmak gibi uygulamaların mevcut olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda çile uygulamasının asıl gayesinin kişiye eziyet vermek değil, ruh temizliği, kalp huzuru, keşfin açılması ve keramet sahibi olunması gibi amaçlar taşıdığına vurgu yapılmıştır. Ancak birçok önde gelen sûfinin, bu amaçlarla çile çıkarılmasının uygun olmadığı kanaatini taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca çilenin yapıldığı mekânlara dair ayrıntılara yer verilmiş, tekkelerde çile çıkarmak için ayrılan odaların bulunduğu, bu odaların genellikle dar ve karanlık olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca çilenin tek sefere mahsus olmadığı, bazı kişilerin birkaç kez, hatta hayatlarının tamamını çileye adadıkları belirtilmiştir.

Son olarak Mevlevî tarîkati özelinde çile uygulamasının nasıl yapıldığı belirtilmiştir. Mevlevî tarîkatında çilenin 1001 gün sürdüğü ifade edilmiştir. Bu tarîkatta derviş ve dede unvanını almanın yolunun çile çıkarmaktan geçtiği vurgulanmıştır. Çile çıkarmaya ikrâr veren kişiye önce bu yolun zorluklarından bahsedildiği, çileye başlayan kişiye ise "can" isminin verildiği belirtilmiştir. Çileye başlayan kişinin, pazarcı, bulaşıkçı, somatçı gibi çeşitli hizmetlerde görevlendirildiği ifade edilmiştir. Çilesi tamamlanan dervişin, meydancı dede tarafından üç gün kalacağı hücreye götürüldüğü; üç günün sonunda ise şeyhin huzuruna çıkıp

bey'at ettiği belirtilmiştir. Son olarak on sekiz gün daha hücre çilesi yapıldığı, bu sürecin sonunda “can”ın derviş ve dede unvanlarını aldığı ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Çile kavramının hem MEB İslam Ansiklopedisi’nde hem de TDV İslam Ansiklopedisi’nde Farsçadan geldiği bilgisine yer verilmiştir. Ancak, MEB İslam Ansiklopedisi’nde bu kelimenin “çehleh” olduğu belirtilirken, TDV’de “çihle” veya “çille” kelimesinden türediği ifade edilmiştir. Çile kavramının, Arapçada kırk anlamına gelen “erbâin” kelimesiyle eş anlamlı şekilde kullanıldığı bilgisine her iki ansiklopedide de yer verilmiştir.

Ayrıca, çile uygulamasının çok eski dönemlerden itibaren kullanıldığı ve kırk sayısının bu bağlamda önem taşıdığı bilgisi her iki ansiklopedide de yer almaktadır. Hatta verilen örnekler aynıdır: Hz. Musa’nın Tur Dağında kırk gün beklemesi, Hristiyanların Paskalya öncesi kırk günlük perhiz dönemi gibi. TDV İslam Ansiklopedisi, çile uygulamasında aşırılığa kaçan, kendine eziyet edecek ölçüdeki davranışların Hz. Muhammed tarafından engellendiğini ve Kur’an’da dünya nimetlerinden ölçülü biçimde faydalanılması gerektiğinin vurgulandığını belirtmiştir. TDV İslam Ansiklopedisi’nde, ilk yüzyıllarda yaşamış zahidlerin “çilecilik” adı altında yaptıkları uygulamalara yer verilmiş; Âmir b. Abdullah, Rebi b. Heysem, Riyâh b. Amr el-Kaysî gibi isimlerin uygulamaları ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. MEB İslam Ansiklopedisi’nde ise çile uygulamalarına nispeten yüzeysel biçimde değinilmiştir.

MEB İslam Ansiklopedisi’nde kırk gün süren çilenin uygulanış biçimi ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu süreçte neler yapıldığı, nelere dikkat edildiği ve sonrasında gerçekleştirilen uygulamalara yer verilmiştir. Ancak TDV İslam Ansiklopedisi’nde kırk günlük sürecin detayına yer verilmemiş; bunun yerine çileye dair çok sayıda farklı uygulama örnekleri sunulmuştur. Son olarak, her iki ansiklopedide de Mevlevîlerin çile süresinin kırk gün değil 1001 gün olduğuna ve bu sürecin nasıl gerçekleştiğine dair detaylı bilgilere yer verilmiştir.

1.1.2. Devse (الدوسة)

MEBİS¹⁸: Kelime manası olarak “ayak ile çiğneme” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Özellikle Sa’diyye tarikatının âyin günlerinde yani mevlidlerde ve eş-Şâfi’î, Sultan Hanefî, Şeyh Dastûtî ve Şeyh Yûnus gibi şahsiyetlerin doğum günlerinde icra edildiğine vurgu yapılmıştır. Dâvsâ âyini hakkında bilginin Lane tarafından detaylı biçimde açıklandığına değinilmiş ve bir keramet olarak aktarılan bir olayda, yaklaşık 300 dervişin yüzüstü yattığı, şeyhin ise atıyla üzerlerinden geçtiği ifade edilmiştir. Bu olay neticesinde kimsenin zarar

¹⁸ D. B. Macdonald, “Devse”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 3/562–563.

görmediği, şeyhin feyzinin dervişlere geçtiği inancının dile getirildiği belirtilmiştir. Âyinin farklı yerlerde de icra edildiği bilgisine yer verilmiş; örnek olarak Lady Burton'un bu âyine Şam çevresindeki Berze'de tanık olduğuna değinilmiştir.

Dâvsâ âyinine ismini veren kelimenin kaynağının tam olarak bilinmediği belirtilmiş, bu âyinin başlangıcına dair şu rivayete yer verilmiştir: Sa'diyye tarikatının şeyhi Sa'deddîn el-Cibâvî'nin oğlu Şeyh Yûnus Kahire'ye geldiğinde dervişlerin kendisinden keramet göstermesini istedikleri ifade edilmiştir. Bu istek üzerine Şeyh Yûnus'un yere sırça kaplar dizilmesini emrettiği, ardından bu kapların üzerinden atıyla geçtiği, daha sonraki uygulamalarda ise kaplar yerine dervişlerin yere yüzüstü yattığına değinilmiştir.

1881 yılında Dâvsâ âyininin Müslümanları küçük düşürdüğü düşüncesiyle, Mısır Hidivi Muhammed Tevfik Paşa tarafından yasaklandığı ifade edilmiştir. Ancak Sa'diyye mensuplarının, en azından Şeyh Yûnus'un doğum gününde âyini icra etme talebinde bulundukları, fakat bu talebin reddedildiğine yer verilmiştir. Günümüzde ise bu âyinin sadece belirli doğum günü tarihlerinde, dervişlerin yüzüstü yan yana yattığı ve şeyhin üzerlerinden yürüyerek geçtiği biçimde icra edildiği belirtilmiştir.

DİA¹⁹: Devse kelimesinin “devs” kökünden türediği ve anlamının “ezmek, çiğnemek” olduğu bilgisi verilmiştir. Bu uygulamanın çıkışıyla ilgili olarak şu rivayet aktarılmıştır: Sa'diyye tarikatının kurucusu Sa'deddîn el-Cibâvî'nin (ö. 700/1300 [?]) halifesi Şeyh Yûnus Kahire'deyken, veliliğini ispatlaması için ondan keramet göstermesi istenmiştir; bunun üzerine şeyh, yere dizilen sırça kapların üzerinden atıyla geçerek hiçbirini kırmadığı belirtilmiştir ve bu olayın, zamanla tarikatın bir geleneği hâline geldiği ifade edilmiştir. Fakat zamanla sırça kapların hassas ve kırılgan olması nedeniyle, uygulamanın dervişlerin üzerine geçilerek yapıldığına yer verilmiştir.

E. William Lane'in 1833-1835 yılları arasında Mısır'da kalırken devse törenine katıldığı ve bu ayine dair şu detaylara yer verildiği belirtilmiştir; devse yapılacağı günün bir önceki gecesinde Sa'diyye şeyhinin sabaha kadar dua ettiği ve Kur'ân okuduğu ifade edilmiştir. Öğleden önce vaaz verip öğle namazını kıldıran şeyh, kendisi için hazırlanan ata binerek onu bekleyen Sa'dî dervişleriyle birlikte Özbekiyye Meydanı'na gittiği aktarılmıştır. Bazı dervişlerin meydanda yüzüstü ve yan yana uzandığı, diğer bazılarının ise deflerle tempo tuttuğu belirtilmiştir. Yerde uzanan dervişler “Allah” diyerek zikrederken, şeyhin bindiği atın iki

¹⁹ Recep Uslu, “Devse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 9/253–254.

yanında bulunan dervişlerin atı, yerdeki dervişlerin üzerinden geçirdiği aktarılmıştır. Daha sonra şeyhin atıyla çadıra gittiği ve dervişlerle birlikte yarım ay şeklinde dizilerek zikir yaptığı ifade edilmiştir. Bu törenin yapılma amacı olarak feyiz, bereket ve kardeşlik duygularının güçlenmesi gösterildiği belirtilmiştir. Aynı zamanda devse merasiminin, recep ayının ortasında yani Hz. Peygamber'in doğum günü kabul edilen tarihte yapıldığı bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca İmam Şâfiî, Sultan Hanefî (ö. 847/1443), Şeyh Yûnus ve Seyyid Ahmed el-Bedevî'nin doğum günlerinde de aynı merasimin gerçekleştirildiği belirtilmiştir.

Son olarak, Sa'diyye tarikatının uygulaması olan devse töreninin özellikle Mısır'da yaygın şekilde icra edildiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca devse töreninin Suriye ve Sudan'da da görüldüğüne dair rivayetlere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra devse töreninin Müslümanları küçük düşürdüğü gerekçesiyle Mısır Hidivi Mehmed Tefvik Paşa tarafından yasaklandığı, dönemin şeyhinin bu yasağa riayet ettiği ve söz konusu dönemde devse töreninin yapılmadığı ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: MEB İslam Ansiklopedisi'nde kavram "davsâ" şeklinde ele alınmış ve ayin olarak tanımlanmıştır. TDV İslam Ansiklopedisi'nde ise kavram "devse töreni" olarak geçmektedir. Devse uygulamasının nasıl başladığı bilgisine her iki ansiklopedide de yer verilmiştir. Uygulamanın nasıl gerçekleştirildiği, TDV İslam Ansiklopedisi'nde daha ayrıntılı ve detaylı biçimde açıklanmıştır. Buna karşılık, MEB İslam Ansiklopedisi'nde uygulamaya kısaca değinilmiş ancak yüzeysel bir anlatımla yetinilmiştir.

Her iki ansiklopedide de, 1881 yılında Mısır Hidiv Tefvik Paşa tarafından devse uygulamasının yasaklandığı bilgisi yer almaktadır. Ancak MEB İslam Ansiklopedisi'nde, uygulamanın günümüzdeki durumuna da değinilmiştir; buna karşın TDV İslam Ansiklopedisi'nde güncel bilgiye yer verilmemiştir.

1.1.3. Hadra (حضرة) – Gaybet (الغيبة)

MEBİS²⁰: Hadra kelimesi, 'hazra' Arapça kökenli olup 'bulunuş, huzur' anlamına geldiği ifade edilmiştir. Fakat tasavvufçular hadra kelimesini 'Allah'ın huzurunda bulunmak' manasında kullanıldığı ifade edilmiştir. Hadra kelimesinin zıddı ise 'gayba' olduğu bu kelimenin tanımı ise Allah'tan başka hiçbirşeyde olmamak yani tamamen Allah'a yönelmek olarak açıklanmıştır. İbn Arabî kendi vahdeti vücud (bütün varlıkların Allah'ın yansıması olduğu) sistemini oluştururken 'hazra' kelimesinin manasını yeni-eflâtûnculuk düşüncesindeki

²⁰ D. B. Macdonald, "Hadra", *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 5/55–56.

“varlığın dereceleri” anlayışa benzer tarzda kullandığı ayrıca “beş ilahî hazret” kavramına da hazra kavramını manasını yaymış olduğu bilgisi verilmiştir.

Dervişlerin cuma günleri yapmış oldukları ayinlerede hazra ismini verdikleri ifade edilmiştir. Hazra kelimesi aynı zamanda günlük dilde “Allah, peygamberler, veliler ve din âlimleri” içinde saygı ifadesi olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Tasavvuf ve İslam felsefesinde geçen “hazra” kelimesini açıklayan klasik ve batılı kaynakların olduğuna değinilmiştir.

DİA²¹: Hadra kavramı DİA İslam Ansiklopedisinde “gaybet” olarak geçmektedir. Sözlük anlamı “kişinin kendini kaybetmesi” olarak tanımlanmıştır. Tasavvufi açıdan ise ‘sûfinin ilham aldığı sürede dış dünyadan çekilmesi’ manasına geldiğinden bahsedilmiştir. Gaybet durumunun yaşanıp sona ermesiyle yaşanan uyanıklık haline ise “huzûr” kelimesiyle ifade edildiğine değinilmiştir. Ayrıca ilhamın tesiriyle kendini kaybeden sufiye “gâib”, huzûr halinde bulunana ise “hâzır” dendiği aktarılmıştır. Sufilerin gaybet haline Kur’an’dan şu örnekleri göstermişlerdir: Hz. Yusuf’u gören kadınların afallayarak ellerini kesmeleri (Yûsuf 12/31, 50) ve Hz. Meryem’in “Allah’a oruç adadım, bugün hiçbir insanla konuşmayacağım.” (Meryem 19/26) sözünün gaybet haliyle açıklandığı zikredilmiştir.

İbn Arabî’nin de gaybet-huzûr kavramları için yaptığı açıklamalara yer verilerek “her huzur hâlinin bir tür gaybet, her gaybet hâlinin de bir tür huzur olduğu” belirtilmiştir. Ek olarak Kuşeyrî’nin de görüşlerine yer verilerek gaybetin en ileri halini “gaşyet”, gaybet durumunun bitmesiyle birlikte ortaya çıkan uyanıklık halini “sahv” kavramıyla açıkladığına, ayrıca gaybet durumunun süresinin sûfinin kalbindeki Allah korkusuyla doğru orantılı olduğuna ve bu korku arttıkça gaybet süresinin uzadığına dikkat çekilmiştir.

Ayrıca sûfinin kendinden geçip dış dünya ile ilgisinin kopmasının farklı sebeplerden kaynaklanabileceği ifade edilmiştir. Zikir ve tefekkür esnasında oluşabileceği gibi, kişinin Allah’ın rahmetini ve gazabını hatırlamasının da kişiyi gaybete girmeye sevk edebileceği belirtilmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî’nin “Vecd ile birlikte olan kurb cem’dir, beşeriyet ile olan gaybet ise tefrikadır” sözüne yer verilmiştir. Gaybetin kişinin nefsinden kaynaklanabileceğine de işaret edilerek, bu şekilde olan gaybetin insanı Allah’tan uzaklaştırabileceğine dikkat çekilmiştir.

Bazı sûfilere göre huzûr hâlinin gaybetten daha kıymetli olduğu düşüncesinin hâkim olduğu ve gaybet hâlinin huzura ulaşmak için bir yol olduğu; önemli olanın yol değil, ulaşılan

²¹ Mehmet Akkuş, “Hadra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/409–410.

makam olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca gaybet hâlinde geçici olsa da kendinden geçme durumunun bulunduğu, ancak huzûr hâlinde bilinçli bir şekilde Allah ile beraber olunduğu belirtilerek, bu durumun daha üstün sayılmasına yeterli olduğuna dair görüşlere de yer verilmiştir. Bununla birlikte, Hallâc-ı Mansûr ve Rûzbihân-ı Baklî gibi bazı sûfilerin, gaybet hâlinin huzûrdan daha kıymetli olduğu görüşünü savundukları ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle, hadra kavramı DİA İslam Ansiklopedisi’nde ise “gaybet” başlığı altında değerlendirilmiştir. MEBİS’te, kavramın sözlük anlamı ve etimolojisinden bahsedilmiş; Arapça kökenli olduğu, “huzur, bulunuş” gibi anlamlara geldiği belirtilmiş; ardından ıstilahî anlamının “Allah’ın huzurunda bulunmak” olduğu açıklanmıştır. DİA İslam Ansiklopedisi’nde ise kavramın sözlük anlamı “kişinin kendini kaybetmesi” olarak tanımlanmış, ıstilahî anlamı ise kişinin ilham aldığı süre boyunca dış dünyadan elini eteğini çekmesi şeklinde verilmiştir.

MEBİS’te, hazranın zıddı olarak gaybadan bahsedilmiş ve bunun “tamamen Allah ile beraber olmak” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Ayrıca, MEBİS’te, İbnü’l-Arabî’nin hazra kavramını ele alış biçimine değinilmiştir. DİA İslam Ansiklopedisi’nde, gaybet durumunun huzur ile son bulduğu ve bu huzur hâlinin nasıl olduğuna değinilmiştir. Ayrıca, DİA İslam Ansiklopedisi’nde, gaybet hâline Kur’an’dan örnekler verilerek bu hâlin kıymeti vurgulanmıştır. MEBİS’te ise hazra kavramına klasik ve Batılı kaynaklarda yer verildiği bilgisi aktarılmış ve kavram daha yüzeysel ele alınmıştır.

DİA İslam Ansiklopedisi’nde, gaybet ve huzur durumlarının sûfiler tarafından nasıl değerlendirildiği ele alınmış; bazı sûfilerin gaybeti huzurdan kıymetli gördüğü, bazılarının ise huzurun gaybetten üstün olduğuna dair görüşlerini çeşitli gerekçelerle açıkladığı belirtilmiştir. Ancak, MEBİS’te böyle bir bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca, DİA İslam Ansiklopedisi’nde, gaybetin ilahî bir olay sonucunda ortaya çıkabileceği gibi kişinin nefsinden de kaynaklanabileceği, bu durumda ise kişiyi Allah’a yaklaştırmak yerine uzaklaştırabileceği belirtilmiştir. Bu konuya MEBİS’te yer almamıştır.

1.1.4. Hırka (الخرقه)

MEBİS²²: Hırka kavramının tanımıyla başlayan bu maddede hırkanın tarikata mensup olan kişilerin cübbelerinin altına giydikleri giysi olduğu belirtilmiştir. Hırka önceleri elbisenin bir parçası olarak bilinse de zaman geçtikçe anlamı genişletilmiş ve elbisenin parçası değil

²² Cl. Huart, “Hırka”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Kasım Kufralı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 5/449–450.

doğrudan bir elbise türü olduğu bilgisi yer verilmiştir. Nu'aym'ın (ö. 430/1039) “Hilyetü'l-Evliyâ” adlı eserinde Ebu Hureyre'den aktarılmış olan hadiste Hz. Muhammed (s.a.v.) cennetlik birinden bahsederken “İzâr yerine hırka giymiş ve ridâ yerine ruk'a'ya bürünmüş” ifadesinde bulunduğu değinilerek bu hadis ışığında hırkanın o dönemde izâr gibi alt giysi olduğuna işaret edildiği bilgisine yer verilmiştir. Bazı kaynaklarda ise hırkanın eski kumaş parçalarından yapıldığı ve önünün açık olduğu belirtilmiştir

Daha sonra Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yün ve benzeri olan sert kumaşlardan yapılmış elbiseler giydiği ve onu her konuda örnek alan kişilerin de yün ve keten gibi sade kumaştan yapılan elbiseler giyindikleri aktarılmıştır. Ayrıca yünden veya ketenden olan giysilerin daha çok ridâ türünden olduğu ve altına da izâr yerine geçen uzun gömlek giyinildiğinden söz edilmiştir.

Hırka'nın tarikatlarda önemli bir yeri olduğu ve herkesin hırka giyinmediği belirtilmiştir. Hırka ilk kez Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından bir sahabeye giydirilmiş ve o sahabe vasıtasıyla hırka giydirilmesinin bir silsile halinde günümüze kadar ulaştığına dair bilgi aktarılmıştır. Ayrıca iki çeşit hırka giydirme şekli olduğu kaydedilmiş; ilkinin “hırka-i irade” veya “hırka-i tasavvuf” kavramları ile ifade edilen ve tasavvuf yolculuğunu hakkıyla devam ettiren kişiye özel bir törenle şeyhi tarafından hırka giydirildiği belirtilmiştir. İkincisinin ise “hırka-i tabarruk” ile ifade edildiği ve henüz tarikat yolculuğunu tamamlamamış ancak bu yoldaki samimiyeti anlaşılan müride bereket ve feyz için gönderildiği ifade edilmiştir.

DİA²³: Hırka kelimesinin öncelikle sözlük anlamı hakkında bilgi verilmiştir ve hırka'nın “hark” kökünden türediğini, “kumaşın parçası, yamalı eski elbise” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Hırka eskiden sûfîlerin sade ve takvâlı yaşamının simgesi olarak ön plana çıkmış ve manevi bir anlam kazandığı belirtilmiştir. Zamanla tarikatlara göre pek çok çeşidinin ortaya çıktığına değinilmiştir. I ve II. yüzyıllarda kalın ve sağlam olan “çuh” kumaşından ve yün kumaştan yapılan “âbâ” veya “sûf” adı verilen kıyafetlerin kullanımının yaygınlaştığı bildirilmiştir. Sûfî isminin de giyilen kıyafetlerin yünden yani sûf'tan yapıldığı için bu kökten geldiği belirtilmiştir. Hırkayı ilk kez giyen kişinin ve bunu gelenek haline getirip müridlerine de hırka giydiren kimsenin, sûfî Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/945) olduğu bilgisine yer verilmiştir. Kuşeyrî'nin de müridlerine hırka konusundan bahsettiği, ayrıca Hücvîrî'nin ‘Keşfü'l-mahcûb’ ve ‘Esrârü'l-hırak ve'l-mülevvenât’ adlı eserlerinde hırka konusunu detaylı bir şekilde ele

²³ Süleyman Uludağ, “Hırka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 17/373–374.

aldığına vurgu yapılmıştır. Ek olarak hırka konusunu ele alan bir diğer müellifin ise Sühreverdî olduğu bilgisine yer verilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şair Kâ'b bin Züheyr'e hırkasını hediye etmesi ve Yusuf sûresinde Hz. Yusuf'un gömleğinden bahsedilmesi, hırkanın tasavvuf açısından öneminin kaynağı olarak gösterilmiştir.

Metnin ilerleyen kısmında hırka kavramının "irade hırkası" ve "teberrük hırkası" olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. İrade hırkasının, tarikat yolunda seyrüsülûkünü sürdüren müridlere giydirilen bir hırka olduğu; bu hırkayı giyen müridin, şeyhine samimi bir şekilde teslimiyetini ifade ettiğinin altı çizilmiştir. Teberrük hırkasının ise tasavvufa ilgi duyan, ancak henüz bir tarikata intisap etmemiş kişilere giydirildiği, “muhib hırkası” ismi verilen bu hırkayı giyen kişiden, sûfilere örnek alması ve nihayetinde müridlik hırkasını giyecek olgunluğa ulaşması ümit edildiği ifade edilmiştir. Bazı şeyhlerin de teberrük hırkası giydiği durumların bulunduğu değinilmiştir. Bunun, şeyhin kendisinden yüksek mertebede olan bir başka şeyhten feyiz almak amacıyla giydiği şeklinde açıklanmıştır.

Ayrıca Tûsî'nin “Cevâhirü'l-esrâr” adlı eserinde, tövbe, velâyet ve tasarruf olmak üzere üç hırkadan bahsedildiği; Tövbe hırkasının, tarikata yeni giren tâliplerin, velâyet hırkasının, seyrüsülûkünü tamamlayan dervişler tarafından giyildiği, tasarruf hırkasının ise, şeyhin uygun gördüğü kimselere verilen ara bir hırka olduğu ifade edilmiştir. Mürşidin, hırka giydirdiği müride, irşada ehil olduğunu gösteren bir belge takdim ettiği ve bu belgede, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e dayanan bir silsile ile hırkayı giyen son kişinin isminin de yer aldığı kaydedilmiştir.

Hırkanın genellikle mavi renkte tercih edildiği ve bu tercihin nedenleri arasında, kiri belli etmemesi, siyah gibi yas rengi olmaması, semayı temsil etmesi dolayısıyla yükselişi simgelemesi, ayrıca deniz rengini taşıması sebebiyle enginliği ve sonsuzluğu çağrıştırdığı belirtilmiştir. Dervişler arasında; yeşil, beyaz, siyah, kırmızı (kızıl), toprak rengi ve bal rengi gibi farklı hırka renklerinin kullanıldığına işaret edilmiş ve bu renklerin tarikattan tarikata farklılık gösterdiği aktarılmıştır.

Daha sonra hırka giymenin kuralları da olduğu belirtilerek, bu kurallara uyanların şeyhleri tarafından kıyamet günü şefaate ereceği, uymayanların ise uzak duracağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte bazı sûfiler, nefsin arzularına boyun eğmek zorunda kaldıklarında hırkayı çıkararak takvâyâ saygı gösterdikleri aktarılmıştır. Ayrıca hırka giymenin amacının gösteriştan kaçınarak sade bir yaşam tarzını benimsemenin sembolü olduğuna vurgu yapılarak, bu hırkayı gösteriş için giyenlerin ağır bir dille eleştirildiğinden söz edilmiştir. Bunun yanı sıra, hırka giyinmenin bid'at olduğunu savunanlar olduğundan da bahsedilerek, bu uygulamanın

Şiilikten geldiğini, Hint dinlerinin yansıması olduğu ve Hristiyanlıktan alındığını savunan bir kesimin de bulunduğu kaydedilmiştir.

Karşılaştırma: MEBİS'te, hırka giysinin bir parçası olarak ele alınmış, daha sonra bu anlamın genişletilerek bağımsız bir giysi adı olduğundan ve izara benzetildiğinden bahsedilmiştir. DİA'da ise öncelikle kelimenin etimolojik kökenine inilmiş ve bu yönüyle açıklanmıştır. Ayrıca, DİA İslam Ansiklopedisi'nde, hırkanın yapıldığı malzemeden bahsedilmiş ve bu malzemenin neden tercih edildiğine değinilmiştir. Tarikatlarda kullanılan “sûfi” kelimesinin, hırkalarda kullanılan “sûf” adı verilen kalın dokumalı kumaştan kaynaklandığı belirtilmiştir.

MEBİS'te, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yün ve keten giydiği, onu örnek alanların da bu şekilde giyindiğinden bahsedilirken, DİA İslam Ansiklopedisi'nde ise Hz. Muhammed'in, şair Kâ'b b. Züheyr'e hırkasını hediye etmesi ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yusuf'un gömleğine yapılan atıf ile hırkanın sadece bir giysi değil, aynı zamanda manevî anlam taşıyan bir sembol olduğuna dikkat çekilmiştir.

MEBİS'te, hırka giyme geleneğinin Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından bir sahabeye hırka giydirilmesiyle başladığından ve iki çeşit hırkadan bahsedilmiştir. Buna karşılık, DİA İslam Ansiklopedisi'nde hırka çeşitlerine çok daha geniş bir şekilde yer verilmiştir. Hırka renklerine ve bu renklerin taşıdığı anlamlara değinilmiş, ayrıca hırka giymenin belli kuralları olduğu, bu kurallara uymayan kişileri bekleyen sonuçlardan da bahsedilerek bu geleneğin ciddiyetine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, DİA İslam Ansiklopedisi'nde, hırkanın bid'at olduğu, İslâm'da bulunmadığı, hatta Şiilikten, Hint dinlerinden ve Hristiyanlıktan geldiğini iddia ederek bu geleneği ağır şekilde eleştirenlerin bulunduğu da değinilmiştir.

1.1.5. Post (پوست)

MEBİS²⁴: Post kavramının “pust” olarak da ele alındığı, ayrıca Türkçede “posteki” şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir. Tasavvufta ise şeyhin kullandığı oturma yeri veya kürsü anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Post kavramının, Arapçada sergi anlamına gelen “bisât” ile eş anlamlı olduğundan bahsedilmiştir. Evliyâ Çelebi'ye göre bir mürid, mürşidinin huzurunda bir imtihandan başarıyla geçtiğinde “sâhib-i post” unvanını aldığı belirtilmiştir. Bektaşî tarikatinde, âyinlerde tekkenin zeminine, on iki imamı sembolize etmesi için on iki

²⁴ R. Levy, “Post”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 9/578.

koyun postu serildiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca tasavvufta postun, sadece oturulan bir yer değil, aynı zamanda bir makamı temsil ettiğine vurgu yapılmıştır.

DİA²⁵: Post kelimesinin sözlükte “deri, kabuk” anlamına geldiği ve Farsça kökenli olup “hayvan derisi” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Geçmişte evlerde ve tekkelerde yaygın olarak kullanılan postun, tasavvufta mecazî anlamda da kullanıldığı, şeyhlik makamını ifade ettiği ve şeyhin posta oturmasının onun tarikat pîri olduğunu gösteren bir nişane olduğundan bahsedilmiştir. Bu makam-postu anlamının yanı sıra, Mevlevîlik ve Bektaşîlik tarikatlarında post kavramına farklı anlamlar yüklendiği vurgulanmıştır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin güneş batarken vefat etmesinden hareketle, kızıl postun Mevlânâ’yı temsil ettiğine dair örnek verilmiştir. Ayrıca Mevlevîhânelerde bulunan kırmızı postun Sultan Veled’i, beyaz postun ise Âteşbâz-ı Velî makamını temsil ettiği belirtilmiştir. Ek olarak, Mevlevîlerde siyah posta “saka postu” veya “ayak postu” denildiği ve bu postun müridin mürşidine duyduğu tam teslimiyeti simgelediği ifade edilmiştir. Posta “saka” isminin verilmesinin, Enbiyâ Sûresi’nde geçen şu âyete dayandırıldığı belirtilmiştir: “Biz her şeyi sudan yarattık.” (el-Enbiyâ 21/30).

Bektaşîlikte ise Hacı Bektaş Zâviyesi’nde on iki postun bulunduğu değinilerek, bu postların on iki imamı, on iki büyük peygamberi ve on iki büyük Bektaşî velisini simgelediği belirtilmiştir. Ayrıca Bektaşîlikte pîr, rehber ve mürşid olmak üzere üç ayrı postun daha varlığından bahsedilerek, postta bulunan şekillerin de sembolik anlamlar taşıdığı ifade edilmiştir. Postun ön tarafında bulunan uzun kısmın mihrabı, başköşe ile birlikte dört köşenin beş vakit namazı ve aynı zamanda şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat kapılarını sembolize ettiği belirtilmiştir. Ayrıca dinin zâhirî yönüne “post-ı şeriat”, bîatinî yönüne ise “mağz-ı hakikat” adı verildiği belirtilmiştir. Son olarak, post kavramı açıklanırken, post sahiplerinin makam ve mevki hırsından uzak olduğuna dikkat çekilmiş; bunu ifade etmek için “bir postta on derviş sığar, iki padişah sığmaz” sözünün kullanıldığı belirtilmiştir.

Karşılaştırma: MEBİS’te, post kavramı “pust” olarak ele alınmış ve çok kısa şekilde açıklanmıştır. Tasavvufta, şeyhin kullandığı makam anlamında post kürsüsünden bahsedilmiş ve Bektaşî tekkelerinde on iki koyun postunun on iki imamı sembolize ettiğine değinilmiştir.

DİA ise, post kavramının sözlük anlamıyla başlayarak, Farsça kökenli olduğunu ve tasavvufta farklı anlamlar kazandığını belirtmiştir. Mevlevîlik tarikatında, postun rengine göre anlam kazandığı bilgisine yer verilmiştir. Bektaşî tekkelerinde bulunan on iki postun yalnızca

²⁵ Sâfi Arpaguş, “Post”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34/332–333.

on iki imamı değil, aynı zamanda on iki büyük peygamber ve on iki büyük Bektaşî velisini de simgelediği ifade edilmiştir. Ayrıca, post üzerinde yer alan şekillerin taşıdığı anlamlara da yer verilmiştir.

1.1.6. Semâ (السماع)

MEBİS²⁶: Semâ kavramının Arapça kökenli olduğu ve “işitmek, duymak, dinlemek” manasına geldiği belirtilmiştir. Fakat zamanla anlamının genişleyerek şarkı dinlemek, çalgılı dini içerikli toplantı, nağme, vecd hali gibi anlamlar kazandığına değinilmiştir. Semâ kavramına tasavvufçular tarafından baştan beri ilgi duyulduğundan bahsedilmiştir ancak bu kavramın ne derece İslâm dini ile uyumlu olduğuna dair tartışmaların varlığına da vurgu yapılmıştır. Semâ uygulamasının Mevlana’nın vefatından sonra kuralları belli olan bir ayin haline geldiğinden söz edilmiştir. Ancak önceki semâ uygulamalarına dair detaylı bilgi bulunmadığı da belirtilmiştir. Bununla birlikte semâ’dan bahsedilen eserlerde semâ uygulamasından ziyade, semâ’nın dini hükümlere uygun olup olmadığı konusunda bilgiler içerdiği ifade edilmiştir.

İlk zamanlarda çalınan müziğin makamına göre değişen bazı hareketlerin semâ olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Daha sonrasında semâ’nın bir ayin haline geldiği belirtilmiştir, ancak uygulamasına yönelik açık bir tarifin yer almadığı ve bu durumun deneyimle anlaşılabileceğine dair açıklamalara yer verildiği belirtilmiştir. Ayrıca, bazı eserlerde semâ’nın nasıl yapılacağından çok, güzel sesin özellikleri, bu sesin çıktığı yerler, etkileri ve semâ’nın adabı hakkında bilgi verildiği kaydedilmiştir.

İlk zamanlarda güzel ses dinleme ve raks ile sınırlı olan semâ’nın zamanla yanlış anlamalara sebebiyet verdiği ve bu uygulamaya bazı kısıtlamalar getirildiği ifade edilmiştir. Öncelikle müzik aletlerine kısıtlama getirildiği, hangi müzik aletinin kullanılması caizdir, hangisinin haram sayıldığı yönünde değerlendirmeler yapıldığı; telli ve nefesli çalgıların haram kabul edildiği belirtilmiştir. Yapılması uygun görülen semâ için zaman, mekân ve katılımcılar açısından uyulması gereken kuralların belirlendiği aktarılmıştır. Ayrıca, semâ’nın samimi olmayan kişilerin bulunduğu toplantılarda yapılmaması gerektiği ve yemek vakti ile namaz vaktinde yapılmaması gerektiği belirtilmiştir. Semâ ayini sırasında dikkatin kavvâl’e verilmesi, vecd hali ağır gelmediği sürece hareketsiz kalınması, biri harekete geçtiğinde ise ona uyulması gerektiği ifade edilmiştir.

²⁶ D. B. Macdonald, “Semâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 10/464-466.

10. ve 11. yüzyıllarda dönemin önemli sûfîlerinden Abû Sa'îd b. Abî'l-Hayr zamanında semâ ayininin yemekten sonra yapılan yarı dinî bir ziyafet haline geldiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu dönemlerde bireysel semâ uygulamasının da görüldüğü belirtilmiştir. Bazı sûfîlerin semâ ayininde sadece güzel müziğin değil, aynı zamanda müziği icra eden kişinin de güzel olması ve ortamda hoş kokuların bulunması gerektiği düşüncesine sahip oldukları ifade edilmiştir. Ancak Mevlânâ için güzel bir ses, anlamlı bir söz ya da heyecan verici bir olayın, onun dönmesine sebep olabildiği kaydedilmiştir. Çalınan müzik eşliğinde yapılan hareketler arasında, Mevlevîlerde görülen uzun süreli dönmenin varlığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Mevlânâ'dan bahsedilen eserlerde sıkça “çark zadan” ifadesinin kullanıldığı aktarılmıştır. Buradan da anlaşılabacağı üzere dönme hareketinin önceden beri var olduğu öne sürülmüştür. Bireysel semâ yapıldığı gibi, toplu olarak da semâ yapıldığı belirtilmiştir ve Mevlânâ'nın medresesinde müzik heyeti için özel bir yer ayrıldığı; bu heyetin şarkıcı, neyzen, tefçi gibi sanatçılardan oluştuğu, ayrıca rebâb, zurna ve nakkare gibi çalgıların çalındığı bilgisi verilmiştir. Bununla birlikte Mevlânâ'nın, erkeklerden oluşan müzik heyetlerinin önünde semâ yaptığı gibi, kadın müzik toplulukları önünde de semâ ettiğine dair bilgilere yer verilmiştir.

Semâ'nın belirli kurallar eşliğinde yapılmaya başlandığı tarih tam olarak bilinmese de, bazı kaynaklarda Mevlânâ'nın torunu Pîr Âdil Çelebi tarafından kurallı bir âyin haline geldiği ve bu semâyâ “Mevlevî mukabelesi” adı verildiği, her tekkede uygulanır hale geldiği belirtilmiştir. Ayrıca semâ âyininin vecd halinde yapılırken, daha sonraları haftanın belirli günlerinde yapılan bir âyin haline geldiği vurgulanmıştır.

Semâ ayini, sûfîlerin vecd halinde ortaya çıkan bir ibadet olarak kabul edildiği ve Mevlevîlerin semâyı benimsediği belirtilmiştir. Mevlânâ zamanında başka tarikatlerdeki kimselerin Mevlevî semâsına katıldığı ifade edilmiştir. Tekkelerin kapatılmasıyla bir süre Mevlevî semâsı yapılamadığı, fakat Mevlânâ'nın vefatından sonra her sene Mevlânâ'nın ölüm yıldönümünde, 11–17 Aralık'ta Konya'da düzenlenen törenlerde uygulanmaya devam edildiği bilgisi verilmiştir. Semâ Kur'an'da geçmediği için, daha çok hadisler ve din âlimlerinin yorumlarıyla açıklandığı belirtilmiştir. Kur'an'da güzel sesin övüldüğü, kötü sesin yerildiği belirtilmiş; buna ek olarak Hz. Muhammed (s.a.v.) bazı dansları hoş karşıladığı bilgileriyle semânın câiz olduğu savunulduğu ifade edilmiştir.

Dinlenen müzik ve yapılan dans kişide nefsânî duygular uyandırıyorsa, semânın haram sayıldığı; fakat gösteriş için yapılsa bile, bunun samimi bir vecd haline dönüşebileceği ve kişiyi mânevî olarak yükselttiği kabul edildiği belirtilmiştir. Sûfîler için semâ, kalbi temizlediği, kişiyi

mânevî keşifler ve ilhamlara ulaştırdığı ve insandaki Allah aşkını artırdığı için önemli bir uygulama olarak görüldüğü ifade edilmiştir.

DİA²⁷: Semâ kavramının sözlükte “işitmek, dinlemek, güzel söz” anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. Tasavvuf kaynaklarında ise bu kavramın daha çok şarkı, müzik ve dans anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Semâ kavramının ilk zamanlarda “sûfiye gelen ilhâmı işitip kalbine aktarması” şeklinde yorumlandığı aktarılmıştır. Hücûrî’nin, dini hükümlerde işitmenin yani semâ’nın görmeden daha kıymetli olduğunu savunduğu bilgisine yer verilmiştir. Semâ kavramının hem işitilen şey hem de onun kalpte doğurduğu haller şeklinde incelendiği vurgulanmıştır. Ayrıca Zünnûn el-Mısırî’nin semâ hakkındaki değerlendirmesinde, semânın Allah’tan gelen bir ilham olduğu, insanın kalbini Allah’a yönelttiği ve insanın semâyı hak için dinlemesi durumunda hakikate; nefsi için dinlemesi durumunda ise sapkınlığa sürükleneceği yönündeki yorumuna yer verilmiştir.

Semâ’nın, vecd, gaybet, tecelli, sekr ve sahv gibi tasavvufi hallerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Buna örnek olarak sahabe döneminde Kur’an dinlerken vecd haline girenlerin, bu hâlde semânın etkisiyle ulaştıkları ifade edilmiştir. Semâ’nın, kimi âlimlere göre gaybeti; kimi âlimlere göre ise huzûru doğurduğuna değinilmiştir. Gaybeti doğurduğunu savunan âlimler, semânın gaflet halinden Allah ile birlik haline geçişte bir araç olduğunu ileri sürmüştür. Huzûru doğurduğunu savunan âlimler ise semânın kalbi Hakk’a yönelttiğini ve kalpte daimi bir bilinç ile yakınlık hali oluşturduğunu vurgulamıştır.

Hücûrî’nin, semâyı Kur’an semâsı, nağmelerin semâsı ve şiir semâsı olmak üzere sınıflandırdığı; bu sınıflandırmaya Serrâc’ın da zikir, öğüt ve hikmet dinlemeyi eklediği ifade edilmiştir. Bunun yanında, bahsedilen sınıflandırmada en kıymetli semânın Kur’an semâsı olduğu, çünkü insan tabiatının ondan bıkmayacağı ve ruhunun bundan besleneceği savunulmuştur. Hz. Muhammed’in bazı sûfîlerin şiirlerini dinlemiş olması, bu durumun sûfîlerin şiir semâsına karşı olumlu bir etki oluşturduğuna dair görüşler öne sürülmüştür. Ayrıca ruhu besleyen güzel ses ve nağmeleri içeren müziklerin dinlenmesinin de caiz kabul edildiği belirtilmiştir.

Sûfîlerin mûsiki yerine semâ kavramını kullandıkları, semâ kavramının nefsanî duygular içermediği ve mûsikiye nazaran daha geniş ve ruhânî bir anlam taşıdığı belirtilmiştir. Bunun yanında, semâ konusunu ilk ele alan Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’nin risalesinde semâyı üçe ayırdığı: avamın semâsı, zâhidlerin, müridlerin ve tövbekârların semâsı ile hakikat

²⁷ Semih Ceyhan, “Semâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 36/455–457.

ve mârifet ehlinin semâsı şeklinde sınıflandırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca semâda asıl olanın mânâyı dinleyip kalben anlamak olduğu; sesi dinlemenin nefsi bir durum sayıldığı, bu sesin manaya ulaşmadığı sürece fayda sağlamayacağına vurgu yapılmıştır. Bunun yanında, sülûkun başlangıcında hareketli semânın câiz görüldüğü; kâmillerin mânâyı dinleyip bâtinî vecde erdiklerinde hareketsiz semâyı tercih ettikleri, öyle ki semâda önemli olanın ilâhî mânâyı idrak etmek olduğu belirtilmiştir.

Aynı zamanda Gazâlî ve Sühreverdî'ye göre semânın, uygun zaman, mekân ve ihvan şartlarına bağlı olarak, kalp huzuruyla, riyasız ve edepli şekilde icra edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca semâda neşelenme, korku ve vecd olmak üzere üç tür hareket bulunduğu değinilmiştir. Bunun yanında İbnü'l-Arabî'nin semâyı üçe ayırarak incelediği; bunları ilâhî semâ, ruhânî semâ ve tabii semâ şeklinde sınıflandırdığı belirtilmiştir. Sonrasında ilâhî semânın diğerlerinden daha üstün olduğu, Hakk'ın sınırlarını işitmeye dayandığı ve yalnızca âriflere mahsus olduğu; ruhânî semânın ise varlıkların tesbihini ruhla duymak anlamına geldiği; en alt düzeyde yer alan tabii semânın ise mûsikinin nefse etkisiyle oluşan bir hareket olduğu ve derece bakımından düşük sayıldığı yönündeki bilgilere yer verilmiştir.

Mevlânâ, Ahmed er-Rifâî ve Rûzbiân-ı Baklî gibi sûfilerin semâyı, elest bezmindeki ilâhî hitabın dünyadaki yansıması olarak gördükleri ve ilâhî kelâmı her güzel seste O'nu işitmekle ilişkilendiren aşk temelli bir hâl olarak yorumladıkları ifade edilmiştir. Ayrıca, semânın tarikat süreci sonrasında özellikle Mevlevîlikte zikirle özdeşleştiği; bazı tarikatların müzikli semâyı benimsediği, fakat Nakşibendîlik gibi sessiz zikri benimseyenlerin müzikli semâyı kabul etmediği; buna ek olarak, İmâm-ı Rabbânî gibi bazı âlimlerin de semâyı gereksiz ve zararlı gördükleri için eleştiride bulundukları bilgisine vurgu yapılmıştır. Semâ kavramıyla ilgili sûfilerin birçok eser kaleme aldığı ve bu eserlerde semânın câiz olup olmadığı konusunun tartışıldığı, çoğu âlimin semâyı mubah kabul ettiği; ancak semânın eğlenceye dönüştürülmesinin haram sayıldığı yönünde görüşlere yer verilmiştir.

Karşılaştırma: MEBİS ve DİA kaynaklarında semâ kelimesinin Arapça kökenli olduğu ve “işitmek, dinlemek, güzel söz” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Her iki kaynakta da semâ'nın tasavvufî bir uygulama olduğu; Allah'a yönelmenin vecd ve ilham haliyle ilişkilendirilen bir yansıması olduğuna değinilmiş, seyr ü sülûk sürecinde önemli bir deneyim olduğu belirtilmiştir. Ayrıca semâ'nın kişiyi manevî hâllere sevk ettiği ve vecd, cezbe, ilham gibi ruhsal etkiler doğurduğu her iki kaynakta da ifade edilmiştir.

Aynı zamanda semâ uygulamasının dinî açıdan caiz olup olmadığına ilişkin tartışmalara her iki kaynakta da yer verilmiş; Kur'an'da geçmediği, hadisler ve âlimlerin görüşleriyle

anlamlandırıldığı belirtilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in güzel sesli Kur’an okuyuşunu övdüğü ve bazı hareketlerin yapılmasında sakınca görmediğine dair rivayetlere yer verilerek, semâ uygulamasının meşruiyetine zemin hazırlandığı aktarılmıştır. Her iki kaynakta da belirtilen bir diğer husus, semâ’nın kalbi olumlu etkilediği, insanı Allah’a yönelttiği, ilham ve keşiflere vesile olduğu; ancak nefsânî duygular içerdiğinde tehlikeli olabileceği yönündeki uyarıların vurgulandığıdır. Bunun yanında, Mevlânâ’nın semâ’ya bakışına ve bu uygulamadaki etkisine geniş bir şekilde yer verilmiştir.

DİA’da semâ’nın sekr, sahv, tecelli ve gaybet gibi halleri doğurmasından ayrıntılı biçimde bahsedilirken, MEBİS’te semâ’nın vecd haliyle bağlantısı vurgulanmış; ancak sekr, sahv ve tecelli gibi kavramlara yüzeysel şekilde değinilmiştir. Ayrıca, semâ’nın Hücûrî, İbnü’l Arabî ve Sülemî gibi âlimlerin yaptığı manevî sınıflandırmalarına DİA’da yer verilirken, MEBİS’te Mevlevî âyinleri bağlamındaki sınıflandırmaya odaklanılmıştır. Bununla birlikte, MEBİS’te müzik aletlerinin caiz veya haram oluşuna dair fikhî sınırlar çerçevesinde değerlendirme yapılmışken, DİA’da müziğin nefse etkisiyle ortaya çıkan manevî tepkiler üzerinde durulmuştur.

Semâ’nın ruhî derinliği hakkında, DİA’da semâ, Allah’a ulaşma aracı olarak görülüp elest bezmi ve ilahî hitabın bir yansıması olarak açıklanırken; MEBİS’te ruhî etkilerin deneyim yoluyla edinildiği ve pratiğin ön planda olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak, her iki kaynakta da semâ’nın tasavvufî anlamda Allah’a yaklaşma, vecd ve kalp arınmasının bir yolu olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. MEBİS, semâ kavramını incelerken tarihî gelişimi ve uygulama merkezine odaklanırken, DİA semâ’nın tasavvufî derinliği ve bâtinî halleri üzerinde durmuştur. MEBİS’te eylem ön plandayken, DİA’da anlam ön plana çıkarılmıştır.

1.1.7. Şed (الشَد)

MEBİS²⁸: Şedd kelimesi “şadd” olarak ele alınmış ve yünden örülmüş, bele kuşatılan kuşak olarak tanımlanmıştır. Tasavvufta ise, fütüvvet yolunda ilerleyen kimsenin bu yolda samimi olduğunu ve bu hizmete gönül verdiğini sembolize ettiği belirtilmiştir. Şedd uygulamasının, Hz. Muhammed’in Hz. Ali’nin beline kuşak bağlamasıyla başladığı ve Hz. Ali’nin ise Hz. Muhammed’in emriyle on yedi sahabenin beline kuşak bağlamasıyla devam ettiği vurgulanmış, bu sahabeler arasında yer alan Selmân-ı Fârîsî’nin de Hz. Ali’nin emriyle başkalarına şedd bağladığı belirtilerek, bu şekilde geleneğin ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

²⁸ Louis Massignon, “Şedd”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 11/379–381.

Fütüvvetin Seyfî koluna mensup olanların şedd yerine kılıç kuşandığından bahsedilmiş; askerî bir sınıf olmamalarına rağmen bu grubun kılıçla gezip savaşı kendilerine iş edinen bir topluluk hâline geldikleri bilgisine yer verilmiştir. Tasavvufçulara göre, şedd gibi mânevî anlamlar taşıyan özel elbiselerin Cebrâil tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) getirildiğine değinilmiştir.

Şedd bağlama merasiminin, Seyyid Gâybî-oğlu Şeyh Hüseyin'in "Kitâb-ı Futuvvetnâme li-Erkânü'l-Meşâyih ve Ashâbü's-Şedd" adlı eserinde detaylı şekilde açıklandığı bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca, şedd şekillerinin meslek gruplarına göre değiştiğine değinilmiş; örneğin, meddahların "şedd-i elifi", dervişlerin "şedd-i Yûsufî", tıbbî ve kasaplık meslek erbabının ise "şedd-i hafî" kuşandığı bilgisi aktarılmıştır. Ayrıca, fütüvvet kitaplarında diğer meslek gruplarının şedd yerine peştimal kuşandıkları ifade edilmiştir. Talibe şedd bağlandığında, bunun onu nefsin karanlık yollarından uzaklaştırdığı ve doğru yola yönlendirmeyi sembolize ettiği bilgisine yer verilmiştir.

Şedd kuşanmanın, Bektaşî, Mevlevî, Sa'dî ve Rifâî tarikatlarında da bir gelenek olduğu belirtilmiştir. Öyle ki, Mevlevîlikte şekil olarak Elif harfine benzeyen ve keçeden yapılan kuşağın "Elif-i Nemed" olarak adlandırıldığı, bunun şeddin bir başka şekli olduğu; Bektaşîlikteki "tığ-bend" in ise şeddin eşi sayıldığına değinilmiştir. Ayrıca, Bektaşîlikteki "tığ-bend" de üç düğüm bulunduğu, bunların el, bel ve dile işaret ettiği; müride verilen tavsiyenin ise "Elin tek, dilin pek, belin berk olsun" şeklinde olduğu belirtilmiştir. Rifâî ve Sa'dî tarikatlarında da biat merasimlerinde müride şedd kuşatılması geleneğinin bulunduğu bilgisine yer verilmiştir. Şedd kuşanma törenlerinde verilen tuzlu suyun yerini, Bektaşî, Mevlevî, Sa'dî ve Rifâî tarikatlarında şerbetin aldığı belirtilmiştir.

Buna ek olarak, Zerdüştlükte "kustî" adı verilen, on ikişer iplikli altı ipten oluşan bir örgünün belirli yaşa gelen kız ve erkek çocuklarının bellerine üç kez dolandırıldığı; bunun "iyi düşünce, iyi söz, iyi iş" anlamlarına geldiği belirtilmiş ve kustî'nin de şeddin başka bir şekli olduğu ifade edilmiştir.

DİA²⁹: TDV İslam Ansiklopedisi'nde kelimenin öncelikle sözlük anlamına değinildiği belirtilmiştir. Şedd kavramının sözlükte 'yünden örülmüş olan kemer' anlamına geldiği belirtilmiştir. Şedd kavramının tasavvufta ise 'şedd kuşanma' olarak ele alındığı ve fütüvvet ile seyrüsülûk yolunda olan kişinin kendini bu yola adadığını sembolize ettiği, teslimiyetin ve vefanın sembolü olduğu ifade edilmiştir. Fütüvvet ehline göre ise Hz. Adem'in, Hz. Cebrâil

²⁹ Hamid Algar, "Şed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 38/405-406.

tarafından ilk şedd giydirilen kişi olarak kabul edildiğine değinilmiştir. Ayrıca Hz. Cebrâil, şeddi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e, onun da Hz. Ali'ye bağladığı; Hz. Muhammed (s.a.v.)'in emriyle Hz. Ali'nin Selmân-ı Fârisî'ye, onun da Hz. Ali'nin emriyle farklı birine şedd bağladığı ifade edilerek, bu geleneğin bu şekilde ortaya çıktığına yer verilmiştir

İlerleyen bölümlerde şedd bağlama geleneğinin kurucusu olarak Hz. Ali'nin kabul edildiğine vurgu yapılarak, 8. yüzyıldan itibaren bu törende on iki imamın isimlerinin anılmasının esas kabul edildiğine yer verilmiştir. Tasavvufçular arasında ilk şedd kuşatan kişinin ise Şehâbeddin es-Sühreverdî olduğu işaret edilmiştir. İbn Battûta, şedd kuşanmanın tasavvufi bir anlam taşımadığını, kıyafetlerde ihtiyaç duyulan bir aksesuar olduğunu; Anadolu'dan gelen bir şeyhin kendisine de şedd bağladığını ve bunun sadece kıyafetlerin birbirini tutması için yapılmış olduğuna dair ifadesine aktarılmıştır. Şedd çeşitlerine de kısaca değinilmiştir ve şedd bağlama töreninin nasıl yapıldığına dair açıklamalarda bulunulmuştur. Esnaf grupları ve Ahî topluluklarında da kendilerine has, şedd bağlama törenine benzeyen bir törenin olduğu belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle, MEBİS'te şedd kavramı “şadd” olarak ele alınmıştır. Her iki ansiklopedide de kelimenin sözlük anlamına yer verilerek konuya giriş yapılmıştır. MEBİS'te, şedd kavramının tasavvuf ıstılahında seyrüsülükte olan kimsenin bu yoldaki samimiyetinin nişanesi olduğu belirtilmiş; benzer şekilde, DİA İslam Ansiklopedisi'nde de seyrüsülük yolundaki müridin bu yola kendini adayıp teslim ettiğini sembolize ettiği ifade edilmiştir.

DİA İslam Ansiklopedisi'nde, şedd kuşanan ilk kişinin Hz. Âdem olduğu bilgisine yer verilirken, MEBİS'te böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca, şedd bağlama geleneğinin Hz. Cebrâil tarafından Hz. Muhammed (s.a.v.)'e, onun da Hz. Ali'ye; Hz. Ali'nin ise Hz. Peygamber'in emriyle Selmân-ı Fârisî'ye verdiği bilgisi DİA İslam Ansiklopedisi'nde yer alırken, MEBİS'te Hz. Ali'nin, Selmân-ı Fârisî'nin de içinde bulunduğu on yedi sahabeye şedd giydirdiği belirtilmiştir. DİA İslam Ansiklopedisi'nde, şedd töreninin kurucusu olarak Hz. Ali kabul edilmiş ve törende on iki imamın isimlerinin zikredilmesi gerektiği bilgisine yer verilmiştir; MEBİS'te ise böyle bir bilgiye yer verilmemiştir.

DİA İslam Ansiklopedisi'nde, İbn Battûta'nın şedd kuşanma geleneğinin tasavvufi bir anlam taşımadığı, bunun sadece elbiseleri bir arada tutmaya yarayan bir nesne olduğu yönündeki ifadelerine yer verilmiştir. DİA İslam Ansiklopedisi'nde ve MEBİS'te, şedd bağlama törenine ait tüm ritüeller detaylı şekilde açıklanmış ve çeşitlerine yer verilmiştir. Mevlevîlik ve Bektaşîlik tarikatlarında da şedd kuşanma geleneğinin bulunduğu, ancak farklı isimlerle anıldığı bilgisi her iki ansiklopedide de yer almaktadır. Ancak, Bektaşîlikteki

tığbend'in yapısına dair ayrıntılı bilgiye yalnızca MEBİS'te yer verilmiştir. Buna ek olarak, MEBİS'te, şedd töreninde verilen tuzlu suyun yerine Mevlevîlik ve Bektaşîlikte şerbetin geçtiği belirtilmiştir; DİA İslam Ansiklopedisi'nde ise tuzlu sudan bahsedilmekle birlikte şerbete yer verilmemiştir.

1.1.8. Vird (وَرْد) - Evrâd (أوراد)

MEBİS³⁰: Vird kavramının köken itibariyle “su payı, suya geliş, nöbet” anlamlarına geldiği belirtilmiştir. Fakat İslâmî literatürde bu kavramın, günlük yapılan ibadetleri ifade etmek üzere kullanıldığı vurgulanmıştır. Tasavvufi açıdan ele alındığında vird kavramı, Müslümanın farz namazların dışında günlük olarak yaptığı ibadetleri; örneğin belirli duaları, yapılan zikirleri ve Kur'an'dan seçilmiş bölümleri kapsadığı ifade edilmiştir. Daha sonra vird kavramının anlamının daraltılarak, kişinin Allah'a ayırdığı özel vakitleri ve tarikat büyüklerinin belirlediği zikirleri kapsayan mânevî bir disiplin hâline geldiği bilgisine yer verilmiştir. Bununla birlikte vird kavramının zamanla hizb ve zikir kelimeleriyle de benzer anlamda kullanıldığı aktarılmıştır.

Aynı zamanda viridin içeriğinin ve süresinin kişiden kişiye değiştiği, farklı viridlerin uygulandığı; bununla birlikte en sade viridin dört rekât namaz kılmak, bir sure okumak veya iyi bir davranışta bulunmak olduğu dile getirilmiştir. Daha sonrasında viridlerin zenginleştirilerek zikirler, dualar, Allah'ın isimleri, salavatlar ve istiğfarlarla genişletildiği bilgisine yer verilmiştir. Buna ek olarak, Hicrî 3. ve 4. yüzyıllarda gün içerisinde 7 gündüz, 5 gece olmak üzere toplam 12 vird okunmasının tavsiye edildiği; bu viridlerin içeriğine dair detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Tarikatler resmiyet kazandıktan sonra, her tarikatın piri müridlerini kabul ederken tarikata özgü zikir ve viridlerden bahsettiği zikredilmiştir. Bu süreçte her tarikat, kendisini Hz. Muhammed (s.a.v.)'in gerçek mirasçısı olarak gördüğü ve her birinin kendine has viridini uyguladığı aktarılmıştır.

Vird kavramı, vird-i âm ve vird-i hâss olmak üzere iki başlık altında incelenmiş; her müridin sabah ve akşam gibi belirli vakitlerde sık sık tekrarladığı uzun ve kapsamlı zikirlerle vird-i âm, yalnızca ileri seviye müridlere şeyhleri tarafından gizlice telkin edilen özel zikirlerle vird-i hâss denildiği açıklamasına yer verilmiştir. Bununla birlikte, tarikatlerde bu zikirlerin açık veya gizli sesle yapıldığı, hatta bazılarında kalben yapıldığı bilgisine yer verilmiştir. Bahsedilen bu zikirlerin, tarikate giren kimselerin belirli vakitlerde bireysel veya topluca

³⁰ Louis Massignon, “Evrâd”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. M. Nazif Şahinoğlu (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 13/318–320.

okumak zorunda olduğu; bu zikirle eskiden “semâ”, günümüzde ise “vazife” olarak isimlendirildiğı bilgisine yer verilmiştir. Tarikat pîrlerinin müridleri için özel vird risaleleri yazdığı, ilk vird kitabını yazan kişinin Abdülkadir Geylânî olduğı belirtilmiştir. Ayrıca bu viridlerin ve hizblerin müridlerin manevî derecelerine göre onlara öğretildiğı, bazı viridlerin günlük, bazılarının ise haftanın farklı günlerinde yapılacağı şeklinde belirlendiğı belirtilmiştir.

Âlimler ve tarikat büyüklerinin çeşitli eserler kaleme aldıkları belirtilmiştir. Öne çıkan eserler arasında Muhammed b. Hacîr ed-Dîn’in el-Cevâhiru’l-Hamse adlı eseri, Şinnâvî’nin şerhi, Kuşâşî’nin es-Simtu’l-Mecîd adlı eseri yer almakta olup; bu eserlerin zamanla geliştirilerek Muhammed b. Ali es-Sanûsî’nin Selsebîlü’l-Muîn adlı eserinde derlendiğı bilgisi verilmiştir. Ayrıca bu vird ve hizb eserlerinin, özellikle icazetli hacılar aracılığıyla Mekke’den tüm İslâm dünyasına yayıldığı bilgisine yer verilmiştir. Bununla birlikte, içerik olarak birbirlerinden farklı oldukları; metinlerin bazılarının kısa ama derin anlamlar içerdiği, bazılarının ise ibadet açısından zayıf kaldığı tespit edildiğı belirtilmiştir.

DİA³¹: Vird kavramının, Allah’a yaklaşmak için belirli zamanlarda ve belli miktarda yapılan ibadetleri, duaları ve zikirleri ifade eden bir terim olduğı belirtilmiş ve daha detaylı bilgi için “evrâd” maddesine bakılması gerektiğı belirtilmiştir. Evrâd kelimesi, vird kelimesinin çoğulu olup; sözlük anlamı bakımından “akan su, suya gelen topluluk” anlamına geldiğı ifade edilmiştir. Ayrıca Kur’an’da vird kelimesinin geçmediğı bilgisine yer verilmiş, ancak Allah’ın günün farklı saatlerinde zikredilmesini emrettiğı vurgulanmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in çeşitli zaman ve mekânlarda dua ve zikir ile meşgul olduğı ve bunu ümmetine tavsiye ettiğı bilgisi verilmiştir. İslâm’ın ilk dönemlerinde “amelü’l-yevm ve’l-leyle” ismiyle anılan, günlük yapılması tavsiye edilen dua ve zikirlerin yer aldığı eserlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiğine değinilmiştir. Ayrıca bu kitapların içerisinde sahabelere isnat edilen zikir rivayetlerine de yer verildiğı vurgulanmıştır.

Özellikle tasavvuf kaynaklarında sûfilerin, günlük olarak okudukları belli âyetleri vird kelimesiyle ifade ettiklerine; ayrıca nafilâ namazlar, dua ve tefekkürün de vird kapsamında değerlendirildiğı aktarılmıştır. Aynı zamanda sûfilerin ölüm anında bile günlük viridlerini terk etmedikleri; Allah’tan gelen manevî feyzin düzenli virdle ilişkili olduğuna inandıkları değinilmiştir. Buna ek olarak, İbn Atâullah el-İskenderî’nin, Allah’ın kuldan istediğine vird, kulun Allah’tan beklediğine ise vârid adını verdiğini şeklinde bir tanım yaptığına yer verilmiştir. Bununla birlikte, Ebû Tâlib el-Mekkî’nin (ö. 386/996) Kutü’l-Kulûb ve Gazzâlî’nin İhyâ’ü

³¹ Mustafa Kara, “Evrâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 11/533–535.

Ulûmî'd-Dîn adlı eserlerinin evrâd konusuyla ilgili yazılmış en eski ve kıymetli eserler olduğu; bu eserlerde günün belirli vakitlerinde yapılan zikir ve duaların öneminden bahsedildiği, bu açıdan temel kaynaklar olarak kabul edildikleri bilgisi verilmiştir.

Evrâd kitaplarının içeriğinde dualar ve sûreler, Allah'ın isim ve sıfatlarını anan âyetler ile Hz. Muhammed (s.a.v.)'in salavatlarının yer aldığı; tarikat kurucuları tarafından hazırlanmış olan bu metinlerin amacının dervişin zikir ve tefekkür hayatını anlamlandırmak olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda evrâdların tarikatlara özel olduğu, uzunluk ve tekrar sayılarının birbirinden farklı olduğu; ayrıca bu metinlerin topluca okunabileceği gibi bireysel olarak da okunabileceğinden bahsedilmiştir. Sonrasında, evrâdın okunmasının bir adabı olduğuna değinilmiş; mürşidin izniyle, temiz ve uygun bir zamanda, kibleye dönerek, anlamına dikkat ederek, samimiyet ve içtenlikle okunması gerektiği; duaların kabul olmasında samimiyyetin büyük öneme sahip olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, evrâd hakkında yazılmış eserlerde bu konulara çok detaylı olarak yer verildiği gözlemlenmiştir.

Son olarak, şeyhlerin, evrâd miktarını belirlerken müridin ruhî durumuna göre ayarlama yapmaları gerektiği; müride kaldıramayacağından fazlasını yükleyerek dengesini bozanlara “evrâd şeyhi” denildiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, evrâd ve dua kitaplarının yaygınlaşmasıyla birlikte bu konudaki metinlerin doğru okunup kurallarının incelendiği bir ilim dalının oluşmasına zemin hazırladığı zikredilmiştir.

Karşılaştırma: Kavramımız, MEBİS'te “vird” olarak ele alınırken, DİA'da “evrâd” başlığı altında işlenmiş; DİA kaynağında vird maddesinde, detaylı bilgi için “evrâd” maddesine bakılması tavsiye edilmiştir. Vird kavramının çoğulu evrâd olduğuna DİA kaynağında değinilmiştir.

Vird/evrâd kavramının, her iki kaynakta da Allah'a yakınlaşmak amacıyla yapılan zikir, dua ve nafil ibadetler anlamına geldiği belirtilmiştir. Her iki kaynakta da virdlerin/evrâdların günün farklı saatlerinde yapılmak üzere belirli zaman dilimlerine göre düzenlendiği bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca vird kavramının tasavvuf geleneği içerisinde anlam kazandığı ve tarikat disipliniyle bütünleştiği ifade edilmiştir.

Bununla birlikte, virdlerin her tarikata özgü olduğu ve şeyhler tarafından düzenlendiği bilgisi her iki kaynakta da yer almaktadır. Her iki kaynakta da vird/evrâdların içeriğinden bahsedilmiş; içeriğinde ayetler, Allah'ın isimleri, dualar, salavatlar ve istiğfarların yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca, her iki kaynakta da zikrin içtenlikle ve belirli usul ile temizlik kurallarına riayet edilerek yapılmasının önemi vurgulanmıştır. Hem MEBİS'te hem de DİA'da, ilk dönemlerden günümüze kadar kaleme alınmış eserlerden detaylı biçimde bahsedilmiştir.

MEBİS'te vird kavramının ikiye ayrıldığı, vird-i âm ve vird-i hâss alt başlıklarında detaylı şekilde açıklandığı; DİA'da ise bu ayrıma yer verilmediği görülmektedir. Bunun yanında, vird kavramı DİA'da dinî, ahlakî ve psikolojik boyutlarıyla ele alınırken; MEBİS'te daha çok uygulama usulü üzerinde durulmuştur. Ayrıca, DİA kaynaklarında vird kavramının Kur'an'da geçmediği, ancak zikir emrinin bulunduğu bilgisi verilirken; MEBİS'te bu hususa yer verilmemiş, sadece vird içeriğinde Kur'an'dan seçilen sûrelerin bulunduğu belirtilmiştir.

1.1.9. Zikir (الذكر)

MEBİS³²: Zikir kavramının öncelikle kelime anlamına yer verilmiş, “bir şeyi hatırlamak, unutmamak, anmak” anlamına geldiği ve zikrin, kalp ve dil ile olmak üzere iki şekilde yapıldığı belirtilmiştir. Sonrasında, kalp ile yapılan zikrin içten hatırlamak ve düşünmek şeklinde olduğu; dil ile yapılan zikrin ise Allah'ın isimlerini veya bazı ibareleri sözlü olarak tekrar etmek suretiyle gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca zikir kavramı dinî açıdan ele alındığında, zikir belirli söz ve dualarla Allah'ı yüceltmek anlamına geldiği belirtilmiştir. Kur'an'da birçok ayette zikrin önemi vurgulanmış, “Allah'ı çokça zikredin” gibi ifadelerle Allah'ı anmanın teşvik edildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Kur'an-ı Kerim'de zikri terk edenlerin uyarıldığı, Allah'ı zikretmeye teşvik edildiği ve zikrin insanı kötü davranışlardan uzaklaştırarak iyiye yönelttiği, bu yönüyle ahlaki disiplin aracı olduğu belirtilmiştir.

Allah'ı güzel isimleriyle anmak ve bu zikri yaparken alçak sesle, içten yapılması gerektiği belirtilmiştir. Namazlarda zikrin uygulanış biçimi incelendiğinde; sabah, akşam ve yatsı namazlarında bazen açık (cehrî) zikir yapılırken, öğlen ve ikindi namazlarında ise sessiz (hafî) zikir uygulandığı belirtilmiştir. Buna ek olarak, namazlardan sonra yapılan zikirlerin hadislerle sabit olduğu ve düzenli tekrarlar şeklinde uygulandığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Allah'ı anmak için bir araya gelen toplulukların hadislerde övüldüğü, bu meclislerin melekler tarafından kuşatıldığı ve Allah'ın rahmetinin üzerlerine indiği bildirilmiştir. Ayrıca bu zikir meclislerinde sadece ibadet yapılmadığı, bunun yanında Kur'an okunduğu, dini konuların konuşulduğu ve duaların yapıldığı sohbet ortamlarının oluştuğu belirtilmiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde zikir, “ism-i celâl” veya “lafza-i celâl” şeklinde yani cümle halinde yapılırken, sonraki dönemlerde “esmâ zikri” olarak adlandırılan tek kelimelik zikirlerin uygulanmaya başlandığı ifade edilmiştir. Ayrıca ‘Lâ ilâhe’ dedikten sonra ‘illallah’ demeye ömrü yetmeyebilir düşüncesiyle sadece “Allah” diyerek zikir yapan kimselerin olduğuna değinilmiştir. Bununla birlikte “lâ ilâhe illallah” şeklindeki zikrin avama ait, “Allah Allah”

³² D. B. Macdonald, “Zikir”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 13/561–564.

şeklindeki zikrin ise havasa mahsus olduğu yönünde bir görüşün varlığından bahsedilmiştir. Bazı muhafazakâr âlimlerin bu tür zikir biçimlerini bid'at olarak değerlendirdikleri ve eleştirdikleri belirtilmiştir.

İlk dönem sûfilerinin uygulamış olduğu zikirlerde belli bir şeklin bulunmadığı, bu konuda Sarrâc, Kuşeyrî ve Hucvîrî gibi sûfilerin, zikrin Allah'ı bulma amacı taşıdığına ve zikirdeki şekilden çok anlamın ve kalbî derinliğin ön planda olduğuna vurgu yaptıkları belirtilmiştir. Ayrıca zikir konusunu ele alan ilk kaynaklarda, zikrin nasıl yapılacağına dair ayrıntılı bilgilere yer verilmediği, daha çok zikrin mahiyeti ve öneminin öne çıkarıldığı ifade edilmiştir. Sonrasında ise tarikatların kurulmaya başlamasıyla birlikte zikir anlayışının da değişmeye başladığı, zikrin şekli, içeriği ve kurallarının belirlenmeye başladığı, her tarikatın kendine özgü bir zikir anlayışı geliştirdiği ve zikri en temel uygulamalarından biri haline getirdiği belirtilmiştir. Ayrıca zikre verilen önemin artmasıyla toplu ve bireysel zikir uygulamalarının yaygınlaştığı, başlangıçta tüm Müslümanlara açık bir ibadetken, zamanla yalnızca sûfilerle özdeşleşen bir uygulamaya dönüştüğü ifade edilmiştir. Tarikatlerde zikir, bireysel ve toplu olmak üzere iki çeşittir; bireysel zikirde şeyh, müridine günlük olarak belirli dualar ve zikirler verir, bu zikirlerle “vazife, ders, vird, inâbe, el alma” gibi isimler verildiği belirtilmiştir. Toplu zikirde ise Kur'an, ilahiler ve bestelenmiş metinler okunmakta, güzel sesli kişilerin ilahiler söylediği ve bazen ney, def, kudüm gibi müzik aletlerinin eşlik ettiği zikirlerle, Mevlevîlikte “sema” veya “deveran” adı verildiği, benzer uygulamaların diğer tarikatlarda da bulunduğu belirtilmiştir.

Tarikatlardaki zikir ayinlerinin oturarak (ka'idan) ve ayakta (kaiman) olmak üzere iki şekilde yapıldığı, zikir halkalarının “zâkirbaşı” veya “mukaddem” adı verilen bir kişi tarafından yönetildiği, hırka atma veya yırtma gibi bazı sembolik geleneklerin uygulandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, “zîkr-i hafî” gizli zikir anlamına gelmekte olup, bu zikir alçak sesle yapılırken; “zîkr-i cehrî” açık zikir anlamında olup, yüksek sesle icra edildiği ve her iki zikir türünün de Kur'an ve hadislerde yer aldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda cehrî zikir yapan tarikatların Hz. Ali'ye dayandırıldığı için bu gruplara “Alevî tarikatlar” denildiği, hafî zikir yapan tarikatların ise Hz. Ebû Bekir'e dayandırıldığı için “Bekrî” veya “Sıddîkî tarikatlar” olarak adlandırıldıkları belirtilmiştir. Ayrıca Nakşibendîlerin, alçak sesli, gizli ve içten zikir yaptıkları, bu zikrin genellikle toplu şekilde fakat sessizce gerçekleştiği ifade edilmiştir. Sonrasında zikir uygulamasının üç çeşit olduğu; bunların ilki “dil ile zikir”, ikincisi “kalp ile zikir”, üçüncüsünün ise “ruh, sır, hafî ve ahfâ ile zikir” olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen, zikir ve ayinlerle ilgili

bazı uydurma hadislerin ortaya atıldığı, hatta bazı Kur'an ayetlerinin zorlayıcı yorumlara tâbi tutulduğu belirtilmiştir.

DİA³³: Zikir, sözlükte “anmak, hatırlamak” anlamına geldiği, dinî anlamda ise “Allah’ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten kurtulmak” manasına geldiği belirtilmiştir. Zikirin, dil ve kalp ile beraber yapılabildiği gibi ayrı ayrı da yapılabileceği, ayrıca zikir yapmanın amacının unutulana hatırlamak veya hatırdaki olanı korumak olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte Kur'an'da zikir; Allah’ı övmek, Allah’ın vermiş olduğu nimetleri hatırlamak ve tefekkür etmek, ibadetleri yerine getirmek, kâinattaki işaretleri düşünmek gibi anlamlara geldiği belirtilmiştir. Ayrıca Kur'an ayetlerinde zikrin önemini vurgulayan birçok ayetin bulunduğu dikkat çekilmiş ve örnekler verildiği belirtilmiştir. Aynı zamanda hadislerde de zikirin önemi vurgulanmış; zikir halkalarının cennet bahçelerine benzetildiği, zikirin infaktan ve savaştan bile daha üstün olduğu, zikir yapan toplulukların melekler tarafından kuşatıldığı ve Allah’ın onları kendi katında andığı şeklinde zikirden bahsedildiği belirtilmiştir.

Zikirin sözlü veya kalpten yapıldığı, sözlü ifadelerin “sübhaneAllah, elhamdülillah, lâ ilâhe illallah, salavat ve istiğfar” olduğu, zikrin gündüz-gece, oturarak/ayakta, abdestli/abdestsiz yapılabileceği, en faziletli zikrin kalp ve dilin birlikte zikretmesiyle olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda organlarla da zikir yapılabileceği, bunun emirleri yerine getirip haramdan sakınmakla mümkün olduğu, kalbin zikrinin ise, Allah’ın varlığı, emirleri ve yaratılış sırları üzerine tefekkürle olduğu belirtilmiştir. Hatta dil ile davet etmek, öğüt vermek ve Allah’ı överek anlatmanın bile zikir sayıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Hasan-ı Basrî’nin, gizli zikrin büyük sevap getirdiği, fakat haram karşısında Allah’ı hatırlayıp ondan sakınmanın daha üstün olduğu yorumuna yer verilmiştir. Ayrıca zikirin, yerine ve zamanına göre sesli veya sessiz yapılabildiği belirtilmiş; bu duruma örnek olarak da A'râf suresi “Kur'an, Allah’ı içten yalvararak ve yüksek olmayan bir sesle anmayı öğütler” (7/205) ayeti ile Hz. Muhammed’in (sav), çok yüksek sesle zikir yapanları “Sağıra ya da uzak birine seslenmiyorsunuz” diyerek uyardığı aktarılmıştır. Fakat bazı hadislerde, bir toplulukta yapılan sesli zikrin faziletlerinden bahsedildiği, sahabelerle hep birlikte “lâ ilâhe illallah” denmesinin teşvik edildiği ve mescitte yüksek sesle zikir yapan bir kişinin engellenmediği örneklerle açıklanmıştır. Bununla birlikte zikredenler açısından zikir üç çeşit olduğu; ilkinin ‘Zâhir ehli’ tarafından şeriata uygun ibadet ve davranışlarla yapılan zikir, ikincisinin ‘Tasavvuf ehli’ tarafından Allah’a ulaşma arzusu ile yapılan kalp zikri, üçüncüsünün ise ‘Ârifler’ olduğu ve nefisten sıyrılarak Allah’ın nuruna

³³ Mehmet Nuri Uygun, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/412–413; Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/409–412.

yönelerek yapılan derin tefekkür zikri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca her organın kulluk ettiği, kalp ve dilin kulluğunun da zikirle gerçekleştiği vurgulanmıştır. Hatta her canlının alıp verdiği nefeste Allah'ı zikrettiği, çıkan ve giren her solukta Allah'ın ismi olan “he” sesinin bulunduğu; inen “he”nin kaynağının arş, çıkan “he”nin kaynağının ise kalp olduğu belirtilmiştir.

Sûfilere göre zikrin amacı, Allah'ın zâtı, sıfatları ve kudreti üzerinde kalbi uyanık tutmak, Allah ile yakınlık kurmak ve dünyadan yüz çevirmek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca zikrin gerçekleşmesi için insanın haramdan sakınması ve faydasız şeylerden uzak durması gerektiği, gerçek takvâ olmadan halis zikrin gerçekleşmeyeceği uyarısında bulunulduğu ifade edilmiştir. İlk dönem sûfilerine göre zikir üç aşamalı olduğu: başlangıçta “dil ile zikir”, derinleşme aşamasında “kalp ile zikir”, en içsel boyutta ise “sır ile zikir” uygulandığı belirtilmiştir. Bu son aşamadan itibaren insanın Allah'a yaklaştığı, ruhunun Allah'ın nuruyla aydınlandığı belirtilmiştir. Ayrıca zâhirde değil, derinlikte yaşanan zikir anlamına gelen “zikr-i hakîkî”de zikreden, zikri ve zikredileni bir gördüğü; insanın Allah'ı zikrettiğini değil, Allah'ın kendini zikrettiğini fark ettiği ve zikirdeki “ben” ile “fiil” duygusunun kaybolduğu ifade edilmiştir. Hatta Herevî, zikr-i hakîkî'yi; başkalarını unuttuğunda, nefisini unuttuğunda, kendi zikrini bile unuttuğunda ve Hakk'ın zikrini fark ettiğinde gerçekleşen bir hâl olarak açıkladığı belirtilmiştir.

Melâmet geleneğine göre zikir, Şehâbeddin es-Sühreverdi tarafından dört aşamalı olarak açıklanmıştır; birinci aşama “dil”: kalp gafilse dil zikreder, bu alışkanlıkla yapılan zikirdir. İkinci aşama “kalp”: dil susar, kalp zikreder, bu nimetleri hatırlatarak yapılan zikirdir. Üçüncü aşama “sır”: kalp ile dil susar, bu Allah'ın heybetiyle yapılan zikirdir. Dördüncü aşama “ruh”: en yüksek makamdır, diğer tüm yönlerin sustuğu, Allah'ı görüyormuş gibi olma hâlidir şeklinde ifade edilmiştir. Bununla birlikte bu aşamaların tehlikeli olabileceğine de dikkat çekilmiş; zikrin başka yönlerce fark edilmesinin gösterişe veya gurura yol açabileceği, özellikle nefisle yapılan zikirde sevap kazanma arzusunun kişinin niyetini bozabileceği yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Sûfiler, zikri dereceler halinde değerlendirmişlerdir; dil ile zikir, kalp ile zikir, sır ile zikir, ruh ile zikir, hafi ve ahfâ latifeleri ile zikir olmak üzere beş aşamadan bahsedilmiştir. Zikirler arasında en faziletlieleri hakkında farklı görüşler bulunduğu, Kur'an tilaveti, kelime-i tevhid ve Allah isminin zikrinin öne çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca tarikatlarda zikir, nefsi terbiye eden en temel ibadet olarak görülmüş; şeyhlerin, müridlerin durumuna göre uygun zikirleri telkin ettiği ve bu zikirlerin parmak veya tesbih ile yapıldığı ifade edilmiştir. Zikirlerin bireysel olarak yapılabildiği gibi topluca da yapılabildiği; oturarak, diz üstü ya da ayakta icra edilebildiği belirtilmiştir.

Nakşibendiyye tarikatı hafî (sessiz) zikri tercih etmiş, zikri tüm bedenleriyle yaptıkları için bu zikre “zikr-i sultânî” denildiği belirtilmiştir. Yeseviyye tarikatında ise, “testere sesi”ne benzer bir sesle zikir yapıldığı için bu zikir “zikr-i erre” olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir. Kadiriyye, Rifâiyye, Mevleviyye gibi tarikatlarda ise sesli ve müzik eşliğinde yapılan zikirler bulunduğ, bu zikirlerde dönme, devran ve semâ gibi hareketlerin yer aldığı belirtilmiştir. Aynı zamanda tarih boyunca zikir konusunu ele alan birçok eser kaleme alındığı, bu eserlerde zikrin şekli, fazileti, sayısı ve etkilerinin değerlendirildiği, hatta tarikatların kendi yollarına özgü zikir kitapları ve dualar hazırladıkları bilgisine yer verilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta zikir kelimesinin sözlük anlamına yer vermiş ve dini anlamda da ‘Allah’ı anmak, gafletten kurtulmak, bilinçli şekilde Allah ile bağ kurmak’ şeklindeki açıklamasından bahsedilmiş. Ayrıca MEBİS ve DİA da zikirin kalp ve dil ile yapılabilceğinden söz edilmiş. Her iki kaynakta zikrin Kur’an ve hadislerdeki yerinden bahsetmiş ve örnek vererek zikirin Kur’an ve hadislerdeki önemine vurgu yapılmış. Aynı zamanda zikirin türlerinden her iki aynakta bahsetmiş “dil ile zikir”, “kalp ile zikir” , “sır, ruh, hafî ve ahfa ile zikir” zikirlerden bahsedilmiş. her iki kaynakatada zikirin toplu yapıldığı gibi bireyselde yapıldığına değinilmiş. Hem MEBİS hemde DİA zikirin sesli (cehrî) ve sessiz (hafî) olarak yapıldığına yer vermiş, ayet ve hadisler ile bu iki tarzıda temellendirmiş ve Hz. Ali’ye dayanan tarikatlerin cehrî zikir, Hz. Ebu Bekir’e dayanan zikirlerin hafî zikir olduğu bilgisine değinilmiş. Her iki kaynakatada tarikatlerin kendilerine özgü zikir yöntemleri geliştirdiği bilgisi verilmiş. Aynı zamanda her iki kaynakatada zikrin gösterişe dönüşmesi, nefis ile yapılması halinde zikirin amacından sapacağı uyarısında bulunulmuş. Her iki kaynakta zikirde önemli olanın lafzî tekrar değil, kalbî derinlik olduğuna vurgu yapılmış.

Tarikatlerin zikre yaklaşımı MEBİS’te yüzeysel bir şekilde bahsedilmişken DİA da detaylı bir tarikat sınıflandırılması yapılmış Nakşibendiyye, Yeseviyye, Kadiriyye, Mevlevilik örnekleri üzerinde açıklanmış. Ayrıca DİA tasavvufi açıdan zikrin amacına yer verilmiş Allah’ın zatı, sıfatları ve kudreti üzerinde kalbi uyanık tutma ve dünyadan uzaklaşıp Allah ile yakınlık kurmak şeklinde açıklanırken MEBİS buna yer vermemiştir. Özellikle DİA “zikr-i hakîkî” kavramıyla, zikreden, zikir ve zikredilenin bir olduğ, benliğin ortadan kalktığına vurgu yapılmış. Aynı zamanda DİA da zikrin dereceleinden bahsedilmiş ve her derece zikrin etkisinin ve anlamının farklı olduğ, özellikle kaplıten zırrî zikre geçişte Allaha daha fazla yaklaştığı belirtilmiş fakar MEBİS böyle bir ayrıntıya yer vermemiş. Ayrıca DİA da melamet anlayışında zikrin en yüksek mertebesinin dilin susması ve sadece kalbi zikretmesi olduğ, aktarılmış. DİA da zikirin infaktan ve cihattan daha üstün görüldüğ, ve her canlının nefes alışverişinin bile zikir

olduğu gibi mistik sembollere yer verilirken MEBİS te mistik yorumlara yer verilmemiş. MEBİS te bazı alimlerin tek kelimelik zikirleri “Allah Allah” şeklindeki uygulamaları bid’at saydığı belirtilerek zikirle ilgili tartışmaların olduğundan söz edilirken DİA da eleştirel yaklaşımlardan bahsedilmemiş zikirin tasavvufi boyutundan ve bireyin manevi yükselişlerine yer verilmiş.

1.1.10. Zühhd (الزهد)

MEBİS³⁴: Zühhd kelimesinin Arapça kökenli bir kelime olduğu, “ilgi duymamak, yüz çevirmek, değersiz görmek” anlamlarına geldiği; tasavvufta ise “dünyadan ve içindeki geçici nimetlerden gönül çekmek, sadece Allah’a yönelmek” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca kavram olarak zühhdün, “azla yetinmeyi, kanaatkâr olmayı ve dünya nimetlerine kalpten bağlanmamayı” ifade ettiği belirtilmiştir. Bir kişinin zâhid sayılması için malının az olması değil, asıl olanın kalben dünya sevgisini terk etmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca zühhdün iki aşamalı bir süreç olduğu; ilk aşamanın zâhirî (bedenî) zühhd olduğu, bunun günahlardan uzak durmak ve dünya malına fazlaca yönelmemek şeklinde açıklandığı; bâtinî (kalbî) zühhdün ise, kalpte Allah’ın dışındaki her şeyi çıkarıp sadece Allah’a bağlanmak anlamına geldiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Kur’an-ı Kerim’de dünyanın oyun ve oyalanma yeri olarak görüldüğü; gerçek zühdü yaşayan kimsenin kalbinin dünya işlerine bölünmeyeceği ve sadece Allah’a yöneleceği belirtilmiştir.

Tasavvufî hayatın temel disiplinlerinden biri olan zühhd; tevekkül, kanaat ve teslimiyet gibi değerleri de içerisinde barındırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca zühhd, sadece mal-mülkten uzak durmayı kapsamaz, aynı zamanda şöhret, makam ve mevkiden de uzak durmayı içerdiği belirtilmiştir. Hatta bazı büyük zâhidler, özellikle Sufyân es-Sevrî’nin, insanın şöhret isteğinden kurtulmasının, mal sevgisinden kurtulmaktan daha zor ve kıymetli olduğu yönündeki yorumuna yer verilmiştir. Ayrıca kadınlardan uzak durmak bazı zâhidlerde görülse de, zühhdün şartı olmadığı belirtilmiştir. Sonrasında, zühhdün en derin seviyesine ulaşması için kalbin Allah dışındaki her şeyden tamamen uzaklaşması gerektiği; kalbin sadece dış dünyadan değil, içten gelen isteklerden de arınması gerektiği belirtilmiştir. Zühhdün en derin seviyesine ulaşmış kişinin, Allah’tan başka hiçbir şeye gönül bağlamayacağı; bu seviyede olan bir kişinin mal mülk sahibi olsa bile, bu durumun onu olumsuz anlamda etkilemeyeceği ifade edilmiştir.

³⁴ Louis Massignon, “Zühhd”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Yaşar Nuri Öztürk (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 13/638–639.

Zühde ulaşmak için; başkalarının elindekine göz dikmemek gerektiği, dünya nimetlerine düşkün olmamak, davranış, söz ve hâlde sade ve ölçülü olmak, manevî makam ve hâllerde bile alçakgönüllü olmak gibi şartların yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Aynı zamanda İslam tasavvufunun bir zühd hareketi olarak doğduğu, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve sahabenin bu sade yaşamı benimsedikleri ifade edilmiştir. Ancak Emevîler döneminde refah artınca, önceki nesillerin bazıları bu duruma tepki göstermiş ve zühdü yaşam biçimi hâline getirdikleri belirtilmiştir. Zühd hareketinin Basra'dan Kûfe ve Horasan'a doğru yayıldığı; Basra'da Hasan el-Basrî, Kûfe'de Ebû Hâşim es-Sûfî, Horasan'da ise Dâvûd et-Tâî, İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz ve Şakîk el-Belhî'nin önemli temsilciler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ilk zühd kitapları olarak Hasan el-Basrî'nin mektupları, Zeynelâbidîn'in duaları ve Abdullah b. Mübarek'in "Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik" adlı eserinin, zühd konusunu kaleme alan ilk çalışmalar olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimlerin de bu konu ile ilgili kitaplar yazdığı belirtilmiştir.

DİA³⁵: Zühd kelimesinin sözlükte "bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak" gibi anlamlara geldiği ve zühdün karıştının "rağbet" olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kur'an'da zühd kavramının geçmediği ifade edilmiştir. Sonrasında, zühd kavramının genellikle dünyaya karşı olumsuz tavır ve davranışların bütünü anlamında kullanıldığı, dünya malına, makama ve mevkiye önem vermeyip az ile yetinerek çokça ibadet edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ve ilk Müslümanların yaşamının azla yetinip zahidane bir hayat olduğu, ayrıca "Kitâbü'z-Zühd" adlı eserlerde bu örnek yaşamın kaleme alındığı belirtilmiştir. Ayrıca Kur'an'da dünyadan tamamen el etek çekmenin tavsiye edilmediği, dünyada mal kazanılabileceği ve bunların hayır yolunda kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Yani zühd; dünya malına sahip olmamak değil, sahip olunan dünya malına kalpte çok fazla yer vermemek, maddî şeyleri gönülden uzaklaştırmak anlamına geldiği belirtilmiştir. Mevlânâ'nın, dünyayı "Allah'tan alıkoyan her şey" şeklinde tarif ettiğine de yer verilmiştir. Kişinin önce zühd ile dünya sevgisinden arınacağı, sonra Allah'a yaklaşacağı ve en sonunda insanlara rehber olacağı sûfiler tarafından ifade edilmiştir. Zühdün, tasavvuf yolunun başlangıcını temsil ettiği ve fenâfillâh (Allah'ta yok olmak) ile bekabillâh (Allah'la kalıcı olmak) olmak üzere iki durağının bulunduğu belirtilmiştir.

Zühd kavramı, bir terk etme eylemi olup, terk edilen şeye göre derecelendirildiği belirtilmiştir. İlk derece, dinin yasakladığı şeyleri terk etmek; ikinci derece, şüpheli şeylerden

³⁵ Semih Ceyhan, "Zühd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/530–533.

kaçınmak yani “vera” sahibi olmak; üçüncü derece, mubah şeyleri terk etmek ve az ile yetinmek; dördüncü ve en yüksek derece ise, Allah’tan başka her şeyi kalpten çıkarıp kalbini sadece Allah’a bağlamak şeklinde açıklandığı ifade edilmiştir. Bir müridin zühd yolculuğuna başlayabilmesi için, mâsivâyı yani Allah dışında olan her şeyi kalbinden çıkarmış bir mürşidin rehberliğinde ilerlemesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca tasavvufta zühd; terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî ve terk-i terk şeklinde dört terk ile özetlendiği ifade edilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’den sonra zenginlik ve dünyevileşmeye karşı birçok tâbiî ve onların izinden gidenlerin zühd hayatına yöneldiği, bu hareketin Basra, Kûfe, Bağdat ve Horasan’a kadar yayıldığı, bu bölgelerden Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Dînâr, Süfyân es-Sevrî, İbrâhim b. Edhem gibi önemli sûfîlerin çıktığı belirtilmiştir. İslam toplumunda Hâricîler, Şîa, Mu’tezile ve Ehl-i sünnet içinde zühdü benimseyen grupların bulunduğu ve bu grupların “bekkâîn, tevvâbîn, kussâs, nüssâk, sâlihîn” gibi adlarla anıldığı ifade edilmiştir. Kuşeyrî’ye göre zühd, dinî hassasiyetle yaşayanlara verilen bir isimken, zamanla mezhepler kendi zâhid zümrelerini öne çıkarmış; gerçek anlamda Allah ile birlikte olma hâlini yaşayanların ise “mutasavvıf” olarak adlandırıldığı belirtilmiştir. İbnü’l-Arabî, Allah yolundaki kişileri “zâhidler, sûfîler, melâmîler” şeklinde üç gruba ayırmış; dünyayı terk eden, riyadan kaçınan, ibadet ve nefis terbiyesiyle meşgul olanları “zâhid”; zühdü aşırıp mânevî hâlleri ve keşfi yaşayanları “sûfî”; dışarıdan sıradan görünüp sadece farzları yerine getiren ama kalben her an Allah ile birlikte olanları “melâmî” olarak tanımladığı belirtilmiştir.

Zühd teriminin mahiyeti açıklanırken sûfîlerin bu konuda ihtilafa düştükleri, zühd tarifleri incelendiğinde ise üç farklı yaklaşımdan bahsedildiği belirtilmiştir; birincisi sadece zâhire yönelik zühd anlayışı, ikincisi hem zâhire hem de bâtına yönelik anlayış, üçüncüsü ise sadece bâtına yönelik anlayış şeklinde ifade edilmiştir. Aynı zamanda Gazzâlî’nin “İhyâ’ü ‘ulûmî’ d-dîn” adlı eserinde zühdü, sûfîlerin farklı yaklaşımlarını kapsayacak şekilde hem zâhirî hem bâtınî yönleriyle ele aldığı, zâhirî açıklamaların tarikat erkânının kurumsallaşmasına, bâtınî açıklamaların ise zühdün mânevî bir hal ve mertebe olarak derinliğine işaret ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Gazzâlî’ye göre zühd; ilim, hâl ve amelden oluşan bir makam olarak tanımlanmıştır. Zühdün, bir şeye olan rağbetin ondan daha üstün olana yöneltmesiyle gerçekleştiği, bu sebeple hem terk hem de rağbet anlamı taşıdığı, bunun da kalpte meydana geldiği için zühdün aslında mânevî bir hâl olduğu, ayrıca bu hâlin temelinde bilginin bulunduğu belirtilmiştir.

Zühdün üç boyutlu olduğu; terk, rağbet ve bu rağbeti belirleyen irade şeklinde açıklandığı belirtilmiştir. Sonrasında İbnü’l-Arabî’nin zühd tanımına yer verilmiş, ona göre

zühhd, mala ve dünyaya olan talebin terk edilmesi anlamına gelmektedir. Mala sahip olmayan bir kişinin zühdünden söz edilemeyeceğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca seyrüsülûkun başlangıcında zühdün önemli olduğu, fakat ilerleyen aşamalarda zühde gerek kalmadığı, çünkü perdenin ortadan kalktığı ifade edilmiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre Hakk'ı gören biri zâhid olmaz; dolayısıyla zühhd bir bilgisizliktir. Zühhd, dünya hayatına ait olduğundan geçici olduğu yönündeki yoruma yer verilmiştir. Osmanlı zühdiyyât edebiyatında ise zâhid tipi genellikle olumsuz bir figürdür; kaba, sofı, riyâkâr ve halkı bunaltan bir karakter olarak eleştirildiği belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Zühhd kelimesi her iki kaynakta da “ilgi duymamak, yüz çevirmek, değer vermemek” anlamlarında tanımlanmış ve zühdün tasavvuftaki kullanımı “dünyadan kalben uzak durmak, Allah'a yönelmek” şeklinde açıklanmıştır. Her iki kaynakta da, zühdün mala sahip olmamak değil, kalben mala bağlı olmamak anlamına geldiği ifade edilmiştir. Hem MEBİS hem de DİA, zühdün zâhiri ve bâtinî boyutlarını ele almış; kalbin Allah sevgisiyle doldurulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca zühdün manevî bir seyrüsülûk süreci olduğu ve daha derin mertebelere ulaştırdığı, her iki kaynakta da belirtilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve sahabenin zühdi bir hayat sürdüğü vurgusu her iki kaynakta da dile getirilmiştir. Ayrıca hem MEBİS hem de DİA'da, zühhd kavramının Basra, Kûfe ve Horasan gibi bölgelerde geliştiği; önemli zâhid ve sûfîlerin bu anlayışı temsil ettiği belirtilmiştir.

MEBİS, zâhirî ve bâtinî zühdden söz ederken; DİA, haramı terk, şüpheli olanı bırakmak, mubahı terk etmek ve Allah dışındaki her şeyi kalpten çıkarmak şeklinde zühdün aşamalarını detaylandırmıştır. MEBİS'te, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve sahabe döneminde sade bir yaşam sürüldüğü; Emevîler döneminde ise refah seviyesinin artmasıyla zühdi hayattan uzaklaşıldığı, bu süreçte dünyevîleşmeye tepki olarak zühhd hareketinin yayıldığı belirtilmiştir. Ayrıca DİA'da Gazzâlî ve İbnü'l Arabî'nin çok yönlü tanımlarına ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. Osmanlı edebiyatında zâhid tipinin zaman zaman olumsuz, riyakâr ve halkı sıkıntıya sokan bir figür olarak işlendiği DİA'da belirtilmiş, MEBİS'te ise böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. DİA'da sûfîlerin “zâhid, sûfî, melâmî” şeklinde sınıflandırıldığı, melâmînin en yüksek içselliği temsil ettiğine değinilmiştir; MEBİS'te ise bu tür bir sınıflandırmaya yer verilmemiştir. Ayrıca MEBİS'te zühdün ideal bir hâl olduğu ve her zaman önemli görüldüğü ifade edilirken; DİA'da bunun başlangıç aşaması olduğu, asıl hakikate ulaşıldığında aşıldığı belirtilmiştir.

1.2. KAVRAMLAR

Bu bölümde, her iki ansiklopedide de yer alan tasavvufla ilişkili temel kavramlara (Ahadiyyet, Hal, Kabz, Keşf, Mesnevi, Tarikat, Tasavvuf) yer verilmiştir. Söz konusu

kavramlar, tasavvuf düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir yer tuttuğu için, ansiklopedilerde nasıl tanımlandıkları ve hangi bağlamda ele alındıkları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu karşılaştırma, her iki eserin tasavvuf kavramlarına yaklaşım biçimini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

1.2.1. Ahadiyyet (الأحدية)

MEBİS³⁶: Felsefî ve tasavvufî bakış açılarıyla ayrı ayrı değerlendirilen bu kavramın, MEB İslam Ansiklopedisi'nde "Ahadiyet" ve "Ahadiya" başlıkları altında ele alındığı belirtilmiştir. Felsefî açıdan, zât-ı ulûhiyyetin bölünmezliğine vurgu yapıldığı; tasavvufî bakış açısıyla ise, zât-ı ulûhiyyetin en yüce derecesini ifade ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, bu maddenin "Dictionary of the Technical Terms" (nşr. Lees), s. 1463 ile karşılaştırmalı olarak incelenebileceği ifade edilmiştir.

DİA³⁷: TDV İslâm Ansiklopedisi'nde "Ahadiyyet" olarak yer alan bu madde başlığında, ilk olarak mutasavvıfların bakış açısıyla kelime anlamının açıklamasına yer verilmiştir. Ahadiyyet kavramının, Allah'ın eşsiz ve tekliğini ifade eden bir sıfat olduğuna değinildiği ve daha mükemmeli tasavvur edilemeyen birlik, ezeli ve ebedi teklik anlamına geldiği ifade edilmiştir. Mutasavvıflar bu kavramın akılla idrak edilemez olduğunu ifade etmek üzere "Bir'i ancak 'bir' bilir, onu O'ndan başkası bilmez" dedikleri belirtilmiştir. Bu sebeple Ahadiyyet mertebesinin bilinmesinin dahi mümkün olmadığı, çünkü bilmenin "bilme", "bilinen" ve "bilen" arasında bir ilişki kurulmasını gerektirdiği, bunun ise çokluğu ifade ettiği ve bu mertebede çokluğun bulunmadığı vurgulanmıştır.

Madde başlığında daha sonra "vahdet" kavramına da değinilmiştir; tasavvuf düşüncesinde Allah'ın birliğinin vahdet kavramı ile açıklandığı ifade edilmiş, vahdetin ise ahad ve vâhid kavramlarını içerdiği belirtilmiştir. Bu bağlamda ahadiyyet, vahdet ve vâhidiyyet şeklinde bir mertebe sıralamasının yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bu sıralamanın zaman kavramı ile ilişkili olmadığı, varlığın farklı düzeylerde anlaşılmasıyla ilgili bir bakış açısını yansıttığı belirtilmiştir.

Daha sonra maddenin müellifi tarafından yapılan yorumlara da yer verilmiş, "Ahadiyyet" kavramının menfî sıfatlardan çok selbî sıfatlarla nitelenebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca bu bağlamda kullanılan "bir" kelimesinin, niteliği bilinmeyen ve kendisine işaret

³⁶ "Ahadiyet", *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 13/638–639.

³⁷ Süleyman Uludağ, "Ahadiyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/484.

edilemeyen bir varlığı temsil ettiği ifade edilmiştir. Böylece “Ahadiyyet” kavramına hiçbir şekilde mutlak sıfatların dahi nispet edilemeyeceği açıklanmıştır.

Ayrıca İbnü’l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cîlî’nin görüşlerine de değinilmiştir. İbnü’l-Arabî’nin, “Ahadiyyet” kavramını Ahadiyyetü’z-zât (veya ahadiyyetü’l-ayn) ve Ahadiyyetü’l-kesret olmak üzere ikiye ayırdığı belirtilmiştir; Ahadiyyetü’z-zât’ın, saf ve mutlak birliği temsil ettiği ve yalnızca Allah’a mahsus olduğu ifade edilmiştir; Ahadiyyetü’l-kesret’in ise çokluk içinde görülen bir birlik anlamında tanımlandığı açıklanmıştır. Abdülkerîm el-Cîlî’nin, insan benliğinden hareketle “Ahadiyyet” kavramına yaklaştığı ifade edilmiştir; insanın kendi benliği dışında bir etkene maruz kalmadan düşündüğünde ve tefekkür ettiğinde kendi ahadiyyetine ulaşabileceğinin savunulduğu belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle, madde başlığının yazımında farklılık olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki, MEB İslam Ansiklopedisi’nde madde başlığı “Ahadiyet” ve “Ahadiya” olarak yazılırken, TDV İslam Ansiklopedisi’nde “Ahadiyyet” biçiminde kullanılmıştır. Bu durum, iki ansiklopedinin kavrama terimsel düzeyde nasıl yaklaştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

MEB İslam Ansiklopedisi’nde, TDV İslam Ansiklopedisi’ne kıyasla çok daha sınırlı bilgiye yer verilmiş olmasına rağmen, kavramın felsefî bir bakış açısıyla tanımlanmış olması dikkat çekicidir. Ancak yine de, MEBİS’te kavramın derinlemesine ele alınmadığı ve yalnızca iki farklı bakış açısıyla “Ahadiyyet” kavramının kısa tanımlarına yer verildiği görülmektedir.

Öte yandan, yukarıda detayları verilen üzere TDV İslam Ansiklopedisi’nde bu madde başlığı çok daha geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Özellikle “vahdet” gibi ilgili kavramlara da yer verilmiş ve bu sayede “Ahadiyet” kavramının anlamsal derinliğine inilebilmiştir. Ayrıca, İbnü’l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cîlî gibi farklı mutasavvıfların görüşlerine yer verilmiş olması dikkate değerdir.

Sonuç olarak, MEB İslam Ansiklopedisi’nde kavrama İslamî bir derinlikten çok, sıradan bir terim gibi yaklaşıldığı görülmektedir. Nitekim, bu kavramın detayları için Teknik Terimler Sözlüğü’ne başvurulması önerilmiştir.

1.2.2. Hal (الحال)

MEBİS³⁸: Hal kelimesinin çoğulunun “ahvâl” olduğu, anlamının ise “değişmekte olan durum” olduğu belirtilmiş; dilbilgisi açısından özel bir terim olduğu ve Arapça’da bir durumun

³⁸ D. B. Macdonald, “Hâl”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 5/106–107.

veya olayın nasıl gerçekleştiğini göstermek için kullanıldığı ifade edilmiştir. Kavram belâgat açısından incelendiğinde, anlatılmak istenenin o anda içinde bulunulan şartlarda en iyi ve etkili biçimde aktarılması anlamına geldiği ifade edilmiştir. Öyle ki “lisânü’l-hâl” kavramına da yer verilmiş; söz söylemeden bir durumun ifade edilebileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda kavram felsefi açıdan da ele alınmış; kişinin ruhsal ve geçici durumlarını ifade ettiği, bu geçici hâller kalıcılaştığında ise “melekeler” adını aldığına değinilmiştir. Kelâm açısından değerlendirildiğinde, hâlin bir varlığın bir özelliğiyle ilişkili fakat kendisi ne tamamen var olan ne de yok sayılabilecek bir kavram olduğu ifade edilmiştir.

Daha sonra eşyaların a’yân, gayr-ı a’yân, hâller ve nisbetler olmak üzere dört grupta incelendiği belirtilmiştir. Gerçek ve somut varlıklar a’yân, somut olmayan fakat zihinde tasavvur edilebilen varlıklar gayr-ı a’yân, geçici durumlar için hâl, ilişkiler ve göreceli kavramlar için ise nisbet teriminin kullanıldığı ifade edilmiştir. Hâllerin, kavramsal bir bütünlüğü temsil ettiği ve kendi içinde türlere ayrıldığı belirtilmiştir. Örneğin İslam hukukunda “hal” teriminin hukuki durum anlamında kullanıldığı vurgulanmıştır. Tıp alanında ise üç temel sağlık hâlinde bahsedilmiş; bunların sağlık, hastalık ve ikisi arasındaki geçiş durumunu ifade eden ara hâl olduğu belirtilmiştir.

Tasavvuf açısından hâl kavramı ele alındığında, insanın kalbine Allah’ın lütfuyla geçici olarak oluşan ruhsal bir durum olduğu ve bu durumun insanın gayretiyle değil, Allah’ın o kişiye murad etmesiyle gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ayrıca nefsin arzuları baskın çıkarsa bu hâlin kaybolacağına ve yerine başka bir hâlin geçeceği belirtilmiştir. Curcânî ise kişinin içinde bulunduğu hâli sürekli hâle getirmesi durumunda bunun bir makam olacağını belirtmiştir. Ayrıca hâl kavramının çoğulu olan “ahvâl”, dervişin Allah’a ulaşmak için geçirdiği ruhsal süreçleri ifade etmekte olduğu belirtilmiştir.

DİA³⁹: Arapça kökenli olan “hâl” kelimesinin “havl” kökünden geldiği ve genellikle geçici ruh hâli, durum veya tavır anlamına geldiği belirtilmiştir. Sûfiler, bu ruh hâlinin geçici olduğunu vurgulayarak bu durumu şimşeğe benzetmiş; parlayıp sönen şimşek gibi, bu ruh hâlinin de gelip geçici bir durum olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca farklı sûfilerin görüşlerine de yer verilmiştir. Öyle ki Cüneyd-i Bağdâdî gibi bazı sûfiler hâl durumunun kalbe indiğini, fakat burada kalıcı olmadığını savunurken; bazı sûfilerin ise hâl kelimesinin kökünü “hulûl” kelimesiyle ilişkilendirerek, hâlin kalbe yerleşip orada kalıcı olduğunu ileri sürdükleri aktarılmıştır. Ancak genel kabul gören anlayışa göre, hâl durumunun kalıcı değil, geçici olduğu

³⁹ Mehmet Demirci, “Hal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 15/216–218.

belirtilmiştir. Örnek olarak, kabz, bast, neşe ve hüzün gibi ruh hâllerinin birbirini takip ettiği, dahası birinin sona ermesiyle diğerinin başladığı ifade edilmiştir.

Tasavvufta hallere ve mânevî duygulara önem verildiği, bu halleri yaşayan kimselerin “ehl-i hâl” olarak isimlendirildiği ve yüceltildikleri belirtilmiştir. Hanzale b. Rebî’nin, bir gün Hz. Muhammed (s.a.v.)’in sohbetinde iken yoğun bir mânevî hâl yaşadığı ve sohbetten ayrıldıktan sonra bu durum sona erince durumu Hz. Muhammed (s.a.v.)’e arz ettiği ifade edilmiştir. Bu hâl durumunun Resûlullah tarafından sürekli olmadığı, gelip geçici bir durum olduğu şeklinde açıklanmıştır. Bu olayın, hâl durumunun gelip geçici olduğuna dair güzel bir örnek teşkil ettiği ifade edilmiştir. Tasavvufta insanın psikolojisini konu alan bilginin “ilm-i hâl” kavramıyla tanımlandığı belirtilmiştir. Tasavvufun, sözle anlatılamayacak; yalnızca yaşanıp tecrübe edilerek anlaşılabilecek bir ilim olduğu, söz diliyle değil hâl diliyle kavrandığı belirtilmiştir.

Tasavvufta insan davranışları ef’âl, ahlâk ve ahvâl olmak üzere üç kategoriye ayrıldığı belirtilmiştir. İnsanın kendi isteğiyle yaptığı eylemlere “ef’âl”, doğuştan gelen fakat eğitimle şekillendirilebilen davranışlara “ahlâk”, Allah tarafından verilen ruh hallerine ise “ahvâl” denildiği aktarılmıştır. Hâllerin Allah’ın kişiye murad etmesiyle meydana geldiği, insanın iradesi dışında gerçekleşen bu durumun ibadetleri içtenlikle yapmasında ve güzel davranışlar sergilemesinde etkili olduğu belirtilmiştir. Tasavvufta her ruh hâlinin kendine mahsus ahvâlî bulunduğu ve dervişlerin bir makamdan diğerine geçtikçe bu hâllerin değiştiği ve geliştiği ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v.)’in “Bazen kalbimi bir perde bürür, onun için günde yüz defa istiğfar ederim” hadisinin, sûfiler tarafından bir hâlden daha üstün bir hâle geçilirken, önceki hâlin yetersiz görülmesi sebebiyle tövbe edilmesi gerektiği şeklinde yorumlandığı belirtilmiştir.

Tasavvufta sûfilerin “âbâ-yı ahvâl” (hallerine hâkim olanlar) ve “ebnâ-i ahvâl” (hallerine mahkûm olanlar) olmak üzere iki gruba ayrıldıkları belirtilmiştir. Hâllerine mahkûm olanların cezbe hâline girerek söz ve davranışlarını kontrol edemez hâle geldikleri ve bu nedenle sorumlu sayılmadıkları aktarılmıştır. Buna karşılık, hâllerine hâkim olanların ölçülü, dengeli ve şer’î kurallara uygun davrandıkları ifade edilmiştir. Hâline mahkûm olan sûfilerin zamanla ilerleyerek bu hâle hâkim olabilecekleri bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca hâle hâkim olmanın mahkûm olmaktan daha üstün olduğu vurgulanmıştır. Bazı sûfilerin ise hâl kavramından tamamen sıyrılarak Allah’a teslim oldukları ve her hâle razı hâle geldikleri ifade edilmiştir. Manevî hâller yaşayan bir sûfinin keramet gösterebildiği, duasının kabul olabildiği ve bu tür kimseler için “ehl-i hâl” kavramının kullanıldığı belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Hal kavramı, DİA ve MEBİS kaynaklarında ele alınırken birbirinden farklı yaklaşımlarla değerlendirildiği gözlenmiştir. Ancak farklılıkların yanı sıra, iki kaynak arasında ortak noktaların da bulunduğu görülmektedir. MEBİS ve DİA’da, her iki kaynakta da benzer şekilde hal kavramının geçici bir ruh hâli olduğu, bu hâlin başka bir hâle dönüşmesiyle terk edildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, her iki kaynakta da hâlin insanın kendi çabasıyla elde edilemeyeceği, yalnızca Allah’ın lütfuyla gerçekleşebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, her iki kaynakta da hal kavramının tasavvufi açıdan öneminden ve sûfinin manevî gelişim sürecine olan katkısından söz edilmiştir. Dahası, her iki kaynakta da “ahvâl” kavramına yer verilmiş; hâlin çoğulu olduğu ve dervişlerin ruhsal süreçlerinin tümüne ahvâl denildiği ifade edilmiştir.

MEBİS’te ve DİA’da, vakit kavramı ile hal kavramı arasındaki yakınlığa değinilmiş; vaktin sûfiler için önemli olduğu ve bu an içerisinde gelen hâlin değerli sayıldığı belirtilmiştir. MEBİS kaynağında hâlin makama dönüşüm süreci ele alınırken, DİA’da daha çok hâlin ruhsal deneyim boyutu üzerinde durulmuştur. Hâlin oluşumunun insanın çabasıyla değil, Allah’ın dilemesiyle gerçekleştiği her iki kaynakta da yer alırken; DİA, MEBİS’ten farklı olarak, ibadet ve güzel ahlâkın bu lütfu zemin hazırlayabileceğini vurgulamıştır.

Ayrıca MEBİS kaynağında hâlden makama geçiş teorik olarak açıklanırken, DİA’da bu geçiş deneyimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, vakit kavramına DİA daha duygusal bir bakışla yaklaşırken, MEBİS daha tanımsal ve nesnel açıklamalara yer vermiştir. Dahası, DİA’da her anın kıymetini vurgulayan “İbnü’l-vakt” ifadesine yer verilmişken, MEBİS’te bu bilgiye rastlanmamaktadır. Bir diğer farklılık olarak, DİA’da sûfiler “hâline hâkim olanlar” ve “hâline mahkûm olanlar” şeklinde sınıflandırılmış; MEBİS’te ise böyle bir ayırım yapılmamıştır. Sonuç olarak, DİA hal kavramını tasavvufi bir perspektifle ele alarak, sûfî yaşamındaki önemini, manevî gelişim ve ruhsal dönüşümle ilişkili yönlerini ön plana çıkarmıştır. MEBİS ise yalnızca tasavvufi açıdan değil; dil bilgisi, kelâm, tıp ve felsefe gibi farklı alanlardaki kullanımlarına da yer vererek, hal kavramını daha çok teorik bir çerçevede incelemiştir.

1.2.3. Kabz (القَبْض)

MEBİS⁴⁰: İlk olarak kabz kelimesinin kelime anlamına değinilerek “sıkışma, sıkılma” anlamına geldiğinden söz edilmiştir. Daha sonra kabz kelimesinin zıddı olan, iç açılması anlamına gelen “bast” kelimesine de yer verilmiştir. Kabz kavramının bir korku makamı olduğu açıklanmış; mutasavvıflar tarafından Allah tarafından terk edilme korkusunun yaşandığı ve

⁴⁰ H. Bauer, “Kabz”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 6/32–33.

kalbin bizzat Allah tarafından sıkıldığı bir ruh hâli olarak tanımlandığı belirtilmiştir. Ayrıca Cüneyd'in şu ifadesine yer verilmiştir: "Allah ne zaman korku ile benim içimi sıkarsa, beni benim kendimde kaybediyor." Bu ifadenin "kendinden geçme" hâli olarak yorumlandığı belirtilmiştir. Ek olarak Serrâc'ın tarifine de yer verilmiş; kabz ve bast hâllerinin âriflere özel iki hâl olduğuna vurgu yapılarak, Allah'ın onları sıkıktığında dünyevî şeylerden uzaklaştırıp tekrar Allah'a yönelmelerini sağladığı ifade edilmiştir.

Bast kavramının da açıklamasına yer verilerek rûhî bir hâl olup, ümit ve reca makamına denk gelmediği izah yapılmıştır. Bast hâlinin, Allah'ın kendini maneviyata adanmış kimselere bir nevi ödül olarak verdiği belirtilmiş; bu hâlin yalnızca Allah tarafından bahşedildiği ve kişinin kendi isteğiyle ulaşabileceği bir hâl olmadığı zikredilmiştir. Ayrıca sûfilerin birçoğunun, kabz hâlini basttan daha önemli bir hâl olarak gördüklerine vurgu yapılmış ve bu görüş, Cüneyd'in şu ifadesiyle desteklenmiştir: "Allah korkusu beni sıkar; ondan ümit etmek beni ferahlatır. Bizi sıkıdığı zaman benliğimi ortadan kaldırmam icap ettirir. Fakat ümit ile ferahlattığı zaman, benliğimi bana iade eder." Daha sonra İbnü'l-Fârız'ın da bu hâllerde yaşadıklarına yer verilmiş; bast hâlinde dünyaya dair ümitlerin arttığı ve dışa dönük bir hâl olduğu, kabz hâlinde ise içe kapanmayla birlikte dünyadaki her şeye karşı sevgi ve saygı hissedildiği aktarılmıştır. Son olarak Hücuvî'nin de görüşlerine yer verilmiş; kabz hâlinin kalbin sıkışmasına, bast hâlinin ise kalbin ferahlamasına işaret ettiği belirtilmiştir. Ayrıca kabz kavramının MEBİS'te iki madde hâlinde yer aldığı, ikinci maddenin ise aruz ıstılahıyla ilgili bilgi içerdiği belirtilmiştir.

DİA⁴¹: Kabz kavramının sözlükte "daralma, sıkılma" anlamlarına geldiği bilgisi verilmiştir. Tasavvufi olarak tanımı, mutasavvıfın kalbine gelen sıkıntı ile durgunlaşma hâlini ifade ettiği belirtilmiştir. Çoğunlukla rahatlık, ferahlık anlamlarına gelen bast ile beraber kullanıldığına değinilerek, heybet ve üns, havf ve recâ hâllerinin de kabz ve basta benzediği ifade edilmiştir. Ancak bunlarda bir sıralamanın olduğu; sülûk'un başlangıcında havf ve recâ, ârif kimselerde kabz ve bast, kâmillerde ise heybet ve üns görüldüğü belirtilmiştir. Havf ve recâ hâllerinde müridin geleceğe odaklandığı, kabz ve bast hâlindeki müridin ise şimdiki zamana odaklandığına vurgu yapılmıştır. Ayrıca kabz ve bast hâllerinin kalpte aynı anda bulunabileceği bilgisine yer verilmiştir. Kabz ve bast hâllerinin müriddeki etkisinin, kalbe gelen ilhamın şiddetine bağlı olduğu vurgulanmıştır. Eğer kalbe uyarı tarzında bir ilham gelirse bunun kabzı, Allah'a yakınlığı işaret eden bir ilham gelirse bunun bast hâlini gerçekleştirdiği belirtilmiştir.

⁴¹ Süleyman Uludağ, "Kabz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 24/44–45.

Kabz ve bast hâllerinin bazen sebeplerinin bilinemeyeceği belirtilmiş; kalpte daralma ve sıkılma varsa sabredip bunun geçmesini beklemek gerektiği, kalpte ferahlık ve sevinç durumlarında ise sakinliğin korunarak sükûnet içerisinde beklenmesi gerektiği dikkat çekilmiştir.

Ek olarak, sûfiler tarafından kabz “inkıbâz” ile, bast ise “inbisât” kelimeleriyle aynı manada kullanıldığına dair açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca Bakara Sûresi’nin 245. âyetine atıfta bulunularak, “...Allah geçimliğinizi ve iç dünyanızı bazen sıkar daraltır, bazen de açar genişletir.” ifadesine yer verilmiş; kabz hâlinin de, bast hâlinin de Allah’tan geldiği belirtilmiştir. Ayrıca, Gazzâlî’nin de Allah’ın bazen insanlara lutfunu ve merhametini göstererek bast hâline, bazen de kudretini göstermek için onları kabz hâline soktuğuna dair açıklamalarına yer verilmiştir.

Daha sonra bu kavramlar hakkında çeşitli âlimlerin yaptıkları açıklamalara yer verilmiştir. Öyle ki, Hücvîrî’nin bu kavramları: “kabz Allah’ın kendini perdelemesinden, bast ise Allah’ın kendini göstermesi” olarak açıkladığına değinilmiştir. Muhyiddin İbnü’l Arabî’nin ise havf ve recâ’nın nefis seviyesinde olduğunu, kabz ve bastın ise kalp seviyesinde olduğuna dair açıklamalarına yer verilmiştir. Şehâbeddin es-Sühreverdî’nin de görüşlerine değinilerek, nefsî arzuların ağır bastığı zaman kalpte daralma ve sıkışma olduğu, yani kabz hâlinin yaşandığı; nefsî arzuların etkisinin az olduğu zamanlarda ise kalbin ferahladığı, yani bast hâlinin yaşandığına vurgu yapılmıştır. Özetle, kabz hâlinde hüzne; bast hâlinde ise sevinmeye sebep olunacağına dikkat çekilmiştir.

DİA’da kabz kavramı iki farklı başlıkta ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise, kabzın fıkıh alanında kazandığı özel anlamdan bahsedilmiştir. Bir kişinin kendi malı üzerinde tasarruf yapabilme hakkını elde etmesi anlamına geldiği bilgisine yer verilmiştir.

Karşılaştırma: Kelimenin anlamını verirken her iki ansiklopedide de zıddı olan bast kelimesiyle birlikte açıklama yapılmıştır. MEBİS, Hücvîrî, Cüneyd, Serrâc, İbnü’l-Fârız gibi âlimlerin kabz ve bast yorumlarına yer vermiştir. MEBİS’te, bast hâlinin Allah’ın bahşettiği bir hal olduğundan zikredilmiştir. Ayrıca MEBİS’te, sûfilerin çoğunun kabzı basttan daha önemli bir hâl olarak gördüğü bilgisi yer alırken, DİA’da bu bilgi bir gerekçeyle açıklanmıştır.

Öyle ki, sûfilerin ayette zikredilme sırasına dayanarak kabzın üstün bir hâl olduğunu vurguladıkları, ancak bazı sûfilerin de bastı üstün bir hâl olarak gördüğü belirtilmiştir. DİA’da, bu hallerin ortaya çıkış şartlarına göre sınıflandırıldığı ve havf ile recâ, heybet ile üns hallerine de yer verilerek bu kavramların kabz ve bast ile ilişkilendirildiği belirtilmiştir.

DİA'da, kabz kavramının ayrıntılarına değinilmiş ve ilham ne kadar güçlü olursa bu hallerin etkisinin de o kadar güçlü olacağı zikredilmiştir. Ayrıca DİA'da, sūfinin kabz hâlindeyken Allah'a teslim olması ve sabretmesi, bast hâlindeyken ise sükût hâlinde olması gerektiği bilgisi verilmiştir; fakat MEBİS'te böyle bir bilgi yer almamıştır. Ayrıca DİA Ansiklopedisi'nde, bast ve kabzın kalpte aynı anda bulunabileceği aktarılırken; MEBİS'te bast hâli olduğunda kabz hâlinin olamayacağı, kabz hâli olduğunda da bast hâlinin bulunamayacağı aktararak bu iki hâlin birbirinden ayrı olduğu vurgulanmıştır. DİA ve MEBİS, kabz ve bastın Kur'an'da yer aldığına vurgu yapmış ve ayetlerle örneklendirmiştir; buna ek olarak DİA, Hz. Peygamber'den de örnek vererek bu bilgiyi desteklemiştir.

1.2.4. Keşf (الكشف)

MEBİS⁴²: MEBİS'te keşif kelimesi “kaşf” olarak da ele alınmıştır. Öncelikle kelimenin kökeninin Arapça olduğu ve “açma, meydana çıkarma” anlamına geldiği, bununla birlikte kelimenin iki farklı anlamda kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Keşif kelimesinin aruz ölçüsünde kullanımı ve tasavvuf literatüründe kullanımı farklı anlamlara geldiği belirtilmiştir. Aruz ilmindeki kullanımından bahsedilirken; “Maf'ûlâtü tefâile” kalıbında yedinci harekeli harfin düşürülmesiyle oluşan değişikliği ifade ettiği, bu işlem sonucunda kalıbın “maffilân” şeklinde yeni bir kalıpla değiştiği, ayrıca bu harfin düşürülmesine aruz ilminde “kasf”, yani “kesme” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Bu duruma ek olarak, kasf kelimesinin sözlükte “kesme” anlamına geldiği, fakat bu şekilde kelimenin şiirle ve anlam dünyasıyla tam örtüşmediği gerekçesiyle bazı tartışmalara neden olduğu belirtilmiştir.

Sonrasında ise tasavvuf literatüründeki kullanımından bahsedilmiştir. Tasavvufta kaşf'ın, gizli olan hakikatlerin ilahî bir ilham veya sezgi yoluyla açığa çıkarılması anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Allah'a ulaşma yolunda ruhsal bir açılımı ifade ettiği açıklanmıştır. Üç aşamaya ayrılan bu süreçte; birinci aşama olan Muhâzara'da, aklî delil ile bilgiye ulaşılır, buna “ilm el-yakîn” (kesin bilgi) denilir; fakat bu aşamanın gerçek kaşf sayılmadığı, çünkü arada akıl gibi bir aracının bulunduğu ifade edilmiştir. İkinci aşama Mukâşefe olarak belirtilmiş; bu aşamada bilginin ilham yoluyla edinildiği ve bu seviyenin “ayn el-yakîn” (gözle görülür kesinlik) derecesi olduğu, asıl kaşfın bu aşamada başladığı ifade edilmiştir. Üçüncü aşama ise Müşâhede olup, bilgiye doğrudan ve aracısız bir tecrübe ile ulaşıldığı, bu seviyenin “hakk el-yakîn” (hakikatin kendisiyle birleşmek) olarak tanımlandığı zikredilmiştir. Son aşamanın ise muâyene, yani Allah'ın doğrudan görülmesi olarak

⁴² D. B. Macdonald, “Keşif”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 6/600–601.

tanımlandığı ve üç aşamanın bu şekilde özetlendiği ifade edilmiştir. Ayrıca tasavvuftaki anlamın daha derin ve yaygın olduğuna vurgu yapılmıştır. Son olarak, keşif hakkında kaleme alınan eserlerden Kuşeyrî'nin Risâle'si ve Hucvîrî'nin Keşfü'l-Mahcûb adlı klasik eserlerine yer verildiği belirtilmiştir.

DİA⁴³: Keşif kelimesinin sözlük anlamının “perdeyi kaldırmak, bilinmeyi ortaya çıkarmak” şeklinde olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda keşif kelimesinin Kur'an'da geçtiği ve “sıkıntıyı gidermek, çaresizliği sona erdirmek” anlamında kullanıldığı; bu duruma örnek olarak Allah'ın Kur'an'da “kâşif” yani sıkıntıyı gideren olarak nitelendirildiği ifade edilmiştir. Buna ek olarak, Kaf Suresi 50/22'de kişinin öldükten sonra perdelerin kalktığı ve gaybı görmeye başladığına dair ayete yer verildiği belirtilmiştir. Keşif kelimesinin ayrıca hadislerde de geçtiği; kıyamet günü perde kalkınca her şeyin görünür hâle geleceği fikriyle ilişkilendirildiği, başka bir hadiste ise Allah ile kulları arasında nurdan perdelerin bulunduğu, bu perdelerin ortadan kalkması sonucunda Allah'ın nurunun yaratılmış her şeyi yakacağı bilgisinin verildiği belirtilmiştir.

Tasavvufta keşf iki anlamda kullanıldığı, bunlardan ilkinin gizli hakikatlerin bilgisine ulaşmak, ikincisinin ise Allah'ın tecellilerini görmek anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca sûfî literatüründe keşfe yakın anlamda olan firâset, feth, inkişaf, müşâhede, muâyene, yakîn ve ilham gibi kavramların bulunduğu değinilmiştir. İki şey arasında perdenin kalkması ve birbirine açılması anlamına gelen “mükâşefe”nin, keşf ile eş anlamlı olarak kullanıldığı ve tasavvufta mükâşefe ilmine büyük önem verildiği, sûfilere ise ehl-i keşf veya ehl-i mükâşefe denildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte mükâşefe'nin, Allah'ın sıfatlarının ya da zâtî tecellilerinin kalpte zuhur etmesi şeklinde açıklandığı belirtilmiştir. Sonrasında Kuşeyrî'nin mükâşefeyi, sâlikin Allah'ı zikir esnasında yaşadığı ruhsal bir hâl olarak tanımladığı, bunu muhâdara, mükâşefe ve müşâhede olmak üzere üç aşamada değerlendirdiği ve müşâhede'nin mükâşefeden daha yüksek bir makam olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda bu sürecin ilmü'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakkü'l-yakîn mertebeleriyle paralellik gösterdiği, mükâşefenin ise ayne'l-yakîn düzeyine karşılık geldiği ifade edilmiştir. Gazzâlî'nin keşf ve mükâşefe kavramlarını derinlemesine incelediği, keşfi aklın ulaşamayacağı metafizik gerçeklerin anlaşılması ve gizli ilimlerin doğrudan idraki şeklinde tanımladığı ve tasavvuf ilmini muâmele ilmi ve mükâşefe ilmi olmak üzere ikiye ayırdığı belirtilmiştir. Ayrıca hakikatin yalnızca keşf yoluyla kavranabileceğini savunduğuna değinilmiştir. İbnü'l Arabî'nin de keşfi tasavvufun

⁴³ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/315–317.

temeli kabul ettiği, mükâşefeyi müşâhededen üstün gördüğü, keşfi ilâhî hakikatlerin anlamlarının anlaşılmasını sağlayan bir yol olarak tanımladığı ve Allah'ın mahiyetinin idrak edilemeyeceği için keşf ile elde edilen bilginin daha kıymetli olduğunu savunduğu belirtilmiştir. Ayrıca İbnü'l Arabî'nin keşf çeşitleri olarak; aklî keşf, kalbî keşf, sırrî keşf, ruhî keşf ve hafî keşf gibi türlere yer verdiği ifade edilmiştir.

Keşfin, aklî bilgiler gibi bazen kesin bilgi verdiği, bazen de zan ifade ettiği, ictihad gibi hata payı taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca keşfin ilmî, irfanî, ilâhî, nazarî, nûrî, iyânî, sûrî ve mânevî gibi türlerinin bulunduğuna değinilmiştir. Aynı zamanda keşf-i zamâir ve keşf-i ahvâl-i kubûr gibi keşif türlerinden bahsedilmişt ve Ankaravî'nin bu tür bilgilerin velîlerce önemsenmediğini vurguladığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte İbn Haldûn'un, keşfin zikir ve riyâzetle olduğunu, ancak kâmil velîlerin buna değer vermediğini ifade ettiği; İbn Teymiyye'nin ise keşfi olağanüstü bilgi halleri olarak gördüğü ve doğru kabul edilmesi için Kur'an ve sünnete uygun olmasını şart koştüğü, uygun olmayanları ise bâtıl saydığı belirtilmiştir. Sühreverdi, keşf ve mükâşefenin akla ihtiyaç duymadan doğrudan bilgi sağladığını savunmuş, Sadreddîn-i Şîrâzî ise hakikatin keşf yoluyla bilinebileceğini, akılla ise açıklanabileceğini ifade etmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye, keşfi Allah'ın kuluna verdiği bilgi olarak tanımlamış ve bu bilgi sayesinde kulun gizli şeyleri öğrenebileceğini belirtmiştir. İmâm-ı Rabbânî ise keşfin sülûk sürecinde ortaya çıktığını ve vuslatla sona erdiğini ifade etmiştir.

Mutasavvıfların, bazı hadislerin sahihliğini keşfe dayanarak savundukları, ancak bu yaklaşımın hadis âlimleri tarafından reddedildiği ve keşfe dayanarak hadislerin doğruluğunun belirlenemeyeceği vurgulanmıştır.

Karşılaştırma: MEBİS ve DİA'da, "keşif" kelimesinin Arapça kökenli olduğu belirtilmiştir ve sözlük anlamı olarak her iki kaynakta da "meydana çıkarmak, perdeyi kaldırmak" şeklindeki tanıma yer verilmiştir. Her iki kaynakta da, keşfin tasavvuf literatüründe önemli bir yere sahip olduğu; ilâhî hakikatlerin sezgi ve ilham yoluyla idraki anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Her iki kaynakta da, keşfin üç aşaması olan "muhâzara, mukâşefe ve müşâhede"den bahsedilmiştir. Ayrıca, "ilmü'l-yakîn", "aynu'l-yakîn" ve "hakku'l-yakîn" kavramlarıyla keşif arasında bağlantı kurularak her iki kaynakta da açıklama yapılmıştır. Aynı zamanda her iki kaynakta da, Kuşeyrî ve Hucvîrî gibi klasik sûfî yazarların eserlerine atıfta bulunulmuştur. Her iki kaynakta ortak olarak, Gazzâlî'nin keşif ve mükâşefe ayırımına ve tasavvuf ilmini ikiye ayırmasına değinilmiştir.

MEBİS'te, "keşf" kelimesi "kaşf" biçiminde ele alınmış ve bu adla incelenmiştir. MEBİS'te, kaşf'ın aruz ilmindeki teknik anlamına da değinilmiş; buna karşılık DİA'da aruzla

ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca MEBİS'te keşif kelimesine dair Kur'an ve hadisler atıfta bulunulmazken; DİA'da bu kavramın Kur'an ve hadislerde geçtiği ve sıkıntıyı kaldırmak, perdeyi aralamak anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. DİA'da; firâset, inkişaf, müşâhede, feth ve ilham gibi keşfe yakın kavramlarla ilişkilendirme yapılmıştır; MEBİS'te ise bu kavramlara yer verilmemiştir.

Ayrıca MEBİS, keşif kavramına yönelik eleştirilere yer vermezken; DİA'da İbn Haldûn, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimlerin eleştirileri ayrıntılı şekilde sunulmuştur. DİA, keşif türlerini ayrıntılı şekilde ele almış; aklî, kalbî, rûhî, sırrî ve hafî keşif gibi türlere yer vermiştir; MEBİS'te ise bu ayrıntılara yer verilmemiştir. Ayrıca DİA, keşif kavramını derinlemesine inceleyerek, mutasavvıfların bireysel yaklaşımlarına ve görüş ayrılıklarına kadar detaylı yorumlara yer vermiştir. Buna karşılık MEBİS'te, kavram edebî ve tasavvufî açıdan iki yönlü ele alınmış, genel olarak yüzeysel açıklamalarla yetinilmiştir.

1.2.5. Mesnevi (مثنوی)

MEBİS⁴⁴: Mesnevi, her beytin iki mısrasının birbiriyle kafiyeli olduğu ve aruz vezninin kısa kalıplarıyla yazıldığı bir nazım şekli olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu tarzda yazılan eserlere “mesnevi” denildiği gibi, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin altı ciltlik tasavvufî eserinin adı olarak da mesnevi kelimesinin kullanıldığı belirtilmiştir. Yani mesnevi kelimesi hem bir yazım şeklini hem de Mevlânâ'nın önemli eserinin ismi olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda mesnevi, kafiyeli, uzun ve öğretici hikâyelerin anlatıldığı bir nazım şekli olup, divan edebiyatı içinde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte mesnevinin kökeni hakkında farklı görüşlerin olduğu belirtilmiştir. Genel kanaatin, mesnevinin İran kökenli bir şiir türü olduğu ve ilk örneklerinin Arap edebiyatında görüldüğü yönünde olduğu aktarılmıştır. Ayrıca mesnevi tarzı, Arapların geleneksel şiir anlayışına çok uygun bulunmadığı gerekçesiyle fazla yaygınlık kazanmadığı belirtilmiştir. Mesnevi tarzının genellikle ezberlenmesi istenen konular için tercih edildiği ifade edilmiştir. Müslüman İran edebiyatında ise 10. yüzyılda ortaya çıktığı dönemde mesnevi yazım şeklinin oldukça yaygın bir biçimde benimsendiği, hatta mesnevi türünün en az kaside kadar önemli hâle geldiği belirtilmiştir. Ayrıca Gazneliler döneminde de mesnevi tarzında birçok eserin kaleme alındığı bilgisine yer verilmiştir. Mesnevi tarzındaki eserlerin mutakârib vezniyle yazıldığı, klasik bir yapıya sahip olduğu ve tevhid ile

⁴⁴ R. Levy, “Mesnevî”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 8/127–133.

başlayıp ardından naat, eserin sunulduğu hükümdarın övgüsü ve şiirin önemiyle ilgili bölümlerin yer aldığı ifade edilmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde mesneviye olan ilginin arttığı ve aynı dönemde hızla gelişmekte olan tasavvuf akımının mesnevi şeklinden faydalandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte mesnevilerin, tasavvufun temel kavramlarını ve hayat tarzını anlatmak için etkili bir araç olarak kullanıldığı; nazım şeklinin esnekliği ve içerisine hikâyelerin eklenebilmesi nedeniyle bu tür eserlerin okunmasını kolaylaştırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca, bu tür tasavvufî mesnevilerin ilk örneğinin Sanâî'nin Hadîka adlı eseri olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda Mevlânâ'nın sadece Mesnevî olarak bilinen eserinin bu türün en önemli örneği olduğu vurgulanmıştır. Selçuklu döneminde mesnevi türü, şairlik ve hikâye anlatımı açısından büyük başarı kazanmış, bu dönemin en önemli temsilcisinin Nizâmî olduğu belirtilmiştir. Ayrıca edebiyat kuramcılarının, bir mesnevide bulunması gereken bölümleri (tevhid, münacat, naat, hükümdar övgüsü, özün değeri, eserin yazılış nedeni) Nizâmî'nin eserlerinden hareketle belirlediklerine dikkat çekilmiştir.

16. yüzyıldan itibaren kısa mesnevilerin ortaya çıkmaya başladığı ve bu tür mesnevilerin içeriğine göre sınıflandırıldığı; “kaza-u kader”in ilahi takdiri kısa bir hikâyeyle açıkladığı, “şikeste beste”nin bir uzvun kırılması ve tedavisini anlattığı, “sarapâ”nın ise bir güzeli baştan ayağa tasvir ettiği mesneviler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mesnevi türünün Moğol döneminden itibaren popülerliğini kaybettiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda mesnevinin İslam Türk edebiyatında çokça kullanıldığı, ilk Türk mesnevisinin Yûsuf Hâs Hâcib'in 1069-1070 yıllarında yazdığı Kutadgu Bilig adlı eser olduğu belirtilmiştir. Bu eserin içeriğinde hem bireysel hem de toplumsal konuların ele alındığı ve ideal davranışları öğretmeyi amaçladığı ifade edilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren, Batı etkisiyle mesnevi nazım şeklinin yavaş yavaş önemini yitirdiği ve yerini roman, hikâye ve düz yazıya bıraktığı belirtilmiştir.

MEBİS'in mesnevi kavramını bir nazım şekli olarak ele aldığı ve bu bağlamda mesnevi nazım şeklinden detaylı bir şekilde bahsettiği; ayrıca bu nazım şekliyle yazılmış olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye ait Mesnevi adlı eserden söz edildiği, bu eserin hem bu türde yazılmış hem de halk tarafından iyi bilinen bir eser olduğu ve içerisinde tasavvufî meselelere yer verildiği belirtilmiştir.

DİA⁴⁵: Mesnevi'yi ele alan ilk maddede, Fars, Türk ve Urdu edebiyatlarında birbiriyle kafiyeli ikişerli mısralardan oluşan bir nazım şekli olduğu açıklanmıştır; diğer maddede ise

⁴⁵ Semih Ceyhan, “Mesnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 29/325–334.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin tasavvuf anlayışını içeren altı ciltlik eserinden bahsedilmiştir. Bu çalışmada eseri ele alan madde incelenmiştir.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin altı ciltten oluşan Farsça eserine “Mesnevi” adını verdiği, kitabın nazım şeklinin de bu isimlendirmede etkili olduğu belirtilmiştir. Mevlânâ'nın bu esere “mesnevi” adını vermesinin bir diğer nedeni ise, zıtlıklar üzerinden hakikatleri açıklayan muhtevası olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, “mesnevi” kelimesinin geçtiği yerlerde ilk akla gelenin klasik şiirdeki mesnevi nazım şekli değil, Mevlânâ'nın eseri olduğu vurgulanmıştır. Mesnevî'nin yazımına tam olarak ne zaman başlandığı bilinmemekle birlikte çeşitli rivayetler ortaya konulmuş, ilk cildin 1258-1261 yılları arasında yazıldığı, ardından iki yıllık bir ara verildiği, kalan beş cildin ara verilmeden yazılarak 1268'de tamamlandığı belirtilmiştir. Bazı rivayetlerde ise eserin yedi cilt olduğu, son cildin 1271 yılında yazıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Mevlânâ'nın Mesnevî'yi irticâlen Hüsâmeddin Çelebi'ye yazdırdığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Mevlânâ'nın, kendisinden önce yaşamış büyük mutasavvıf şairlerden Senâî ve Attâr'ın düşüncelerinden etkilendiği ifade edilmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'sinin yalnızca şiir değil, derin anlamlar taşıyan bir eser olduğu, şekle takılanların anlamı kaçırabileceği, ancak anlamı kavrayanların bu derinliği şekil aracılığıyla idrak edebileceği belirtilmiştir.

Mesnevî'nin içeriğinin dinin temelleriyle ilgili olduğu, şariat, tarikat ve hakikat konularını ele aldığı belirtilmiştir. Ayrıca Mevlânâ'nın, hakikate ulaşmak için şariat ve tarikatten geçmek gerektiğini savunduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak Mesnevî'nin, zahiren şiir gibi görünse de aslında şariat, tarikat ve hakikati kapsayan tasavvufî bir kitap olduğu, insanın Allah'a ulaşma yolculuğunu anlattığı ve bu yolda yürüyenlere rehberlik ettiği belirtilmiştir. Mevlânâ'nın, Mesnevî'yi Kur'an'ın lafzına değil anlamına benzettiği, Mesnevî'nin Kur'an gibi ilâhî hakikatleri anlattığını savunduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda Mesnevî'nin içeriğinde yer alan 950 başlığın önemli bir kısmının ayet ve hadislerle bağlantılı olduğu, Mesnevî'deki hikâyelerin Kur'an ve sünnete dayandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Mesnevî'deki tasavvufî düşüncenin temeli olan sûret ve mâna ilişkisinin çeşitli metaforlarla anlatıldığı, örneğin güneş-gölge, deniz-köpük gibi örneklerle birlikte, varlık ve yokluk bağlamında da sûret ve mâna ilişkisinin açıklandığı belirtilmiştir. Görünür olanın sûret, görünmeyen ise mâna olduğu ifade edilmiştir. Yani Mesnevî'de tasavvufun temelinde, görünen dünya (sûret) ile görünmeyen derin anlamlar (mânâ) arasındaki ilişkinin yer aldığı, gerçek bilgi ve hakikatin ancak her ikisini birlikte, ilâhî bilgi yardımıyla anlayarak elde edilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca Mevlânâ'nın, dış görünüşe yani sûrete fazla önem veren,

sadece gösteriş amacıyla sûfî giysileri giyenleri eleştirdiği, gerçek sûfilere dışarıdan anlaşılamayacağı ve dış görünüşün onların hakiki yolculuğunu yansıtmadığı belirtilmiştir.

Mesnevî eseri, hikâyeler aracılığıyla derin tasavvufî anlamları öğretmeyi amaçlayan; ayrıca dış görünüşe değil, mânâya odaklanılması gerektiğini vurgulayan, her hikâyesinde insanlara ders vermeyi amaçladığı öğretici bir eser olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Mesnevî’de geçen hikâyelerin kaynağının, başta Kur’an kıssaları olmak üzere, tasavvufî menkıbeler ve tarihî rivayetlerden oluştuğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, Mesnevî’nin nüshaları ve tercümeleriyle ilgili olarak en eski ve güvenilir nüshanın, Mevlânâ’nın ölümünden beş yıl sonra yazılan Veledî Nüsha olduğu ifade edilmiştir. Gülşehrî ve Dede Ömer Rûşenî gibi isimler tarafından Mesnevî’nin Türkçe çevirilerine başlanmış, ilk tam Türkçe çevirinin ise Süleyman Nahîfî tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Aynı zamanda günümüzde en çok okunan çevirinin, Veled Çelebi İzbudak tarafından çevrilen ve Abdülbaki Gölpınarlı tarafından düzenlenen tercüme olduğu vurgulanmıştır. Mesnevî’nin önemli Türkçe şerhlerinden biri olan İsmâil Rusûhî Ankaravî’nin “Mecmûatü’l-letâif” adlı eserinin, derin tasavvufî açıklamalar içerdiği ve Ankaravî’nin bu şerhinin İran ve Batı’da etkili olduğu belirtilmiştir.

Mesnevî’deki anlaşılması zor kelimeler ve tasavvufî kavramlar için sözlükler hazırlandığı, Anadolu’daki ilk Mesnevî lügatının Abdülmecid Sivâsî tarafından yazıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Abdülatif b. Abdullah el-Gucerâtî’nin “Letâ’ifü’l-Lugat” adlı eserinin, Mesnevî’de geçen tasavvufî kavramları açıklayan önemli sözlüklerden biri olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte “mesnevîhan” kavramının açıklamasına da yer verilmiş; Mevlânâ’nın Mesnevî adlı eserini okuyup açıklayan, bazen makamla okuyan kişilere verilen isim olduğu ve bu geleneği başlatan kişinin Mevlânâ’nın halifesi Hüsâmeddin Çelebi olduğu belirtilmiştir. Bu duruma ek olarak, Hüsâmeddin Çelebi’nin Mesnevî’yi dervişleri eğitmek için temel kitap olarak kabul ettiği vurgulanmıştır. Sonrasında ise Mesnevî’nin İran ve Hint alt kıtasında hem klasik hem modern dönem boyunca çok sayıda âlim tarafından şerh edildiği ve Farsça ile Urduca başta olmak üzere birçok dilde eserler kaleme alındığı; Mevlânâ’nın düşüncelerinin farklı yorumlarla halklara taşındığı belirtilmiştir. Ayrıca tasavvufî, felsefî ve bilimsel yaklaşımların bu şerhlere zenginlik kattığına vurgu yapılmıştır.

Mesnevî’nin Batı’ya ilk olarak Osmanlı topraklarına gelen seyyah ve diplomatlar aracılığıyla tanıtıldığı ve sonrasında din adamları tarafından incelendiğine değinilmiştir. Fakat başlangıçta Mesnevî’ye edebî bir metin olarak yaklaşıldığı, klasik Mesnevî şerhlerinde görülen çok katmanlı ve tasavvufî anlayışın ise göz ardı edildiğine dikkat çekilmiştir. Günümüzde ise Mesnevî’nin Batı’da en çok okunan Doğu eserlerinden biri olduğu belirtilmiştir. Mesnevî;

İspanyolca, İtalyanca, Felemenkçe, İsveççe, Çekçe, Rusça, Grekçe, Japonca ve İbranice olmak üzere pek çok dile çevrilmiştir. Bu çeviriler, Mesnevî'nin Batı'da anlaşılması ve yayılmasında büyük rol oynasa da eserin tasavvufî derinliği ve çok katmanlı anlam yapısının çoğu zaman tam olarak yansıtılamadığı ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da “mesnevî” kelimesinin hem bir nazım şekli olduğu hem de Mevlânâ'nın eseri anlamında kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Her iki kaynakta da, Mevlânâ'nın eseri Mesnevî'nin tasavvufî derinliğe sahip olduğu ve edebiyat tarihinde önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir. Ayrıca Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin içeriğinde âyet, hadis ve tasavvufî hikâyelere yer verildiği, öğretici yönünün güçlü olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca mesnevî, tür açısından incelendiğinde İran kökenli olduğu ve İslâm edebiyatları içinde geliştiği, özellikle de Gazneliler ve Selçuklular döneminde yaygınlaştığı her iki kaynakta da belirtilmiştir.

MEBİS, Mesnevî'yi daha çok bir nazım şekli olarak ele alırken; DİA, Mevlânâ'nın Mesnevî'si üzerine derinlemesine bilgi sunmuş, özellikle tasavvufî içeriği, kaynakları ve etkileri üzerinde durmuştur. MEBİS'te, edebî bir tür olan mesnevînin yapısına yer verilmiş; içinde tevhid, naat ve hükümdara övgü gibi bölümlerin bulunduğu belirtilmiştir. DİA'da ise Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin içeriği (şeriat, tarikat, hakikat), yazım süreci, şerhleri, nüshaları, tercümelere ve Batı'daki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

MEBİS, mesnevî kavramını nazım şekli bağlamında ele almış ve bu yönüyle incelemiştir. Mesnevî, yazım şekli olarak gelişimi ve özellikleri açısından detaylı bir biçimde ele alınmış; bu türde yazılan ve en çok bilinen eser olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'sine de kısaca değinilmiştir. Yani MEBİS'te mesnevî daha çok nazım şekli yönüyle ele alınmış, Mevlânâ'nın eserinden yalnızca ismen bahsedilmiş; içeriğine yer verilmemiştir. DİA'da ise kavram iki ayrı madde başlığı altında incelenmiş; bizim incelediğimiz madde, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eseri “Mesnevî” maddesidir. Bu maddede hem nazım şekline kısaca değinilmiş, hem de eserin içeriği, amacı, şerhleri, nüshaları, tercümelere ve Batı'daki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi sunulmuştur.

1.2.6. Tarikat (الطريقة)

MEBİS⁴⁶: Tarikat kelimesinin Arapça kökenli olduğu ve Arapçada birden fazla anlama geldiği bzikredilmiştir. Ancak tasavvuf alanında tarikat, Allah'a ulaşmak için izlenen manevî

⁴⁶ Louis Massignon, “Tarikat”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 12/1–17.

yol anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Tarikat kavramı, tasavvuf terminolojisinde 9-10. yüzyıllarda dünya hayatından uzaklaşarak nefsi terbiye etmek ve iç dünyayı temizlemek için izlenen manevî yol anlamında kullanılırken, 11. yüzyıldan sonra tarikatların kurumsallaşması sayesinde, topluluk hâlinde yaşayan, belli kuralları ve manevî disiplinleri olan grupları ifade etmek için kullanılmaya başlandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte tarikatın, şeriatı tam uygulayarak Allah’a ulaşmayı hedefleyen bir yol olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda Sünnî çevrelerde tarikat, şeriata bağlı kalarak Allah’ı zikretmek ve bu yolla Allah’a ulaşmak olarak kabul edildiği; şeriatın “bilmek”, tarikatın ise “bilineni uygulamak” anlamına geldiğine değinilmiştir.

Zamanla tarikat kavramı hem bireysel hem de toplu dinî yaşantının özel kurallara bağlandığı bir yapı hâlinde kullanılmaya başlandığı belirtilmiştir. Ayrıca tarikate giren kişiye “mürîd” denildiği ve mürîdin, tarikatın lideri olan şeyhe biat ederek tarikate katıldığı, belirli zamanlarda inzivaya çekilip manevî olgunlaşma sürecine girdiği belirtilmiştir. Tarikata giren mürîdin tarikattan ne kadar fayda göreceğinin, kendi yeteneklerine ve şeyhinin manevî gücüne bağlı olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca tarikate girme töreni olduğu ve tarikate giren mürîde, tarikattaki ilerleyişini belgeleyen “icazetname” verildiği; bu belgenin, mürîdin artık başkalarını eğitebilecek seviyeye geldiğini gösterdiği zikredilmiştir. Törende kişiye hırka giydirildiği ve taç takıldığı da aktarılmıştır. Bununla birlikte bazı tarikat uygulamalarında; renkli kıyafetler, keyif verici maddeler, gösteriler, bireysel ilhamlara körü körüne bağlılık ve kerametler gibi olayların meydana geldiği tarikatların de bulunduğu, bu uygulamaların İslam hukukçuları tarafından bid’at olarak değerlendirilip eleştirildiği bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca tarikatların aktardıkları silsilelerin doğruluğunun sorgulandığı, isnad sistemlerinin tarihî tenkitlere tâbi tutulduğu ve bu zincirlerin güvenilirliğine karşı çıkıldığı ele alınmıştır. Aynı zamanda bazı tarikatların özel ilhamlarla kendilerine ayrıcalıklar tanımaya çalıştığı, bu durumun ise dinî otoritelerle çatışmalara neden olduğu ifade edilmiştir.

Türkiye’de tarikatların, Şîî eğilimleri olduğu eleştirisiyle zaman zaman baskı altına alındığı; Sultan II. Abdülhamid döneminde kısa bir süre desteklense de 1925 yılından sonra tamamen yasaklandığı belirtilmiştir. Özellikle bazı şeyhlerin olumsuz tutumları ve bazı tarikat mensuplarının halk arasında sergilediği gösterişli davranışlardan dolayı, birçok insan için itibar kaybına uğradığı anlatılmıştır. Eleştiriler bulunsu da tarikatların olumlu yönleri tamamen inkâr edilmemiştir; ilk sûfîlerin örnek ahlâk seviyesine ulaşılmasa da, tarikatların halk arasında önemli bir rol oynamaya devam ettiği vurgulanmıştır. Ayrıca tarikatların, halkın günlük dinî yaşamında etkisini sürdürdüğü dile getirilmiştir.

12. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bazı tarikatların tarihsel olarak net şekilde belgelendiği belirtilmiştir. Örneğin, “Kâzerûniye” tarikatı sonrasında Cüneydiye kolundan gelişen ve zamanla üç büyük tarikata ayrılan yapılar ise; Yusuf-i Hemedânî tarafından kurulan “Hvâcagân”, Necmüddin Kübrâ tarafından kurulan “Kübreviye”, Abdülkadir Geylânî tarafından kurulan ancak kurumsallaşması 50 yıl süren “Kâdirîye” tarikatlarıdır. Bu üç tarikata ek olarak Rifâiye, Medeniye (daha sonra Şâziliye) ve Çiştîye gibi önemli tarikatların da ortaya çıktığı belirtilmiştir. Tarikatların gelişimi devam ettiği; 13. yüzyılda “Kalenderîye, Ahmedîye, Mevlevîye”, 14. yüzyılda “Bektâşîye, Nakibendîye, Safavîye, Halvetîye”, 15. yüzyılda Fas’ta “Cezûlîye”, Hindistan ve Sumatra’da “Şattârîye”, 19. yüzyılda ise “Ticânîye, Derkavîye, Senûsîye” gibi tarikatlar ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Ayrıca bu tarikatların çoğunun merkezi bir yapıya sahip olmadığı, her birinin bağımsız şekilde hareket ettiği; bu sebeple zamanla tarikat mensupları arasındaki bağlılığın zayıfladığı belirtilmiştir. Son 30-40 yıl içinde en yaygın olan tarikatlar arasında; “Kâdirîye”nin Irak, Türkiye, Hindistan, Çin, Sudan ve Kuzey Afrika’da; “Nakşebendîye”nin Türkistan, Hindistan, Türkiye ve Malezya’da; “Şâziliye”nin Kuzey Afrika ve Suriye’de; “Bektâşîye”nin Türkiye ve Arnavutluk’ta; “Ticânîye”nin Batı Afrika’da; “Senûsîye”nin Sahra ve Hicaz’da; “Şattârîye”nin ise Hindistan ve Malezya’da yaygın olarak görüldüğü ifade edilmiştir.

Tarikâtların genellikle Hz. Muhammed (s.a.v.)’in dört halîfesi vasıtasıyla silsilelerini ona dayandırdıkları, buna göre de beş ana tarikat olduğu belirtilmiştir: Muhammedîye, Sıddîkiye, Ömerîye, Osmanîye ve Alevîye. Ayrıca, sonradan oluşan tarikatların çoğunun kurucularının adı ya da nisbesine göre isimlendirildiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte, en fazla kola ayrılan tarikâtın Halvetîye olduğu zikredilmiştir. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde tarikat birlikleri oluşturulmaya çalışıldığı, bu birlik içerisinde Rifâî, Geylânî, Bedevî ve Desûkî gibi önemli isimlerin yer aldığı aktarılmıştır. Bu girişimin tarikat birliğini sağlamak amacıyla yapılan bir hamle olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, İslâm tarikatlarıyla ilgili hazırlanmış önemli kaynak eserlerden ve bu kaynakların içerdiği tarikat sayılarından bahsedilmiştir. Maddenin sonunda ise, şimdiye kadar ortaya çıkmış tarikatlar hakkında A’dan Z’ye, kurucuları, kurucuların ölüm tarihleri ve ayrıldıkları kollar şeklinde detaylı bir açıklamaya yer verildiği belirtilmiştir.

DİA⁴⁷: Tarikat kelimesinin sözlük anlamı “gidilecek yol, izlenecek usul” şeklinde açıklanmış; terim olarak ise “Allah’a ulaşmak isteyenlere özel âdet, hâl ve davranış” anlamında

⁴⁷ Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/95–105; DİA, “Tarikat” (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/95–105.

kullanıldığı aktarılmıştır. Tarikatın, Kur'an'da ve hadislerde sözlük anlamıyla kullanıldığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte, tasavvufta tarikat Allah'a giden yolları ifade eder ve bu yolların sayısının fazlalığını belirtmek için "yıldızlar kadar" veya "yaratıkların nefesleri kadar" gibi ifadelerin kullanıldığı aktarılmıştır. Ayrıca, tarikat kelimesi yerine "tarîk, tâife" veya Farsça kökenli yol anlamına gelen "râh" kelimelerinin de kullanıldığı zikredilmiştir. Aynı zamanda sûfilerin tarikatı "sâlikî hakikate götüren yol" şeklinde tanımladığı ve şeriat kurallarına uyulmadan hakikate ulaşamayacağı vurgulanmıştır. Alâüddeve-i Simnânî, şeriatsız tarikatı din dışı görmüş; İmâm-ı Rabbânî ise tarikatın şeriata yardımcı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, şeriata bağlı tarikatların olduğu gibi şeriat dışı bazı tarikatların da ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Necmeddîn-i Kübrâ tarafından Allah'a giden yolların "Tarîk-i Ahyâr", "Tarîk-i Ebrâr" ve "Tarîk-i Şattâr" şeklinde üçe ayrıldığı ifade edilmiştir. Namaz, oruç, hac gibi ibadetlerle ruhunu olgunlaştıranların yolu "Tarîk-i Ahyâr", mücahede ve riyâzetle nefsin terbiye edildiği ve güzel ahlâkın kazanıldığı yolun "Tarîk-i Ebrâr", ibadet ve mücâhedenin yanı sıra aşk, cezbe ve muhabbetle Hakk'a yönelinen ve en hızlı ulaştırıcı yolun ise "Tarîk-i Şattâr" olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte tarikatların, seyrüsülûk usullerine göre iki ana yol üzerinden yürütüldüğü belirtilmiştir. Birincisinin "rûhânî yol" olduğu, bu yöntemde evrad ve zikirle ruhun güçlendirildiği, nefsin ise zayıflatıldığı ifade edilmiştir. Bu süreçte zikirin, letâif-i hamse olarak adlandırılan kalp, ruh, sır, hafî ve ahfâ gibi içsel merkezlerle yapıldığı belirtilmiştir. İkinci yolun ise "nefsânî yol" olarak bilinen esmâ tarîkî olduğu, bu yöntemde nefsin zikir aracılığıyla terbiye edildiği, emmâre mertebesinde başlanarak kâmile/zekiyye mertebesine kadar yükseltildiği ifade edilmiştir. Bu yolun önemli unsurlarından birinin de rüya olduğu ve manevî ilerleyişte rüyalara önemli bir işlev yüklendiği belirtilmiştir. Ayrıca zikir şekillerinden de bahsedilmiş; zikirlerin cehrî ve hafî olmak üzere iki şekilde yapıldığı, cehrî zikrin Hz. Ali'ye dayandırıldığı, ayakta veya oturarak icra edildiği, mûsikiyle birlikte semâ ve devrânın da içerildiği belirtilmiştir. Hafî zikrin ise Hz. Ebû Bekir'e nispet edildiği ve Nakşibendi gibi tarikatlarda uygulandığı, bazı tarikatlarda ise her iki zikir türünün birlikte yer verildiği ifade edilmiştir.

Bir tarikata girmek isteyen kişinin mutlaka o tarikatın şeyhine biat ederek intisap etmesi gerektiği, bu biatin tâlip tarafından şeyhe olan bağlılık ve teslimiyeti temsil ettiği belirtilmiştir. Ayrıca müridin, tarikatın usul ve erkânını şeyhin rehberliğinde öğrendiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda "üveysî" kavramına da yer verilmiş, şeyhi görmeden onun ruhanîyetiyle mânen eğitim almanın mümkün olduğu ve bu duruma üveysî adı verildiği ifade edilmiştir. Tarikatlarda verilen eğitime seyrüsülûk adı verildiği, bu eğitimin tamamlanmasının ardından müride hilâfet hırkasının giydirildiği, bu hırka ile müridin tarikata başkalarını kabul etme ve irşad etme yetkisi

kazandığı belirtilmiştir. Ayrıca tarikat mensupları tarafından çeşitli taçlar, hırkalar ve cihâz-ı tarikat olarak adlandırılan sembolik eşyaların kullanıldığı, zamanla tarikatlar tarafından kendilerine özgü sancaklar ve bayrakların da geliştirildiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda sûfîlerin zikir, sohbet ve inziva için toplandıkları mekânlara tekke, zâviye ve dergâh isimlerinin verildiği, bu yerlerde tarikat eğitime ek olarak hadis, tefsir, fıkıh, akaid ve Arapça gibi çeşitli konularda da dersler verildiği belirtilmiştir

Tarikatların kökeninin Asr-ı Saâdet'e kadar götürüldüğü; Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından sahâbîlere zikir öğretildiği ve bu uygulamanın zamanla tarikatlara dönüştüğü inancının sûfîler arasında benimsendiği belirtilmiştir. Bu sebeple, tüm tarikatların kaynağı olarak görülen yolun “Tarikat-ı Muhammediyye” olarak isimlendirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca ilk dört halifenin adlarına nispet edilen “Bekriyye, Ömeriyye, Osmanîyye ve Aleviyye” adında silsilelerin bulunduğu ve bu silsilelerden farklı kolların ortaya çıktığına değinilmiştir. Bununla birlikte, erken dönem tarikatlarının tasavvufun temelini oluşturduğu ve sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan büyük tarikatlara kaynaklık ettiği belirtilmiştir. Cüneydiyye tarikatının en çok kola ayrılan ve etkisini günümüze kadar sürdürdüğü ifade edilmiştir. Tayfûriyye'nin de en fazla gelişim gösteren tarikatlar arasında yer aldığı ve içerisinden birçok tarikatın doğmasına zemin hazırlandığı belirtilmiştir. Klasik dönem tarikatlarının ise genellikle Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi sahabîlere dayanan silsilelerle tasavvuf geleneğinde yer edindiği, bazılarının müstakil tarikatlara dönüştüğü, bazılarının ise düşünce ekolü olarak sonraki tarikatlara etki ettiği ifade edilmiştir.

Klasik dönem sonrasında, yani 12. yüzyıl ve sonrasında, günümüze ulaşan tarikatların çoğunun bu dönemde oluştuğu belirtilmiştir. Ayrıca tarikatların büyük bir kısmının silsilesinin Hz. Ali'ye dayandırıldığı, ancak Nakşibendiyye gibi bazı tarikatların Hz. Ebû Bekir'e dayandırıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Mevleviyye, Bayramiyye ve Zeyniyye gibi bazı tarikatlarda her iki sahabeye dayanan silsilelerin bulunduğu değinilmiştir. Bedeviyye tarikatının ise Hz. Ali ve Enes b. Mâlik'ten gelen bir silsileye sahip olduğu belirtilmiştir. Klasik dönem sonrasında tarikat kurucularına “pîr” denildiği, ilk kurucuya “pîr-i evvel”, tarikatı geliştiren ikinci isme ise “pîr-i sâni” adının verildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte tasavvufta vahdet-i vücûd, aşk ve mârifet gibi kavramların öneminin arttığı ve tasavvuf dilinde yeni terimlerin yaygınlaştığı belirtilmiştir. Bu dönemde kurulan tarikatlar arasında Kadiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Ebheriyye, Sa'diyye, Yeseviyye, Hâcegân/Nakşibendiyye, Kübreviyye ve Medyenîyye sayılmış; bu tarikatların klasik dönemde temelleri atılan tasavvufî yapının kurumsallaşp yaygınlaştığı bir dönemi temsil ettiği ifade edilmiştir.

Kadiriyye, Rifâiyye, Sühreverdîyye, Ebheriyye, Sa'diyye, Yeseviyye, Hâcegân/Nakşibendi, Kübreviyye ve Medyenîyye gibi tarikatların detaylı biçimde ele alındığı ve geniş şekilde incelendiği belirtilmiştir. Ayrıca bu tarikatların kimler tarafından kurulduğu, nerede kurulduğu ve hangi coğrafyalara yayıldığı, ayrıldıkları kollarla birlikte ayrıntılı şekilde açıklandığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, söz konusu tarikatlara ek olarak Çiştîyye, Mevlevîyye, Ekberîyye, Hızırîyye ve kolları gibi birçok tarikatın da ele alındığı ve bu tarikatların öne çıkan özelliklerine yer verildiği belirtilmiştir. Ayrıca tarikatlar ve silsileleriyle ilgili birçok eserin kaleme alındığı ve bu eserlere metinde yer verildiği bilgisi sunulmuştur.

Tarikatların fonksiyonlarına ve etkilerine değinilen son bölümde, Müslüman halkın dini duygularının canlı tutulmasına katkı sağlandığı, gayrimüslimlerin İslam'a yönelmesine vesile olduğu, işgal ve sömürgecilere karşı direniş cephelerinin oluşturulmasına zemin hazırlandığı, İslam ordularına destek verildiği ve fethedilen bölgelerde İslam'ın yayılmasına hizmet edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde; Orta Asya, Hindistan, Afrika, İran, Anadolu ve Balkanlar'da İslam'ın yayılmasında tarikat mensuplarının irşad faaliyetleriyle etkili olduklarına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte tarikatların insanların gönül dünyasına hitap etme konusunda önemli katkılar sunduğu vurgulanmıştır. Ancak bu güçlü yönün zaman zaman istismar edildiği, bu nedenle dervişlerin şeriat kurallarına uymasının zorunlu kılındığı, zâhiri kurallara uymayan uygulamaların ise sapma olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. Geçmişte kolaylıkla önlenebilen bu tür sapmaların, günümüzde Türkiye'de tarikatların yasaklı olması sebebiyle yer altında yürütülmesi nedeniyle istismara daha açık hâle geldiği belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da “tarikat” kelimesinin Arapça kökenli olduğu ve tasavvufî bağlamda “Allah'a ulaşmak için izlenen manevî yol” anlamında kullanıldığına değinilmiştir. Ayrıca her iki kaynakta da tarikat kelimesinin Kur'an ve hadislerde sözlük anlamıyla geçtiği, teknik anlamının ise tasavvuf literatüründe zamanla geliştiği belirtilmiştir. Her iki kaynaktaki ortak görüşlerden biri de tarikatın şeriata dayalı olması gerektiği ve şeriatsız tarikat anlayışının eleştirildiğidir. Bununla birlikte tarikata girişte biatin gerektiği, müridin şeyhine bağlılığı ve eğitim sonrası hilâfet hırkası verilmesi gibi hususlara her iki kaynakta da yer verilmiştir.

Ayrıca icazetname, mürşid, mürid, biat, irşad gibi kavramlar her iki kaynakta da açıklanmıştır. Her iki kaynakta da zikir çeşitlerine yer verilmiştir. Ayrıca her iki kaynakta da 12. yüzyıldan sonra kurumsallaşan büyük tarikatlardan bahsedilmiştir. Buna ek olarak, tarikat silsilelerinin çoğunun Hz. Muhammed'den dört halife aracılığıyla ulaştığına her iki kaynakta

da vurgu yapılmıştır. Hem MEBİS hem de DİA, tarikatı tasavvufun pratiğe dönüşmüş biçimi olarak değerlendirmiştir.

DİA, tarikat kavramının tasavvufi derinliğini; zikir, hâl, aşk ve maneviyat boyutlarını ön planda tutarken, MEBİS ise daha çok tarihsel gelişimine ve kurumsallaşmasına odaklanmıştır. DİA, manevî gelişim süreci olan “seyrüsülûk”ten bahsederken konuyu detaylandırmış, ruhanî ve nefsanî olmak üzere iki ana yol olduğuna değinmiştir. Ayrıca Necmeddin-i Kübrâ’nın “ahyâr, ebrar, şattâr” şeklindeki tasnifine yer verilmiştir. MEBİS’te ise seyrüsülûkten söz edilmekle birlikte, yolların çeşitliliğine değinilmemiştir.

DİA, tarikatları “klasik dönem tarikatları” ve “klasik dönem sonrası tarikatlar” olmak üzere iki başlık altında sınıflandırmıştır. MEBİS, ortaya çıkan tüm tarikatlara alfabetik sırayla yer vermiş; her birinin kurucusu, kurulduğu yer gibi bilgileri belirtmiştir. DİA ise yalnızca önemli tarikatlardan bahsetmiş ve bu tarikatlara ayrıntılı biçimde yer vererek katkılarını ve önemlerini vurgulamıştır.

1.2.7. Tasavvuf (التصوّف)

MEBİS⁴⁸: İslâm tasavvufunun başlangıcının, Ebû Zerr ve Huzeyfe gibi zühd sahibi sahabelerle başladığı belirtilmiştir. Bunun ardından, ağlayanlar, halkı uyaran vaizler, çok ibadet edenler ve tövbekâr kimselerin tasavvufun temsilcilerini oluşturduğu aktarılmıştır. İlk başlarda bireysel bir yaşam süren bu kişilerin, daha sonra Basra Ekolü ve Kûfe Ekolü olmak üzere iki ana merkezde toplandıkları bilgisi verilmiştir. Özellikle, Hasan-ı Basrî ve Mâlik b. Dinâr gibi önemli sûfîlerin yer aldığı Basra Ekolü’nün, eleştirel düşünen, mantıklı ve sünnî eğilimli kişileri barındırdığı; Kûfe Ekolü’nün ise Câbir b. Hayyân ve Abdak gibi sûfîlerin bulunduğu, gelenekselci ve hayalci bir yapıya sahip kimselerden oluştuğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca, camilerde tasavvuf derslerine başlandığı ve halk arasında tasavvufun yayılmaya başladığı aktarılmıştır. Bununla birlikte, sûfîler ile fakihler arasında tartışmaların başladığı; Zünnûn el-Mısrî ve Hallâc gibi sûfîlerin din adamları tarafından eleştirildiği bilgisine de yer verilmiştir. Devamında, sûfîlerin amacının Allah’a yaklaşmak ve Kur’an’ı derinlemesine anlamak olduğu; sûfîliği seçen kimselerin, kişinin kendi hatalarına karşı verdiği içsel mücadeleye odaklandığı belirtilmiştir. Ancak, sûfîlerin dış görünüşe önem vermeyip maneviyata ağırlık vermesinin, İslâm’ın temel prensiplerine uymadığı gerekçesiyle eleştirildiği ifade edilmiştir.

⁴⁸ Louis Massignon, “Tasavvuf”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 12/29–31.

Sünnîlerin, tasavvufa karşı tam bir birlik sağlayamadıklarına değinilmiştir. Bununla birlikte, tasavvufa yöneltilen eleştiriler iki ana grupta incelenmiştir: Tasavvufî düşünceyi öne çıkararak ibadetleri geri plana ittiğini düşünen, Ahmed bin Hanbel'in bazı takipçileri gibi sapkınlıkla ve Şîilikten türeyen bir akım olmakla suçlayan muhafazakârlar; bir de Allah ile kul arasında bir aşk ilişkisi olabileceği fikrini mantıksız bulup, bu durumun Allah'ın yaratılmışlarla birleşmesini ima ettiği gerekçesiyle doğru olmadığını savunan Mutezile ve Zâhirîler olarak iki ana gruba ayrıldıkları belirtilmiştir. Ancak, Ebû Tâlib el-Mekkî ve Gazzâlî gibi âlimler sayesinde tasavvufun Sünnî gelenek içinde kabul gördüğü belirtilmiştir. Buna ek olarak, tasavvufun içten gelen bir gayretle ibadet ederek İlâhî lütuflara ulaşmak ve aynı zamanda kalplerin ilmi sayesinde Allah'a olan yakınlıkta derin bir sezgi ve bilgi kazanmak gibi iki temel gayesi olduğuna vurgu yapılmıştır. Sûfîler ise, bu yolu “makamlar” ve “hâller” olarak isimlendirdikleri manevî duraklarla açıklamışlar ve nihai hedefin ruhun tüm dünyevî bağlardan kurtularak Allah'a ulaşması olduğunu vurgulamışlardır. Devamında, tasavvuftaki mistik anlayışların kelâmî tartışmalara yol açtığı ve sûfîlerin bu süreçte bazı kavramları dine uygun şekilde açıklamaya çalıştıkları bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca, hicrî 4. yüzyıldan itibaren Yunan felsefesinin de etkisiyle İslam düşüncesinde ruhun madde dışı varlığına ve evrensel manevî düzene dayalı, tasavvufu derinden etkileyen karışık bir metafizik dilin oluştuğu vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, tasavvufçular arasında üç temel felsefî yorum öne çıkmıştır: Birincisi, İbn Meserre ve Fârâbî gibi isimlerin savunduğu, İlâhî feyzin etkisiyle zihinde kavramların oluştuğu görüşüdür. İkinci olarak, İsrâkî yaklaşımda ruhun Allah'tan gelen ışıkla yeniden canlanması ve özüne dönmesi fikri işlenmiştir. Üçüncü ve son yaklaşım ise vahdetçi anlayıştır; bu anlayışa göre ruhlar, Allah'ın tek ve bölünmez varlığında birleşmektedir. 13. yüzyıldan itibaren, tasavvuf olgunluk çağına girerek yeni bir döneme adım atmış; bu dönemde “Vahdet-i Vücûd” anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre, yaratılan tüm varlıkların asıl varlığı Allah'tır ve yaratılmışlar yalnızca Allah'ın tecellisi anlamına gelmektedir. Ayrıca, bu görüş zamanla tasavvufun ana öğretilerinden biri hâline geldiği belirtilmiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre ise evrendeki her şey Allah'ın yansımasıdır şeklindeki yoruma yer verilmiştir.

Tasavvufta bulunan şeyh silsilelerinin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e dayandırılarak tasavvufu İslâmî bir zemine oturtmada katkı sağladığına ve sûfîler için bu silsilelerin son derece önemli olduğuna değinilmiştir. Ancak, bu zincirlerin doğruluğunun zamanla tartışma konusu hâline geldiğine de zikredilmiştir. Ayrıca, tasavvufta mânevî velîlerin dünya düzeninin ruhânî koruyucuları olduğuna; özellikle kutup ve onun etrafındaki velîler aracılığıyla Allah'ın izniyle düzenin sürdürüldüğüne dair bilgilere yer verilmiştir. Öyle ki, tasavvuf ehlinin toplumdan farklı yaşadığı, hatta bazen “deli” sayılan meczubların görüldüğü; onların bu farklı yaşam tarzına

“ruhsat” denildiği ifade edilmiştir. Sûfilerin kendi aralarında özel şiirler okudukları, bu şiirlerde aşk, sarhoşluk, şarap ve manevî vecd gibi kavramların yer aldığı, ancak bu ifadelerin ilk akla gelen anlamlarıyla değil, mecazî bir dille kullanıldığı ve sûfilerin kendilerine özgü bir edebiyat geliştirdikleri belirtilmiştir. Son olarak, tasavvufun kaynağı hakkında farklı yorumlar olsa da, genel kabulün tasavvufun dış etkilere açık olmakla birlikte asıl olarak Kur’an ve Sünnet’e dayalı, İslâm’ın ruhundan beslenen mânevî bir yolculuk olduğu vurgulanmıştır.

DİA⁴⁹: Tasavvuf kelimesinin tanımı yapılırken, bu kelimenin kökenine çok az müellifin değindiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin tasavvuf kelimesinin; safâ, vefâ, sufâne (çöl bitkisi), Sûfe kabilesi, sûfetü’l-kafâ ve sûf kelimesinden türediğini aktardığı ve özellikle yün elbise anlamına gelen “sûf” kelimesinden türediği görüşünün genel kabul gördüğü belirtilmiştir. Öte yandan, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, tasavvuf kelimesinin Arapça kökenli olmadığını, hatta herhangi bir kelimedenden türetilmediğini; tasavvufun sabit ve kalıplaşmış bir kavram olduğu yönünde görüş bildirdiği ifade edilmiştir. Daha sonra, tasavvuf kelimesinin terimleşme sürecine değinilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’den sonra gelenlere “sahâbe”, sahâbeden sonrakilere “tâbiîn”, onları takip edenlere ise “tebeu’t-tâbiîn” gibi unvanlar verildiği; bu dönemlerden sonra zühd ve ibadete yönelenlere “zâhid”, daha sonrasında ise “sûfî” denildiği ve bu yola da “tasavvuf” adının verildiği belirtilmiştir. Ayrıca, tasavvuf kelimesinin “tasavvefe” fiilinden türetildiği ve bu fiilden mastar olarak “tasavvuf” kelimesinin oluştuğu aktarılmıştır. Tasavvuf, ilk zamanlarda Batı’da “theosophy” veya “mistisizm” ile benzerlik kurulmaya çalışılan bir alan olmuş; ancak, tasavvufun şeyh rehberliği, şeyh silsilesi, tarikat yapısı, âdâb ve erkân gibi kendine özgü yapılarının ortaya konmasıyla, bu kavramlardan farklı olduğu fark edilince, “sufizm” teriminin kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir. Hatta René Guénon’un, tasavvufun mistisizmden ayrı ve sistemli bir manevî hayat tarzı olduğu yönündeki yorumuna yer verilmiştir. Buna ek olarak, günümüzde “tasavvuf” kelimesinin Batı literatüründe de yer aldığı belirtilmiştir.

Tasavvuf kavramı hakkında birçok tanımın bulunduğu ve bu durumun, sûfilerin bulundukları hâl ve makamlarına göre tasavvuf anlayışı geliştirmelerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ayrıca, tasavvufun “ilâhî ahlâkla ahlâklanmak ve nefsin terbiye ederek Allah’a yönelmek” şeklinde tanımlandığına yer verilmiştir. Bununla birlikte, Cüneyd-i Bağdâdî’nin tasavvufu hem ahlâkî hem de kalbî yönleriyle ele aldığı; Serrâc, Hücvîrî ve Kâşânî gibi sûfilerin ise tasavvufu şeriatla uyumlu bir içsel terbiye süreci olarak tanımladıkları belirtilmiştir.

⁴⁹ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/119–126.

Tasavvufun temelinde, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde belirtildiği üzere, nefsi arzulardan uzaklaşmak, Allah'a kullukta derinleşmek, kalbi temizlemek, takvâ sahibi olmak ve Allah'ı çokça zikretmek gibi esasların bulunduğu vurgu yapılmıştır. Bunun yanında, tasavvufun, İslâm'ın zâhirî yönü kadar bâtinî yönüne de değer verdiği; nefsin terbiyesi, kalbin arınması ve güzel ahlâkın tasavvufun temelini oluşturduğu ve bu sebeple tasavvufun “ilmü'l-kulûb” olarak da adlandırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, ilk sûfîlerin Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ibadet hayatını kendilerine örnek alarak zühd ve fakrî benimsedikleri, amaçlarının ise Hz. Muhammed'in mirasını sonraki nesillere aktarmak olduğu ifade edilmiştir. Tasavvufî hayatın yalnızca ibadetleri şeklen yerine getirmek değil, aynı zamanda onların özünü idrak ederek kalpten yaşamak olduğu belirtilmiştir.

Tasavvuf'un temelinde Allah sevgisi (muhabbetullah) ve Allah korkusu (mehâfetullah) olduğu, bu iki kavramın birbirini tamamladığı belirtilmiştir. Ayrıca, “seyrüsülûk” adı verilen bir eğitim sürecinin bulunduğu ve bu süreçte müridin, mürşid rehberliğinde kalbini arındırarak nefsini terbiye ettiği ifade edilmiştir. Tasavvufta Allah'a yakınlaşmanın önemli olduğu; bunu sağlamak için farz ibadetlerin yanı sıra nâfile ibadetler, zikir, evrâd ve ezkârın ayrıca önemli görüldüğü vurgulanmıştır. Tasavvuf'un amacının yalnızca ibadet yapmak değil, derin bir imanla, bilinçli ve ihlaslı bir kulluk anlayışıyla kalpten Allah'a yönelmiş bir hayat yaşamak olduğu dile getirilmiştir. Bununla birlikte, tasavvufa dair bazı tanımlar da aktarılmış; “Her şeyden yüz çevirip sadece Allah'la olmak” ve “İnsanın nefsinin yok edilip Allah'la dirilmesi” şeklindeki yorumlara yer verilmiştir. Ek olarak, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bazı sahâbîlere zikir telkin ettiği ve bu uygulamanın silsilelerle günümüze kadar ulaştığına inanıldığı belirtilmiştir. Sûfîlerin, dünyadan uzaklaşıp yalnızca Allah için bir araya geldikleri; hangâh, dergâh ve tekke gibi mekânlarda topluca ibadet ve zikirle meşgul oldukları ifade edilmiştir. İlk zühd merkezlerinin Medine, Kûfe, Basra ve Horasan olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, önemli sûfîlerden Hasan-ı Basrî ile “havf” merkezli; Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801 [?]) ile ise “muhabbet” merkezli bir tasavvuf anlayışının geliştiğine değinilmiştir. Bununla birlikte, hâl ve makamların sistemleştirilmesinde Bâyezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısırî, Serî es-Sakatî ve Hâris el-Muhâsibî gibi sûfîlerin büyük katkılar sunduğu bildirilmiştir. Ek olarak, Muhâsibî'nin hâl, zühd, nefis muhasebesi, recâ ve havf kavramlarının temelleştirilmesindeki rolünün önemli olduğu ifade edilmiştir.

Tasavvufî mekteplerin, Bağdat Mektebi ve Nîşâbur/Horasan Mektebi olmak üzere iki ana sınıfa ayrıldığı belirtilmiştir. Bağdat Mektebi, tevhid ve mârifetin vurgulandığı, dış görünüşün önemli kabul edildiği; Cüneyd-i Bağdâdî ve Hâris el-Muhâsibî gibi sûfîler tarafından

temsil edilen bir anlayışı yansıttığı ifade edilmiştir. Buna karşılık, melâmet ve fütüvvetin ön planda olduğu, gösteriş ve sûfi kisvesine karşı durulan; Bâyezîd-i Bistâmî ve Hamdûn el-Kassâr gibi sûfiler tarafından temsil edilen anlayış ise Horasan Mektebi olarak adlandırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, tasavvufla ilgili yazılmış önemli eserler arasında Mevlânâ'nın Mesnevî, Gazzâlî'nin İhyâ, İbnü'l-Arabî'nin el-Fütûhât, Tirmizî'nin Hatmü'l-evliyâ ve Muhâsibî'nin er-Ri'âye adlı eserlerinin bulunduğu değinilmiştir. Bununla birlikte, bu eserlerde kalp, nefis, ruh, ahlâk ve ibadetlerin manası gibi konuların işlendiği ve eserlerin kaleme alınırken Kur'an ve sünnete uygun olmasına dikkat edildiği ifade edilmiştir. Öte yandan, tasavvufta bazı velîlerin yalnızca kendi ibadetleri ve ahlâkî kemâlleriyle değil, aynı zamanda âlemin düzenini korumak ve insanlara mânevî destek sağlamak gibi görevlerle yükümlü olduklarına inanıldığı belirtilmiştir. Bu kimselere “kutub, gavs, ricâlü'l-gayb” gibi unvanlar verildiği ve bu kavramların İbnü'l-Arabî tarafından sistemleştirildiği aktarılmıştır. İlâveten, sûfilerin mânevî temizlik yoluyla elde ettikleri özel bilgilere “havas ilmi” dendiği ve bu ilme sahip olan kimselerin “havas” olarak adlandırıldığı belirtilmiştir. Son olarak, hurûf ilminin Zünnûn, Tüsterî ve İbnü'l-Arabî tarafından geliştirildiği ifade edilmiştir.

Tarikatlerin oluşumunun, zikir silsileleri etrafında şekillendiği ve 12. yüzyıldan itibaren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Bektaşilik gibi isimlerle yayılmaya devam ettiği belirtilmiştir. Tasavvuf ilminin Arapça ile başladığı, daha sonra Farsça ile geliştiği ve Ahmed Yesevî ile birlikte Türkçede de tasavvuf eserlerinin kaleme alındığı, ayrıca Yunus Emre gibi sûfiler sayesinde Türkçe tasavvuf edebiyatının zenginleştiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, tasavvufun hem bireysel dindarlığın gelişmesinde hem de İslam'ın farklı bölgelere yayılmasında önemli bir etkisinin olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan, tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren bazı sûfi grupların hulûl, ittihâd, tenâsüh, şeriatın değersizliği, evliyaların peygamberlerden üstün görülmesi, ibâha ve cebir anlayışı gibi İslam'a aykırı görüşler sergilemeleri, toplumda tasavvufta karşı olumsuz bir bakış açısı oluşmasına neden olduğu belirtilmiştir. Ancak, Kuşeyrî, Hücûvî ve Gazzâlî gibi klasik sûfi yazarların bu yanlış anlayışları eleştirerek tasavvufun doğru anlaşılmasına katkı sundukları dile getirilmiştir. Ayrıca, İbnü'l-Cevzî, İbn Haldûn, İbn Kayyim ve İbn Teymiyye gibi âlimlerin de mûsikî kullanımı, bazı sûfi uygulamalar ve aşırılıklar konusunda eleştirilerde bulundukları aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, tasavvufta Şiilik, Bâtınlık ve On İki İmam etkisinin bulunduğu yönünde bazı iddialar ortaya atılsa da, bunların asılsız olduğu belirtilmiştir. Batılı araştırmacılar ise tasavvufun kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürmüş; bir kesim tasavvufun İran etkisiyle oluştuğunu ve Aryan kültürü ile Maniheizm'e dayandığını savunurken, bir başka kesim tasavvufun Hristiyanlık etkisinde kaldığını, ruhbanlık, zühd ve bazı kavram benzerlikleri

üzerinden bağlantılar kurmaya çalıştıklarını öne sürmüştür. Bununla birlikte tasavvufun felsefî boyutunda Yeni Eflâtunculuk etkisinden söz edenler olduğu gibi, bazı oryantalistler de Taoculuk, Budizm ve Gnostisizm etkilerine işaret ettikleri bildirilmiştir. Ancak, Massignon, Arberry, Schimmel gibi Batılı araştırmacılardan oluşan bir grup, tasavvufun temelini Kur'an ve İslam geleneğinde olduğunu savunmuş; ayrıca René Guénon ise benzerlikleri kabul etmekle birlikte, tasavvufun yalnızca İslamî kaynaklı ve özgün bir yapı olduğunu ileri sürdüğü belirtilmiştir. Sonuç olarak, tasavvufun içinde zaman zaman İslam dışı unsurların etkisi görülse de, hem klasik sûfiler hem de birçok Batılı araştırmacı, tasavvufun temel kaynağının Kur'an ve Sünnet olduğu konusunda hemfikir olduklarını ifade etmişlerdir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da ortak görüş, tasavvufun temel kaynağının Kur'an ve sünnet olduğu, yani İslam'ın özünden beslendiğinin ifade edildiği yönündedir. Aynı zamanda, tasavvufun amacı konusunda her iki kaynakta da tasavvufun, nefsi terbiye etmek, kalbi arındırmak, Allah'a yakınlaşmak ve derin bir kulluk bilinciyle yaşamak olduğu zikredilmiştir.

Ayrıca, ilk sûfilerin Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sade ve zühd hayatını örnek aldığı ve zâhid kişiler olarak tanımlandıkları bilgisi her iki kaynakta da verilmiştir. Her iki kaynakta da, başlangıçta bireysel bir nitelik taşıyan bu hareketin zamanla kurumsallaştığı ve toplu biçimde uygulanmaya başlandığı belirtilmiştir. Aynı zamanda, her iki kaynakta da tasavvufun ilk dönemlerinde Basra ve Kûfe'de önemli merkezler oluşturduğu ifade edilmiştir. Her iki kaynakta da, tasavvufî hayatın belli makamlar ve hâller üzerinden tanımlandığı, sûfilerin bu süreçte kalbi arındırma ve nefis terbiyesiyle Allah'a ulaşmayı hedeflediği belirtilmiştir. MEBİS ve DİA'da, tasavvufa zamanla yöneltilen eleştirilerin bulunduğu; ancak Gazâlî ve Kuşeyrî gibi âlimlerin tasavvufu İslamî çerçevede temellendirmeleri sayesinde meşruiyet kazandığı vurgulanmıştır.

Hem MEBİS'te hem de DİA'da, tasavvufun zamanla Kadiriyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye gibi tarikatlara dönüştüğü, şeyh-mürîd ilişkisinin başladığı ve şeyhlerin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e dayanan bir silsile ile yetki aldıkları bilgisine yer verilmiştir. MEBİS ve DİA'nın veli inancı konusundaki görüşleri de ortaktır; bazı sûfilerin yalnızca bireysel kemâlleriyle değil, evrenin düzenine katkı sağlayan manevî varlıklar olarak görüldüğü ve bu kişilere “kutup, gavs, ricâlû'l-gayb” gibi unvanlar verildiği belirtilmiştir. MEBİS ve DİA Batı'daki tasavvuf algısı konusunda da ortak görüş bildirmiş; Batılı araştırmacılar tasavvufun kökeni hakkında farklı teoriler öne sürse de, önemli bir kesimin tasavvufu özgün ve İslamî bir öğretisi olarak değerlendirdiği vurgulanmıştır.

MEBİS, tasavvuf kelimesinin kökeni hakkında bilgi vermezken; DİA, bu kelimenin kökenine dair farklı görüşleri ayrıntılı şekilde aktarmıştır. MEBİS, Batı'daki tasavvuf algısına değinmezken; DİA, Batı'da tasavvufun “mistisizm” ve “theosophy” kavramlarıyla karşılaştırıldığını, ancak bu kavramlardan farklı ve sistemli bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. MEBİS, tasavvuftaki felsefi yönleri detaylandırarak İbn Meserri, Fârâbî, İşrâkî ve Vahdet-i Vücûd yaklaşımlarına değinirken; DİA, felsefi boyuta yer vermemiş, daha çok kelâmî ve ahlâkî yönleri ön plana çıkarmıştır. MEBİS, tasavvufa yönelik eleştirileri Hanbelî muhafazakârlar ile Mutezile/Zâhirîler şeklinde iki grup altında incelemişken; DİA, eleştirilere daha geniş yer vererek İbn Teymiyye, İbn Haldun gibi âlimlerin görüşlerine yer vermiş, ayrıca tasavvuf içindeki yanlış uygulamalara dair klasik sûfîlerin yaptığı içsel eleştirileri aktarmıştır.

MEBİS'te, sûfîlerin mecazlarla yüklü bir edebiyat geliştirdiği, şiirlerinde aşk, sarhoşluk, vecd gibi temalara yer verdikleri belirtilirken; DİA'da edebiyat kısmı daha yüzeysel işlenmiş, Kur'an ve sünnete uygunluk vurgusu yapılmıştır. MEBİS'te, tasavvuf üzerindeki Yunan felsefesi ve metafizik etkilerine değinilmişken; DİA'da, tasavvufun kökeni hakkında Batılı araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş ve genel kanaat olarak İslâmî bir öğreti olduğu belirtilmiştir. DİA'da, velî, kutup ve gavs inançları detaylı biçimde incelenirken; MEBİS'te bu inançlar özet olarak ele alınmış ve velîlerin, kutbun evrenin düzenini Allah'ın izniyle sürdürdüğünden bahsedilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TASAVVUFA DAİR ÜNVANLAR VE ŞAHSİYETLER

2.1. ÜNVANLAR

Bu bölümde, her iki ansiklopedide de yer alan tasavvufla ilişkili ünvanlara (Baba, Derviş, Halife, İshan, Meczup, Pir, Sufî, Şeyh, Veli) yer verilmiştir. İnceleme kapsamında, bu ünvanların her iki eserde nasıl tanımlandığı ve hangi bağlamlarda kullanıldığı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Söz konusu ünvanlar, tasavvufî yapının hiyerarşisini, toplumsal karşılığını ve tarihsel sürekliliğini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

2.1.1. Baba

MEBİS⁵⁰: MEB İslam Ansiklopedisi'nin “Baba” maddesinde, öncelikle kavramın tanımına yer verilmiş; Türk, Fars ve Berberî dillerinde “ata” anlamına geldiği, hatta bu kelimenin Rusça ve Romence gibi başka dillerde de kullanıldığı belirtilmiştir. Kavramın mecazî anlamına da yer verilmiş; hürmete layık görülen yaşlılara ya da bir zümrenin başındaki kişilere, yaşlı olmasalar bile saygı ifadesi olarak “baba” ünvanının verildiği belirtilmiştir. Örnek olarak, Türk denizcilerinin önderi olan Oruç Reis'e “Oruç Baba” denildiğine değinilmiştir.

“Baba” kavramının tasavvuf terimi olarak kullanılmaya başlanmasının, Selçuklular devrinin ilk yıllarına dayandığına vurgu yapılmıştır. Devamında, İran, Anadolu ve Rumeli'de birçok şeyh ve sûfîye “Baba” ünvanının verildiğine dair bilgilerin tarihi kaynaklarda yer aldığı belirtilmiştir. Özellikle Selçuklu dönemine dair verilen örnekte, Tuğrul Bey'in başa geçtiğinde Baba Ca'fer ve Baba Tâhir isimli iki sûfî ile görüştüğünden söz edilmiştir. Özellikle Baba Tâhir'den çeşitli nasihatler ve dualar aldığına değinilmiştir. Ayrıca “Baba” ünvanını kullanan sûfilere dair örneklerin çeşitlendirildiği belirtilmiştir.

Yeseviyye tarikatında “baba” kelimesine “ata” kelimesiyle aynı anlamın verildiğine yer verilmiştir. “Baba” kavramının kısaltılmış şeklinin “bab” olduğu ve yaygın şekilde kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca “Baba” ünvanının İran'da yaygın olarak kullanıldığına dair açıklamalara yer verilmiştir. Bu bağlamda, 72 “bab”ın yer aldığı Mahmûd Şebüsterî'nin Sa'âdat-nâme adlı eserine atıfta bulunulmuştur.

Osmanlı döneminde de bu kavramın kullanıldığına dair bilgilere yer verildiği belirtilmiştir. Bu duruma örnek olarak Geyikli Baba'nın adı geçmiştir. Türklerde “baba”

⁵⁰ Cl. Huart, “Baba”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 2/165–166.

unvanının çok eskiden beri kullanıldığına değinilmiştir. “Baba” kavramının yer ve mekân isimlerinde de sıkça karşımıza çıktığına yer verilmiştir. Baba Nakkaş köyü ve Babadağı gibi yer adları bu duruma delil olarak gösterilmiştir.

DİA⁵¹: TDV İslam Ansiklopedisi’nin “Baba” maddesinde ilk olarak kelime manasına yer verilmiştir ve bu terimin sevgi, saygı ve koruyuculuğa dayalı olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca bu terimin din önderleri ve onlara tabi olan kişiler arasında da kullanıldığına yer verilmiştir ve örnek olarak Tevrat’ta, Hz. Âdem ve Hz. Şît gibi peygamberlerden bahsedilirken “Baba” terimi kullanıldığı belirtilmiştir. Bu yaygın kullanımın Hristiyanlarda devam ettiğine de vurgu yapılmıştır. Ancak Müslümanlarda bu durumun daha farklı olduğuna dair açıklamalarda bulunulmuştur. Öyle ki tefsir âlimlerince de dile getirildiği üzere özellikle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) öz evlatları dışında kimsenin babası olmadığına değinilmiştir. Fakat buradaki “Baba” teriminin ümmet ile bir bağ oluşturması açısından kıymetli olduğu ve Peygamber eşlerinin ümmetin anneleri olduğuna dair el-Ahzâb sûresindeki (33/6) âyete işaret edildiğinden bahsedilmiştir. Böylece “Baba” kavramı Hz. Peygamber ve ümmeti arasında da kullanılmıştır.

İlerleyen bölümlerde ise İslâm’ın ilk yıllarında baba unvanının kullanılmadığı görülse de bu durum 10. yy’dan sonra değişmiş ve bazı sûfilere “bab” veya “baba” unvanı verildiğine değinilmiştir. 11. yy’dan sonra ise başta İran ve Azerbaycan olmak üzere İslâm ülkelerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade edilmiştir. Yesevî dervişleri tarafından ise bu kavramın kullanımı biraz daha farklı olduğu belirtilerek, “baba” kavramının “ata” kavramıyla aynı anlamda kullanıldığına yer verilmiştir. Örnek olarak ise Zengî Baba’ya (Zengî Ata) vurgu yapılmıştır. Türklerde baba ve ata kelimesi aynı anlamda kullanılırken, bunlara ek olarak “bab” kelimesi de kullanılmıştır. Farsça’da ise “bâbâ” ve “bâb” kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılan iki kavram olduğuna değinilmiştir. Selçuklu döneminde ise Tuğrul Bey’in Hemedan’a gittiğinde Baba Tâhir ve Baba Câfer ile karşılaştığına dair bilgilere yer verilmiş ve nasihat dinleyip hayır duası aldığı belirtilerek “Baba” kavramının bu dönemde de kullanıldığına işaret edilmiştir. Ek olarak bu dönemde “Baba” unvanı ile tanınmış şeyh, meczup, halife ve dervişlerin isimleri zikredilmiştir.

Şii meşrepli tarikatlar olan Kalenderiyye, Haydariyye ve Bektaşîyye baba unvanını kullandıkları gibi Sünnî meşrepli olan Kübrevîyye ve Nakşibendiyye tarikatların da baba unvanını kullandığı belirtilmiştir. Böylece bir mutasavvıfın kullanmış olduğu baba unvanıyla

⁵¹ Süleyman Uludağ, “Baba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 4/365–366.

onun Şîî ve Sünnî olduğu çıkarımı yapılamayacağı ileri sürülmüştür. Bektaşîlikte ise “Baba” unvanının önemli bir tarikat makamı olduğu dile getirilerek “yol evlâdı”nı ifade ettiğine vurgu yapılmıştır. Baba unvanını almak için belirli bir eğitimden geçmeleri gerektiğine değinilmiştir. Ek olarak Ahîlikte esnaf liderine “ahi baba” dendiği ifade edilmiştir. Son olarak “Baba” kavramının sadece insanlara unvan olarak verilmediği, aynı zamanda birçok yerleşim yeri, türbe ve camiye “baba” adının verildiği belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Madde başlığımız olan “baba” kavramı hem MEB İslam Ansiklopedisi’nde hem de TDV İslam Ansiklopedisi’nde benzer yazım şekliyle ele alınmıştır. “Baba” kavramı, MEB İslam Ansiklopedisi’nde kelimenin hangi milletlerce kullanıldığına değinilmiş ve ayrıca mecazî anlamlarına da kısaca yer verilmiştir. “Baba” unvanıyla tanınan Türk gemicilere, Oruç ve esnaf teşkilatlarının başındaki kişilere verildiği belirtilmiş; örnek vermek amacıyla bazı şahıs isimlerine yer verilmiştir. Dolayısıyla, “Baba” unvanı taşıyan kişilerin sadece tasavvuf erbabı ile sınırlı olmadığına dikkat çekilmiş; kelimenin geniş bir kullanım alanına sahip olduğu vurgulanmıştır.

MEB İslam Ansiklopedisi ile TDV İslam Ansiklopedisi’nde, “baba” kavramının tasavvuf ıstılahı olarak Selçuklular döneminde, özellikle Tuğrul Bey zamanında kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir. Her iki ansiklopedide de benzer deliller öne sürülmüş; Tuğrul Bey’in Baba Tâhir ve Baba Câfer ile tanışarak onlardan nasihat ve dua aldığı bilgisine yer verilmiştir. Daha sonra bu kavramın İran, Anadolu ve Rumeli’de kullanım sıklığının arttığına değinilmiştir. Yesevî dervişlerinin baba kavramını benimsediği, önceleri bunun yerine eşanlamlısı “ata” kelimesinin kullanıldığı ve ayrıca baba kelimesinin “bab” şeklinde kısaltılarak da kullanıldığı her iki ansiklopedide belirtilmiştir.

TDV İslam Ansiklopedisi, “baba” kavramını tasavvufî açıdan MEBİS’e kıyasla daha geniş bir çerçevede ele almıştır. Kavramın tasavvufî anlamda ne zaman kullanılmaya başlandığı ve Şîî-Sünnî tasavvuf çevrelerinde ortaklaşa benimsendiği detaylı biçimde açıklanmıştır. MEB İslam Ansiklopedisi ise kavramın tasavvufî kullanımıyla birlikte, farklı sosyal ve kültürel bağlamlardaki kullanımlarına da yer vermiştir. Özellikle, Türklerin bu kavramı hangi durumlarda daha sık kullandığı konusu üzerinde durulmuştur. Ek olarak, TDV İslam Ansiklopedisi’nde “baba” kavramının mutasavvıflar tarafından da sıkça kullanıldığına dikkat çekilmiştir.

2.1.2. Derviş (درویش)

MEBİS⁵²: Derviş “darviş” kelimesinin Farsça kökenli olduğu ve “kapı kapı dolaşan dilenci” anlamına geldiği belirtilmiştir. İslam dünyasında “derviş” kelimesinin genellikle “tarikat üyesi” anlamında kullanıldığına değinilmiş; ayrıca Farsça ve eski Türkçede “sadaka toplayan kişi” anlamına geldiği ifade edilmiştir. Fas ve Cezayir’de ise “derviş” kelimesi yerine “ihvan” (kardeşler) kelimesinin kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Önceki dönemlerde insanlar ibadetlerini genellikle tek başına yaptıkları zikredilmiş; bazen bir şeyhin etrafında toplanıp ibadet edilse de bu halkalar şeyhin ölümünden sonra bir-iki nesil daha devam edip son bulduğu ancak uzun soluklu tarikatlerin o dönemlerde mevcut olmadığı belirtilmiştir. Ancak 13. yüzyılda, Selçuklular döneminde tarikatlerin kalıcı hale gelmeye başladığı ve bu dönemden günümüze kadar ulaşan ilk tarikatın, Abdülkadir Geylânî tarafından kurulan Kâdiriyye Tarikatı olduğu belirtilmiştir. Zamanla farklı tarikatlerin de kurulduğu, hatta tarikatler içinde bölünmelerin yaşandığı ve bir tarikatın içinden birkaç yeni tarikatın ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Daha sonra tarikatların kuruluşuna ve silsilelerine değinilmiş; dervişlerin, tarikat zincirine şeyhleri aracılığıyla bağlandığı belirtilmiştir. Ek olarak, derviş olmaya niyet eden kişilerin uzun ve meşakkatli bir sürece girdikleri ve bu süreçte mürşidin rehberliğinin büyük önem taşıdığı vurgulanmıştır. Ayrıca tarikatlarda yer alan dualar ve kuralların, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e ulaşan bir silsile yoluyla Allah’tan geldiğinin kabul edildiğine değinilmiştir. Bu silsilenin, tarikatın kurucusundan günümüze kadar gelen bütün şeyhleri içerdiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, dervişlerin kendilerini Allah’a bağlayan bu silsileyi tanımları gerektiği ve tarikatlardaki öğretilerin İslam’ın özü olarak kabul edildiği, tarikat kurallarının da ibadetler kadar önemli görüldüğü ifade edilmiştir.

Tarikatların hemen hemen hepsinde zikir uygulamasının var olduğuna değinilmiştir ve Allah’a yaklaşmak için yapılan zikrin derin ruh halleri yaşamaya neden olduğu belirtilmiştir. Halveti tarikatında oruçların tutulduğu ve uzun duaların yapıldığına, Mevlevi tarikatında sema dönerek ve zikir yaparak vecde ulaşıldığına ve Sadi tarikatının “devse” uygulamasının varlığına vurgu yapılarak farklı uygulamaların varlığına işaret edilmiştir. Bununla beraber dervişlerin yaşantılarının da birbirlerinden farklılık gösterdiğine değinelere bazılarının tekkelerde yaşayıp seyahat etmeyi seçtiğini bazılarının ise evlerinde yaşayıp zikir meclislerine katıldıkları belirtilmiştir.

⁵² D. B. Macdonald, “Derviş”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 3/545–547.

Ayrıca Memlûkler döneminde tekkelerin zengin vakıflara sahip olduğu ve dervişlerin toplum için kıymetli bir konumda olduğu belirtilmiştir ancak bu durumun günümüzde değiştiği ve dervişlerin toplumun alt tabakasında olduğu ifade edilmiştir. Son olarak kadın dervişlerin varlığından da bahsedilmiştir ve kadın dervişlerin ise kadınlar tarafından eğitildiği ve zikirleri de kendi aralarında yaptıklarından bahsedilmiştir. Orta Çağda ise kadın dervişler için özel tekkeler kurulduğu belirtilmiştir.

DİA⁵³: Derviş kelimesinin Farsça bir kelime olduğu ve “dilenci, yoksul” anlamlarını taşıdığı bilgisi aktarılmıştır. Ayrıca bu kelimenin çeşitli alanlarda kullanıldığı ve farklı anlamlara gelebildiği ifade edilmiştir. Derviş kelimesinin kökenine dair farklı görüşlerin bulunduğu belirtilerek, “kapı önü” (der-piş), “asılmak” (der-âvîz), “dilenmek” (der-yûz) ya da “inci gibi” (dür-viş) kelimelerinden türediği yönündeki yaklaşımlara yer verilmiştir. Ancak derviş kelimesinin, “yoksul” ve “dilenci” anlamlarında kullanıldığı konusunda genel bir kanaat bulunduğu ifade edilmiştir.

Derviş kelimesinin hem yoksul kimse için hem de zengin olsa bile her konuda Allah’a muhtaç olduğunun farkında olan kişiler için kullanıldığı belirtilmiştir. Derviş kelimesinin, gönül zenginliği ve yoksulluğun yanı sıra fânîlik bilincini de içerdiği ifade edilmiştir. Ayrıca iki temel derviş tipinden söz edilmiştir. Irak merkezli ve Horasan merkezli olmak üzere iki önemli tasavvufî akımın ortaya çıktığı; Irak’taki sûfilerin içsel dindarlığın yanında dış görünüşe de önem verdikleri, buna karşılık Horasan’daki dervişlerin halktan ayırt edilmemeyi ve gösterişten uzak durmayı benimsedikleri belirtilmiştir.

Dervişlerin farklı isimler altında birbirlerinde ayrılmalarda tasavvufun temel ilkelerinde birleştikleri ifade edilmiştir. Ebû Saîd-i Ebü’l Hayr’ın torunu Muhammed b. Münevver’in “Esrârü’t-tevhîd” adlı eserinde dervişliğin esaslarından ve âdâplarından bahsedildiği bilgisine yer verilmiştir. Dervişlerin sıkı bir perhize girdikleri bu sürede yeme, içme, konuşma ve uyumayı en aza indirip ibadet, zikir ve tefekkürü artırıp nefsi arzu ve isteklerini dizginleyip manevî olgunluğa ulaşmayı amaçladığı ifade edilerek derviş’in bu süreç için de sabırlı ve tahammüllü olmasının beklendiği belirtilmiştir.

Dervişlikte önem verilen bir diğer hususun sefer geleneği olduğu belirtilmiş; bazı dervişlerin tasavvufa girdikleri anda sefere çıktığı, bazılarının ise manevî olgunluk döneminde bu yolculuğa başladığı, bazı dervişlerin ise hiç sefere çıkmadığı ifade edilmiştir. Seferin amacı; nefsin terbiyesi için zorluklara alışmak, çile çekmek, âlimlerle sohbet ederek onların

⁵³ Tahsin Yazıcı, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/188–190.

bilgeliğinden faydalanmak şeklinde açıklanmıştır. Sünnî anlayışta makbul bir dervişin; yoksul, sade yaşayan, az ile yetinen, gösteriştan uzak, gönlü zengin eli açık, kötölüğe kötölükle karşılık vermeyen, yardımsever, insanları seven, sevecen ve güler yüzlü biri olması gerektiğine dair görüşlere yer verilmiştir. Ayrıca dervişlerin fedakâr ve idealist kimseler olduğuna işaret edilmiş ve Anadolu ile Rumeli'nin fethedilip İslamlaştırılmasında önemli roller oynadıkları vurgulanmıştır.

Ek olarak ilerleyen bölümde, 12. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Kadiriyye, Rifâiyye, Kübreviyye ve Şâzeliyye gibi tarikatların, kendilerine özgü derviş tiplerine sahip olduğuna değinilmiştir. Ayrıca tarikatların yaygın olduğu dönemlerde bile hiçbir tarikata mensup olmayan bazı dervişlerin varlığına da değinilmiş ve bu dervişlerin ellerinde asâ ve tesbih, sırtlarında ise hırka ile kapı kapı gezerek dilenip keramet gösterdiklerini iddia eden, gaybı bildiklerini söyleyen bir zümreye dönüştükleri bilgisi verilmiştir. Gerçek dervişlerin nefislerini terbiye etmek amacıyla zaman zaman dilencilik yaptığı, ancak sahte dervişlerin bunu bir geçim yoluna çevirdiği ve bu sebeple Sünnî âlimler ile sûfilerin bu kişileri sert şekilde eleştirdikleri belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Hem MEBİS'te hemde DİA kaynaklarında derviş kavramının Farsça kökenli olduğundan ve “yoksul, dilenci” anlamı içerdiği, aynı zamanda fiziksel yoksullukla beraber gönül zenginliği anlamları taşıdığından bahsedilmiştir. Her iki kaynakta da dervişlerin belli tarikatlara bağlı oldukları, o tarikatın şeyhi ile derviş-şeyh ilişkisinin bulunduğu ve mürşidiyle sıkı bir bağ kurdukları bilgisi yer almaktadır. Bununla birlikte her iki kaynakta da dervişlerin sade, gösteriştan uzak bir yaşam sürdüğü, az ile yetinip sabırlı ve yardımsever olduklarından bahsedilmiştir. Ayrıca MEBİS ve DİA'da, gerçek dervişlerin nefislerini terbiye etmek amacıyla dilencilik yaptıklarından bahsedilmiştir. Son olarak, kadın dervişlerin varlığından ve kadınların kendi aralarında zikir meclisleri düzenlediklerine her iki kaynakta da değinilmiştir.

MEBİS, derviş kelimesinin yalnızca Farsça kökenli olduğundan bahsederken, DİA kavramı daha kapsamlı ele almış ve kelimenin farklı kökenlerine dikkat çekmiştir. DİA'da dervişler, Irak merkezli ve Horasan merkezli olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır; fakat MEBİS'te bu sınıflandırmaya yer verilmemiştir. DİA'da sefer kavramı ayrıntılı şekilde ele alınmış; nefis terbiyesi, bilgi edinme ve içsel yolculuk gibi çok yönlü boyutlarıyla incelenmiştir. Ancak MEBİS'te yalnızca seyahat eden dervişlerden veya seyahat etmeyip evinde ibadet eden dervişlerden bahsedilerek seyahatin manevi katkısına değinilmiştir. Bunun yanında, DİA nefis terbiyesi konusunu daha ayrıntılı ele alırken, MEBİS'te daha yüzeysel bilgilere yer verilmiştir.

2.1.3. Halife (الخليفة)

MEBİS⁵⁴: Halife kelimesinin Arapça kökenli olup “yerine geçen, vekil” anlamına geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte İslam dünyasında halife kelimesinin, “Peygamber’in vefatından sonra onun yerine geçen, İslam toplumunun en yüksek dinî ve siyasî lideri” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca halifeye zaman zaman “imam” unvanının da verildiği belirtilmiştir. Halife kavramının Kur’an’da hem tekil hâli (halîfe) hem de çoğul hâli (hulefâ) ile geçtiği bilgisine yer verilmiştir. Bu kelimenin yeryüzünde Allah’ın temsilcisi olarak Hz. Âdem ve Hz. Dâvûd için de kullanıldığı, ancak bu kullanımda siyasî bir liderlik anlamının kast edilmediğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca tarihçiler tarafından halife unvanının ilk olarak Hz. Ebû Bekir için kullanıldığı belirtilse de onun gerçekten bu unvanı taşıyıp taşımadığı konusunda tartışmaların bulunduğu ifade edilmiştir. Buna ek olarak, “Halîfetü Resûlillâh” (Peygamber’in halefi) unvanının, peygamberlik dışındaki tüm yetkileri üstlendiği anlamına geldiği belirtilmiştir. Daha sonra “Halîfetullâh” (Allah’ın halifesi) unvanının kullanılmaya başlandığı, bu durumun bazı tartışmalara neden olduğu ancak bu unvanın özellikle Abbâsîler döneminde yaygınlaştığı bilgisine yer verilmiştir.

Halife kelimesinin anlamının zamanla genişletildiği, buna örnek olarak erken dönem belgelerinde bazı maliye memurlarına “halife” unvanının kullanıldığı belirtilmiştir. Özellikle Kâdirîlik ve Ticanîlik gibi tarikatlarda, şeyhin vekili olan kimselere bu unvanın verildiği, ayrıca Mehdî’nin vekili anlamında da “halife” unvanının kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu unvanın kullanım alanının öyle genişlediği, bürokratlardan kadın hizmetçi başlarına, saray görevlilerinden zanaatkâr ve esnaflara kadar yayıldığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Bâbü sarayında kadın hizmetçilerden sorumlu kişiye “halife” unvanı verilirken, Osmanlı’da Bâbîâlî’deki kalem kâtiplerine de bu unvanın verildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Fas’ta şehir velilerinin yardımcılara, İspanyol hâkimiyetindeki bölgelerde ise sultanın vekiline “halife” denildiği, Hindistan’da ise terzi, berber, aşçı gibi küçük meslek sahipleri için bile bu unvanın kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Batı Afrika ve Togo’da “halife” teriminin Müslüman hocalar ve genel olarak Müslümanlar için kullanıldığı bilgisine yer verilmiştir. Sonuç olarak, “halife” unvanının başlangıçta yalnızca dinî liderliği ifade ederken zamanla sosyal, idarî ve meslekî alanlara da yayıldığı ve kullanımının genişlediği belirtilmiştir.

⁵⁴ T. W. Arnold, “Halife”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 5/148–155.

DİA⁵⁵: Halife kelimesi, “birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamına gelen “half” kökünden türetildiği, ayrıca “birinin yerine geçerek görevini sürdüren kimse” anlamına geldiği belirtilmiştir. Sonrasında “halife” teriminin tasavvuf ve siyaset olmak üzere iki ana alanda kullanıldığı vurgulanmıştır. Buna ek olarak, bir kimsenin başka birinin yerini tutmasına “hilâfet”, halife tayin etme işine ise “istihlâf” veya “tahlîf” kavramlarıyla işaret edildiği belirtilmiştir. Ayrıca bazı âlimlerin, insanın cinlerden sonra yeryüzüne geldiği için halife sayıldığını savundukları; ancak bu görüşü benimseyenlerin “Allah’ın halifesi” ifadesini kullanmadıkları, öte yandan diğer bazı âlimlerin ise insanın yeryüzünde hükmettiği için Allah’ın halifesi olduğunu belirttikleri ifade edilmiştir.

Tasavvufçular “halife” kavramını, Allah adına insanlar arasında hükmetme anlamında kullandıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte, ilk sûfîlerin halife konusuyla fazla ilgilenmediği, ancak Gazzâlî’nin halifelik anlayışını insanın Allah ile kurduğu özel mânevî bağa dayandığı, İbnü’l Arabî’nin ise Allah’ın halifesini; isim ve sıfatlarının en mükemmel şekilde tecelli ettiği “insân-ı kâmil” olarak yorumladığı belirtilmiştir. Ayrıca İbnü’l Arabî’ye göre iki tür halifenin bulunduğu; zahiren peygamberin velisi olan ve bâtinen Allah’ın halifesi olan veliler şeklinde iki farklı hilâfet türü olduğu ve bunların birbirinden farklı olduğu ifade edilmiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî’ye göre, toplumdaki insanların Allah’tan gelen mânevî bilgiyi doğrudan anlama kabiliyetine sahip olmadıkları; bu nedenle söz konusu bilginin aracı kişiler vasıtasıyla aktarılması gerektiği ve bu durumun tasavvufî hilâfet anlayışını ortaya çıkardığı belirtilmiştir. Ayrıca tarikatlardaki “halife”nin, şeyh adına müridleri eğitme ve irşad etme yetkisi olan kişi olduğu vurgulanmıştır. Sonrasında ise Ankaravî’nin hilâfeti; şekli, mânevî ve hakikî olmak üzere üçe ayırdığı; şekli hilâfetin bir tekkenin idaresi için verilen yönetsel yetki olduğu ve âlimlik gerektirmediği, mânevî hilâfetin seyrüsülûkünü tamamlayan müride verilen irşad izni olduğu, hakikî hilâfetin ise bizzat Allah tarafından verilen bir irşad görevi olduğu şeklindeki açıklamasına yer verilmiştir. Buna ek olarak, bir kişide bu üç hilâfet türü birlikte bulunabileceği gibi, bazı kişilerin yalnızca şeklen halife olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca, şeyhe en yakın halife anlamında “helîfetü’l-hulefâ” kavramının kullanıldığı ve hilâfetin verildiğini belgeleyen yazılı evraka “hilâfetnâme” denildiği ifade edilmiştir.

Şeyh, vefatından önce halifesini belirlemişse müridler bu vasiyete uymakta; belirlememişse müridler aralarında uygun olanı, bilgi, liyakat ve kıdem esas alınarak seçtikleri belirtilmiştir. Ancak bu seçimlerin her zaman kolay olmadığı; seçim sırasında müridler arasında

⁵⁵ Süleyman Uludağ, “Halife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 15/299–300.

anlaşmazlık çıktığı ve bu durumun zamanla yeni tarikatların ortaya çıkmasına sebep olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca sûfîlerin hilâfeti zâhirî ve bâtinî olmak üzere ikiye ayırdıkları ve esas olanın bâtinî hilâfet olduğu belirtilmiştir. Özellikle Mevlevîlik tarikatinde halifeliğin bir makam olarak görüldüğü, Şîîlik'te ise gerçek halifenin bâtinî anlamda Hz. Ali kabul edildiği ifadelerine yer verilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle MEBİS ve DİA'da, halife kelimesinin etimolojik kökeninden bahsedilmiş; Arapça "half" kökünden geldiği ve "yerine geçmek, vekil olmak" anlamına geldiği ifade edilmiştir. Sonrasında, her iki kaynakta da halife kelimesinin Kur'an'da geçtiği; Hz. Âdem ve Hz. Dâvûd için kullanıldığı, fakat bu kullanımın siyasal liderlik anlamında olmadığına dikkat çekilmiştir.

Her iki kaynakta da sûfîlerin, halifeyi "Allah adına insanlar arasında hükmeden kimse" şeklinde yorumladıkları ve bu tanımın ortaya çıkmasında Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî'nin katkılarından söz edilmiştir. Ayrıca, zamanla halife unvanının sosyal, idarî ve meslekî alanlara yayıldığı ve farklı meslek gruplarına kadar uzandığı konusu, her iki kaynakta da ele alınmıştır. Bununla birlikte, tarikatlardaki halife kavramının nasıl ele alındığından da söz edilmiş; halifenin, şeyh adına irşat ve terbiye etme görevi verilen kişi olduğu, hilâfetnâme ile bu yetkinin belgelendiği, her iki kaynakta da belirtilmiştir. Buna ek olarak, her iki kaynakta da şeklî, mânevî ve hakikî hilafet ayrımına yer verilmiştir.

MEBİS'te, halife unvanının zamanla aşırı yaygınlaştığı, kadın hizmetçiler, esnaflar ve saray görevlileri için de kullanıldığı detaylı biçimde ele alınırken; DİA'da, geniş kullanım alanına değinilmiş, ancak örneklendirme kısa tutulmuş, daha çok tasavvufî ve ilmî yönleri odaklanılmıştır. MEBİS'te, halifeliğin başlangıcı Hz. Ebû Bekir ile ilişkilendirilmiş; "Hâlifetü Resûlillâh" ve "Halîfetullah" kavramlarının tarihî gelişimine yer verilmişken, DİA'da daha çok kavramın genel anlamı ve Kur'an'daki konumu üzerinde durulmuştur.

İbnü'l-Arabî'nin yorumu, MEBİS'te yalnızca kısa biçimde ele alınmışken, DİA'da detaylı olarak işlenmiş; halifenin, Allah'ın isim ve sıfatlarının mazharı olduğu vurgulanmıştır. MEBİS, tasavvufî hilafeti tanımlamakla yetinmiş; ancak felsefî yorumlara yer vermemiştir. DİA ise hilafet anlayışını, Gazzâlî ve özellikle İbnü'l-Arabî üzerinden felsefî yorumlarla derinleştirmiştir.

2.1.4. İşan (İřان)

MEBİS⁵⁶: İşan kavramının özellikle Türkistan ve İdil havzalarında yaşayan Türk topluluklarında şeyh ve dervişlere verilen unvan olduğu ifade edilmiştir. Farsça “onlar” anlamına gelen işan kavramının, tarikatların başına geçen pire gösterilen hürmetten dolayı kullanıldığı bilgisi zikredilmiştir. 1898 yılında Türkistan’ın Fergane vilâyetinde millî bir kıyamın başında bir işan bulunmasının Rusların dikkatini çektiği belirtilerek, bu kavram hakkında Rusların da incelemeler yaptığı belirtilmiştir. Öyle ki, bu tetkiklerde bir mürşid işanın, tekkede müridleriyle birlikte yaşadığı zikredilmiştir. Ayrıca işan unvanının babadan oğula geçen bir durum olduğuna vurgu yapılmıştır. İşanların geçimlerini halktan gelen nezirlerle sağladıkları bilgisine yer verilmiştir.

İşanların büyük bir kısmının on binlerce müride sahip olduğu ifade edilerek, müridlerin işana sıkı sıkıya bağlı olduğundan işanın sözünün müridleri üzerinde çok etkili olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki güçlü siyasi teşkilatların başına geçmiş olan işanların da mevcudiyetine değinilmiştir. Türkistan’ın Fergana bölgesinde ortaya çıkan “düki işan isyanı” olarak bilinen ayaklanmaya da değinilmiş, asıl nedenin ekonomik olduğu halde Rusların bu isyanın dini nedenlerden kaynaklandığını savunduğu bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca Rusların, Kafkasya’da şeyh şamil’in bağımsızlık mücadelesinde müridciliğin etkisini görünce, Türkistan’da da işanların aynı etkiyi göstereceği endişesini yaşadıkları belirtilmiştir. Kafkasya’da şeyh şamil’in elde ettiği başarıdan esinlenerek, şeyh Bahâ’al-Din tarafından kurulmuş olan Veysıcilik hareketinin de Rusya’ya karşı direniş gösterdiği belirtilmiştir. Ancak Rus hükümetinin aldığı önlemlere rağmen isyanın başarılı olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Rusların işanlığı bir tehdit olarak grdüğu ve onların güçlenmemesi için önlemler aldığı belirtilmiştir.

Ruslar, işanların etkisini kırmak için onlara karşı olumsuz tavır sergilemeye başladığı ve onların gerici olduğu düşüncesini ortaya attığına değinilmiştir. Bu durum sonucunda işanlara karşı bazı Türklerin de olumsuz tavır takınmasına neden olmasına rağmen işanlar arasında yeniliği önceleyen insanlar olduğu bilgisine yer verilmiştir. Son olarak Sovyet döneminde de işanların Rus egemenliğine karşı direnişin sembolü olmaya devam ettiği için yasaklanıp takip edildiği belirtilmiştir.

DİA⁵⁷: Orta Asya Türk sfilerinin irşad makamında bulunan mürşidleri için kullanılmış olduğu bir kavram olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte “şeyh” maddesine bakılması

⁵⁶ W. Barthold, “İşan”, *İşlâm Ansiklopedisi*, ev. Mirza Bala (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 5/1224–1226.

⁵⁷ Reşat Öngören, “şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İşlâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 39/50–52.

tavsiye edilmiştir. Şeyh maddesinin son paragrafında “işan” kavramının Türkistan’da ve İdil havzası Türklerinin şeyhleri için kullandığı bilgisi verilmiştir.

Karşılaştırma: İşan kavramı, MEBİS’te detaylı şekilde ele alınırken, DİA İslam Ansiklopedisi’nde yalnızca bir cümle ile açıklanmıştır. DİA İslam Ansiklopedisi’nde “şeyh” maddesine bakılması önerilmiş, ancak bu maddenin yalnızca son paragrafında, işan kavramının Türkistan ve İdil havzası Türkleri tarafından kullanıldığına dair kısa bir bilgiye yer verilmiştir.

MEBİS, işan kavramını DİA İslam Ansiklopedisi’ne kıyasla daha geniş bir perspektiften ele almış ve daha fazla detaya yer vermiştir. MEBİS’te, kelimenin anlamı, Farsça kökeni ve dil bilgisel özelliğine yer verilmiştir. Ayrıca, işanların askerî alanda da etkili oldukları ve müridleri üzerindeki tesirlerinden bahsedilmiştir. Ayrıca, Ruslar tarafından çekinilen bir topluluk oldukları ve onlara karşı tedbirler alındığı bilgisi verilmiştir.

2.1.5. Meczup (المجنوب)

MEBİS⁵⁸: MEB İslam Ansiklopedisi’nde Meczûb kavramı “maczûb” şeklinde ele alınmıştır. Tasavvufî anlam olarak ilâhî cezbeye kapılmış ve Allah’a ulaşmış kimseler olduğu belirtilmiştir. Meczûb kelimesinin sâlikten farklı olduğu belirtilerek, sâlikin kendi çaba ve gayretiyle Allah’a ulaşmaya çalışan kimse olduğu; ancak meczûbun gayret sarf etmeden Allah’a ulaşmış kimse olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca sûfilerin, meczûb kimselerin sâlik kimselerden daha üstün olduğuna dair görüşlerine de yer verilmiştir.

Tasavvufta Allah’a ulaşmanın iki yolu olduğu belirtilerek, bunların cezbe ve sülûk olduğu bilgisine yer verilmiştir. Ek olarak, Hallâc’ın bu iki kavramı sıkça kullandığına değinilerek, sadece tasavvufî manada değil; daha dar bir anlamda, kişinin davranışlarını gösteren bir durum olarak da kullanıldığı belirtilmiştir.

DİA⁵⁹: Meczûp kelimesinin kelime anlamına değinilerek “kendine çekmek” anlamına geldiği belirtilmiştir ve cezb kökünden türediği bilgisi verilmiştir. İstilahî anlam olarak ise Allah’ın kendine kalıcı dost edindiği velîler olarak açıklanmıştır. Bu mertebeyi insanlar çalışarak kazanılmadığı yalnızca Allah’ın bahşettiği bir makam olduğuna yer verilmiştir.

Cezbenin insanı başından alan güçlü bir hal olduğu ifade edilerek bu hali geçiren insanların kendilerinden geçmiş bir şekilde yaşamlarına devam ettirdikleri ve bu kimselerin

⁵⁸ R. A. Nicholson, “Meczûp”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 7/447–448.

⁵⁹ Süleyman Uludağ, “Meczup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 28/285–286.

günlük işlerini tam anlamıyla yapamadıkları dahası dışarıdan bakıldığında dini görevlerini dahi yapamadıklarına vurgu yapılmıştır. Cezbe halinde meczûp kişiler akli dengelerini tam sağlayamadıkları için dinin emir ve yasaklarından tam yükümlüde sayılmadığına belirtilmiştir. Ek olarak Meczûplara aynı zamanda me’huz, meslûb, ma’tûh, mağlûb, vâlih, behlûl, dîvâne ve mecnun gibi isimler ile de anıldığı ifade edilmiştir.

İbn Haldûn’un, meczûpların dışarıdan deli gibi görünseler de Allah’ın dostu olduklarını ifade ettiği, ancak fıkıh âlimlerinin bunu reddettiği ve velîlik için ibadetin şart olduğunu savundukları bilgisine yer verilmiştir. Ancak, velîliğe ibadetin şart olmadığı; Allah’ın, velîliği dilediğine verdiği bilgisi aktarılmıştır. Ayrıca, meczûpların kendilerine göre iyi işlerin yapılmasını teşvik edip kötü işlerin yapılmasını engelleyerek ibadet ettiklerine dair görüşlere de yer verilmiştir. Hücvîrî’nin ise meczûpların dinî görevleri yerine getirmekten muaf olduklarına dair açıklamalarına yer verilmiştir. Takıyyüddin İbn Teymiyye’nin ise cezbe hâlinde olan insanın aklının başından gittiği için bu kimselerin söz ve davranışlarının dikkate alınmayacağı ve dinî yükümlülüklerden muaf tutulacaklarına dair görüşlerine yer verilmiştir.

Daha sonra Abdurrahman-ı Câmî’nin üç çeşit meczûp sınıflandırmasından bahsedilerek, bunların hakikî meczûplar, bunlara benzemeye çalışanlar ve meczûpluk taslayanlar olduğu ifade edilmiştir. Hakikî meczûpların, Allah’ın velîsi olduktan sonra geriye dönmeyip kendi hâllerinde yaşayan kimseler olduğu; meczûplara benzemeye çalışanların ise samimi olarak meczûplara benzemeye çalıştıkları ve bunların, bazen Allah’tan gelen mânevî feyizlerle meczûplar gibi hareket etseler de bu durum geçtiğinde kendileriyle baş başa kaldıkları; meczûpluk taslayanların ise sırf dinî yükümlülüklerden kaçmak için cezbe hâlindeymiş gibi davrandıklarına dair açıklamalarda bulunulmuştur.

Meczûpların toplum tarafından itibarlı görülmesinde, gelecek ile ilgili söylediklerinin doğru çıkması, anlamlı ve derin anlamlı sözler söylemelerinin etkili olduğu ifade edilmiştir; dinî kurallara uymamaları ve ahlâka ters düşen davranışlarda bulunmalarının ise toplum tarafından görmezden gelindiğine vurgu yapılmıştır. Örnek olarak, Şa’rânî’nin, ünlü meczûp Ma’sûk-ı Tûsî’nin içki içtiğinden bahsettiği belirtilmiştir. Meczûpların bulundukları coğrafyada büyük saygı gördüklerine işaret olarak, ölen meczûplara türbeler yaptırıldığı belirtilmiştir. Son olarak, “Kutbü’l-Meczûbîn” şeklinde isimlendirilen meczûpların keramet sahibi oldukları belirtilmiş; son dönem meczûplarına örnek olarak Ayaşlı Şakir Efendi ve Neyzen Tevfik’in adı verilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle madde başlığı MEB İslam Ansiklopedisi’nde meczub “maczub” olarak da geçmekte, ancak TDV İslam Ansiklopedisi’nde yalnızca meczub olarak

yer almaktadır. MEB İslam Ansiklopedisi'nde, kavramın yalnızca tasavvufî anlamına yer verilmişken; TDV İslam Ansiklopedisi'nde kelimenin sözlük ve ıstılah anlamlarına ayrıntılı biçimde yer verilmiştir.

MEB İslam Ansiklopedisi'nde, meczub kavramı sâlik kavramı ile birlikte ele alınmış ve her ikisi kıyaslanarak açıklanmıştır. TDV İslam Ansiklopedisi'nde ise kavram daha geniş bir bakış açısıyla ele alınarak, meczub kimselerin özellikleri ve yaşayış tarzlarından bahsedilmiştir. Ayrıca, meczub kavramı üç başlık altında sınıflandırılarak ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

Farklılık olarak, TDV İslam Ansiklopedisi'nde meczupların toplum tarafından sevilen kişiler olarak kabul edildiği ve son dönem meczupların isimlerinin zikredildiği bilgisi yer almaktadır. Sonuç olarak, TDV İslam Ansiklopedisi'nin, MEB İslam Ansiklopedisi'ne kıyasla meczub kavramını daha etraflı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

2.1.6. Pir (پير)

MEBİS⁶⁰: Pir kavramının yaşlı, ihtiyâr manasına geldiği açıklanarak, Arapça “şeyh” kelimesinden geldiği belirtilmiştir. Ayrıca Persian-English sözlüğüne atıfta bulunularak bu kelimenin anlamının “pir-i dihan” yani eskimiş şarap, “pir-i Sarandib” yani Âdem gibi tamlama şeklinde farklı manalar kazandırıldığına değinilmiştir. Ek olarak yaş aralığına dair bilgilere de yer verilerek 40 veya 50 seneyi aşan kimselere yaşlı denildiği ve pir olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Hatta Bokrat'tan atıf yapılarak 41-47 yaşları arasına yaşlı yani pir dendiğine, 47 ve üzeri yaşlar için çok yaşlı olarak kabul edildiğine ve 50 yaş ve üzerinde olan kimselere ise kuvvetlerinin tükendiği gerekçesiyle “pir-i fânî” unvanı ile anıldığından bahsedilmiştir.

Ek olarak, tasavvuf bağlamında da “Pir” kavramı hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Pir kavramının tasavvufta, Allah'a ulaşmak için mânevî yolculuğa çıkan mürîde rehber olan ve bu süreçte dikkat etmesi gereken hususlardan bahseden kimse olarak tanımlandığı belirtilmiştir. Ayrıca, pir kavramının “mürşid” ile eşanlamlı kullanıldığı bilgisi verilmiştir. Sûfilere göre ise pirlerin, Allah'a muhabbet bakımından yakın oldukları; mürîdlere yol gösterici ve örnek oluşları nedeniyle bir nevi peygamberin görevine benzetildikleri ifade edilmiştir.

⁶⁰ R. Levy, “Pir”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 9/558–559.

Tarikat kurucusuna “pir-i tarikat” veya özellikle Halvetîlerde “pir-i evvel”, tarikatın yayılmasında ve güçlenmesinde etkili olan ikinci şeyhin ise “pir-i sâni” isimleriyle anıldığı bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca, tasavvuf ehline göre pirlerin dört sınıfa ayrıldığından bahsedilmiş ve bunlardan sadece bir tanesine intisap etmenin câiz olduğuna değinilmiştir. Bu sınıflandırma şu şekildedir:

1. “sâlik-i şerf”: Nefsânî sıfatlar kendisinde hâlen mevcut olan ve ona intisap etmenin doğru olmadığı kimselerdir.

2. “meczûb-i şerf”: İlâhî cezbeye tamamen daldığı için irşadda bulunamayacak kimselerdir.

3. “sâlik-i meczûb”: Tasavvuf yolunda yüksek derecelere ulaşmış, mânevî sarhoşluk olan cezbe hâlinde kalmış kimselerdir. Bu kimseler Allah aşkıyla öylesine doludurlar ki ayık ve dengeli halleri fazla değildir. Bundan dolayı, bu kimselere uymak da câiz görülmemiştir.

4. “meczûb-i sâlik”: Bu kimseler, sülûktan önce cezbe hâlini yaşamış; her an Tanrı’nın tecellîlerine mazhar olmuş, yüksek mânevî hâller tatmalarına rağmen tekrar mestlikten çıkıp kendi tattığı mânevî hâlleri başkalarının da tatması için dünyaya yönelmişlerdir. Bu kimselere uymak câiz görülmüştür.

Son olarak, Sûfilerin dört pîrden bahsettiğine vurgu yapılarak, bunların Hz. Ali’nin hilâfet hırcasını verdiği Hasan, Hüseyin, Kumayl b. Ziyâd ve Hasan Basrî olduğu belirtilmiştir. Ahî teşkilâtı özelinde de açıklamalarda bulunulmuş ve esnaf topluluklarından her birini koruyup kollayan velîye “pir” denildiğinden bahsedilmiştir.

DİA⁶¹: Pir kavramının sözlük anlamı ‘ihtiyar, ak saçlı, tecrübeli kimse’ olduğu belirtilmiş, kavramın Fars kökenli olduğu ifade edilmiştir. Tasavvuf literatüründe, mürîde rehberlik eden anlamında kullanılan pir kavramının mürşid, velî ve şeyh kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullanıldığına değinilmiştir. Pir kavramının tasavvufî bağlamda kullanımının 9-10. yüzyıllara dayandığına vurgu yapılarak, ilk olarak Nîşâbur melâmetîleri tarafından kullanıldığı, 11. yüzyıldan itibaren ise Horasan sûfîleri arasında yaygınlaştığı belirtilmiştir.

Tasavvuf kitaplarında, Hücvîrî’nin Keşfü’l-Mahcûb ve Muhammed b. Münevver’in Esrârü’t-Tevhîd eserlerinde ilk kez pir ve şeyh kelimelerinin eş anlamlı şekilde kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Horasanlı sûfilerin, meşhur oldukları coğrafi bölgelere veya doğdukları yerlere izafetle “Pîr-i Türkistân” gibi tamlamalarla anıldıkları belirtilmiştir. Ek olarak “pir”

⁶¹ Sâfi Arpaguş, “Pîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34/272–273.

kelimesinin zâhirî ve bâtinî anlamlar içerdiği ifade edilerek, seyrüsülûkünü tamamlayıp insanları Hak yoluna irşad eden kimselere “pir” denildiği, bunun ise kelimenin zâhirî anlamı olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra “pir” kelimesinin mücerret bir şahsiyet veya mânevî ve ilâhî bir ilke olarak da kullanıldığı, bu anlamın ise bâtinî anlamı olduğu ifade edilmiştir.

İlerleyen bölümlerde ise “pir” kavramının şariat, tarikat, mârifet ve hakikat olmak üzere dört başlık altında sınıflandırıldığı ifade edilmiştir. Şeriatin dört pirinin Hz. Âdem, İbrâhim, Mûsâ ve Hz. Muhammed olduğu belirtilmiştir; tarikatın dört pirinin Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil ve Azrâil olduğu ifade edilmiştir; mârifetin dört pirinin Ferîddüddîn Attâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mârifetin dört pirine ek olarak bazı kaynaklarda Şah Kâsım-ı Envâr’ın da dâhil edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Ali’nin hilâfet hırkası verdiğine inanılan dört isme de değinilerek, bu kişilerin Hz. Hasan, Hüseyin, Kümeyl b. Ziyâd ve Hasan-ı Basrî olduğu ifade edilmiştir. Bu dört isme “Çehâr Pîr” denildiği aktarılmıştır.

Daha sonra “Pir” kavramının mürîdlere bireysel rehberlik eden kişi anlamı dışında da kullanıldığına vurgu yapılmıştır. Örneğin, tarikat kurucusuna “pir” ya da “pîr-i tarikat” adı verildiği; bazı tarikatlarda ise tarikat kurucusuna “pir-i evvel”, tarikatın güçlenip yayılmasında etkili olan ikinci kişiye “pir-i sâni”, tarikat pîrinin türbesinin bulunduğu dergâha ise “pir makamı” adının verildiği örneklerle açıklanmıştır. Tasavvuf bağlamı dışında da “Pir” kavramının kullanım alanlarına dair açıklamalara yer verilmiştir. Ahî teşkilâtında her esnaf grubunun ilk mânevî ustası olduğuna değinilerek, bu kişiye o zanaatın “pîri” denildiği belirtilmiştir. Örnek olarak, Hz. Âdem’in çiftçilerin, Hz. Nûh’un gemicilerin, Hz. İdrîs’in ise terzilerin pîri olarak kabul edildiğinden bahsedilmiştir.

Pir kavramının kullanımında, tasavvuf ve edebiyat özelinde de açıklamalarda bulunulmuştur. Öyle ki, “pir” kelimesinin farklı kelimelerle birleştirilip kelimeye mecaz anlamlar kazandırdığına değinilmiş; “Pîr-i meygede” ilâhî aşk şarabını sunan kâmil mürşid, “Pîr-i mugân” sâlikleri ilâhî aşk ateşinde yakan insan-ı kâmil, “Pîr-i harâbât” kalenderî ve melâmetî tavrın baskın olduğu şeyh gibi örnekler sıralanmıştır. Son olarak, “pir” kavramının dinî akımların önderleri için de kullanıldığına değinilmiş; Zerdüştlükteki dinî lidere “Pîr-i mugân”, manastır hayatı yaşayan rahiplere ise “Pîr-i deyr” denildiği ifade edilmiştir. Ayrıca, İran tasavvufundan etkilenen Nizârî İsmâîlîlerin imam ve hüccet gibi dinî figürlerini “pir” unvanıyla tanıttıklarına değinilmiştir.

Karşılaştırma: MEB İslam Ansiklopedisi’nde pir kavramının Arapça kökenli olduğu, DİA’da ise Farsça kökenli olarak tanımlandığı belirtilmiştir. MEBİS, pir kavramını yaşla

ilişkilendirerek yaşlı kimseleri ifade ettiğini belirtmiş ve bu şekilde kavrama daha dar bir anlam yüklemiştir. DİA ise, pir kavramının önce sözlük anlamına, ardından tasavvuftaki istilâhî anlamına yer vererek kavramı daha geniş bir çerçevede incelemiştir. Ayrıca DİA, pir kavramının tarihsel gelişimine de değinirken, MEBİS bu konuya yer vermemiştir.

DİA’da, pir kavramının bâtinî ve zâhirî boyutları ele alınarak detaylı analiz yapılmış; MEBİS’te ise kavramın yaşla ilişkisi ön plana çıkarılmış ve anlamı daraltılmıştır. DİA pir kavramının tarihsel gelişimi ve tasavvuf literatüründeki çeşitliliği vurgulanırken; MEB İslam Ansiklopedisi’nde daha yüzeysel ve geleneksel kullanımlarına değinilmiştir. MEB İslam Ansiklopedisi, tasavvuf alanında kullanılan pir kavramını peygamberin yol göstericiliğine benzetmiş; bu benzetmenin aşırıya kaçtığı izahı yapılmış. MEBİS, pirleri yalnızca intisap edilebilirlik esasına göre dört başlıkta sınıflandırmış. MEBİS, sadece sûfîlerin söz ettiği dört pîre yer verirken; DİA’da şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat olmak üzere dört başlık altında farklı pir isimleri aktarılmış. MEBİS ve DİA’da, tarikatların ilk kurucusuna pîr-i evvel, tarikatın yayılıp güçlenmesinde etkili olan ikinci şahsa ise pîr-i sâni denildiği bilgisi yer almaktadır. Ancak DİA’da, bunlara ek olarak tarikat kurucusuna “pîr-i tarikat” denildiği bilgisi de yer almaktadır. Ahi teşkilatında ilk manevî ustaya pir denildiği bilgisi her iki ansiklopedide de yer almaktadır. Ancak DİA, bu bilgiyi örneklerle desteklemiş, MEBİS ise örnek vermemiştir. Pir kelimesinin farklı ifadelerle birleşerek mecazî anlamlar kazandığı bilgisi her iki ansiklopedide yer alırken; DİA, bu tamlamaların açıklamalarına da yer vermiştir.

2.1.7. Sûfî (الصوفي)

MEBİS⁶²: “Tasavvuf” maddesine bakılması tavsiye edilmiştir. MEBİS’in tasavvuf maddesine bakıldığında, ilk iki paragrafta sûfî maddesinin açıklamasına yer verildiği belirtilmiştir.

MEBİS’te tasavvuf maddesine bakıldığında, sûfî kelimesinin Arapça kökenli olup “yün” anlamına gelen “sûf” kelimesinden türediği; aynı zamanda “yün elbise giyen” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca sûfî kelimesinin kökeni hakkında farklı yorumların bulunduğu, fakat bunların dil ve tarih açısından geçerliliği olmadığı bilgisine yer verilmiştir. Bununla birlikte, sûfî kelimesinin Hicrî 2. yüzyılın sonlarına doğru Kûfe’de ortaya çıktığı ve tasavvuf yolunu benimseyen kişiler için kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca ilk zamanlar yün elbise giymenin yadırgandığı, fakat daha sonra Hz. Muhammed (s.a.v.)’in de yün kıyafetler giydiğine dair rivayetlerle, yün elbise giymenin kutsal sayılıp sûfîlerin sembolü hâline

⁶² Massignon, “Tasavvuf”, çev. hey, 12/29-31.

gelmesinde büyük etkisi olduğuna değinilmiştir. Kur'an ve hadislerde sūfliliğin doğrudan yer almadığı, fakat İslâm'ın ilk asırlarında içsel derinlik ve zühd arayışı içinde olan kişiler arasında sūfî gibi bir yaşam tarzının zaten mevcut olduğuna değinilmiştir.

DİA⁶³: Tasavvufta, nefis terbiyesine niyet ederek tasavvuf yoluna başlayan kimselere mürid, bu yolu başarıyla tamamlamış olanlara ise sūfî dendiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, tasavvuf ehli kimseler için “sūfiyye” kavramının kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde sūfî kelimesine rastlanmadığı, fakat daha sonraki yıllarda yaygın bir şekilde kullanıldığı; hatta sūfî kavramının ilk kez Hasan-ı Basrî hakkında kullanılmış olduğuna yer verilmiştir. Öyle ki, Ebû Hâşim el-Kûfî (ö. 150/767 [?]), Kılâb b. Cerî, İbrâhim b. Beşşâr gibi isimlerin ilk sūfîler arasında yer aldığı bilgisi verilmiştir. Hatta Süfyân es-Sevrî'nin sūfî özelliklerini Ebû Hâşim el-Kûfî'den öğrendiğinden bahsedilmiştir.

İlerleyen bölümlerde sūfî kelimesinin Kur'an ve hadislerde geçmediği, kökeni hakkında ise farklı görüşlerin bulunduğu bahsedilmiştir. Sūfî kavramının türetilmiş olabileceği kavramlar arasında; Mescid-i Nebevî'de yaşayan ve kendilerini ibadete adanmış sahabeler anlamına gelen “suffe”, güzel ahlaki özelliklere sahip olan “sıfat”, Allah katında ön safta olanlar anlamında “saff-ı evvel”, kalp temizliği ve içsel arınmayı ifade eden “safvet”, sade yaşamları sebebiyle tükettikleri basit bitkiler anlamında “sâfâne”, Kâbe hizmetine kendini adanmış bir topluluğu ifade eden “Benî Sûfe”, saçlarını uzatmaları ve dış görünüşleriyle ilgili olarak “Sûfetü'l-Kafâ”, tevazunun sembolü ve yün elbise giyme alışkanlığından dolayı “sûf” (yün) gibi ifadeler yer almakta olup, sūfî kavramının bunlardan türediğine dair çeşitli görüşler olduğu belirtilmiştir. Ancak bunlar arasında en çok yaygın kabul gören görüşün, sūfî kelimesinin “sûf” (yün) kelimesinden türediği yönünde olduğu belirtilmiştir. Bunu destekler nitelikte, ilk dönem zâhidlerinin genellikle yün elbise giydiği; bu durumun Hristiyan keşişlerinden etkilenildiği yönünde eleştirilere de maruz kaldığı, ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) ve sahabelerin de yün giydiğine dair rivayetlerin bu eleştiriyi çürüttüğü belirtilmiştir.

Sūfî kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşlerin bulunduğu, fakat dil ve tarihî deliller neticesinde kavramın Yunanca değil, İslâmî gelenek içinde şekillendiği ve unvan olarak kullanıldığı kabul edildiği belirtilmiştir. Ayrıca sūfî hakkında çok sayıda tanım yapılmış olduğu ve bu farklılıkların, tanımlı yapan kişilerin içinde bulunduğu mânevî hâl ve karşısındaki kişiye vermek istediği mesaja göre şekillendiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, bu tanımların farklılık göstermesinin bir diğer sebebinin ise tasavvuf yolunda yaşanan hâl ve makamların birbirinden

⁶³ Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/471–472.

farklı olmasıyla ilgili olduğu; bu durumun tanımlardaki çeşitliliği artırdığı vurgulanmıştır. Sonrasında sûfilerin özelliklerinden bahsedilmiştir; alçakgönüllü, iyiliksever, cömert, sabırlı, dünyaya değer vermeyen, nefsinin terbiye ederek Allah'a ulaşmayı hedefleyen kimseler oldukları belirtilmiştir. Bununla birlikte, Cüneyd-i Bağdâdî'nin sûfiyi herkes için faydalı olan, iç dünyasıyla değer kazanan kişi olarak tanımladığı; Ebû Tûrâb'ın ise sûfiyi, hiçbir şeyin bulandıramadığı, her şeyin kendisiyle duru hâle geldiği kişi olarak tanımladığına yer verilmiştir. Aynı şekilde Şiblî'ye göre sûfi, halktan uzaklaşıp Allah'a ulaşan kişi olarak tanımlanırken, Hücûrî sûfiyi kemâle ermiş, nefsinin aşmış ve Hak dostu şeklinde tanımladığına yer verilmiştir. Bunun yanında "mustasvif" kavramına da yer verilmiş; sûfileri taklit eden, ancak samimi olmayan ve çıkar peşinde koşan kimselere mustasvif denildiği belirtilmiştir. Ayrıca Türkçede sûfi anlamına gelen "sofu" kelimesinin, cahil ve ham derviş anlamlarını da taşıdığına değinilmiştir. Nihayetinde, sûfi olmadıkları halde mizaç ve tabiat itibarıyla onlara benzeyen kimselerin "sûfimeşrep" kavramıyla anıldıkları ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Öncelikle, sûfi kavramı MEBİS'te ayrıca açıklanmamış; sûfi maddesinin karşısında "tasavvuf" maddesine bakılması tavsiye edilmiştir. MEBİS ve DİA'da sûfi kavramının kökenine dair açıklamalar benzerlik göstermektedir; her iki ansiklopedide de sûfi kelimesinin Arapça kökenli olup, "yünlü elbise" anlamına gelen sûf kelimesinden türediği görüşünün en yaygın kabul olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, yün elbise giyme geleneğinin Hz. Muhammed (s.a.v.)'e atfedildiği ve bu anlayışa İslâmî bir meşruiyet kazandırıldığı her iki kaynakta da ifade edilmiştir.

Bununla birlikte, sûfi kelimesinin Kur'an ve hadislerde geçmediği her iki kaynakta da belirtilmiştir. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde, bazı Müslümanların zühd ve içsel derinlik anlayışıyla hareket eden bireyler olarak sûfilîğe benzer bir yaşam tarzı benimsediği her iki ansiklopedide de yer almıştır. Her iki kaynakta da sûfi kavramının Hicrî 2. yüzyılın sonlarında Kûfe çevresinde ortaya çıktığı ve ilk sûfilerin burada yaşadığı belirtilmiştir. MEBİS ve DİA, ilk sûfiler olarak Hasan-ı Basrî ve Ebû Hâşim el-Kûfî'ye yer vermiştir. Ayrıca, her iki kaynakta da sûfinin, tasavvuf yolunu benimseyip nefis terbiyesi sürecini başarıyla tamamlayan kişiler için kullanılan bir unvan olduğu belirtilmiştir. Sûfi hem DİA'da hem de MEBİS'te dünyaya değer vermeyen, sade yaşam tarzını benimseyen ve takvâ sahibi bir kişi olarak tanımlanmıştır. Her iki kaynakta da sûfinin, müridlik sürecini tamamlayarak "hâl" ve "makam" sahibi olmuş bir kişi olduğu belirtilmiştir.

MEBİS'te sûfi kavramı, nefsinin terbiye etmiş, zühd hayatını benimsemiş ve Allah'a ulaşmayı hedefleyen kişi olarak genel ve özlü bir biçimde açıklanırken; DİA'da kavram farklı

sûfilerin (Cüneyd-i Bağdâdî, Hücuvîrî, Ebû Tûrâb vb.) tanımları üzerinden çeşitlendirilerek ele alınmıştır. MEBİS'te sûfî kavramı yüzeysel düzeyde ele alınmışken; DİA'da yalnızca sûfî değil, aynı zamanda mürid, sûfiyye, mustasvif ve sûfimeşrep gibi tasavvufa özgü terimlerin detaylı şekilde açıklandığı ve sûfilîğin daha kapsamlı bir tasavvufî terminoloji çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir.

Ayrıca, DİA'da sûfilik yalnızca içsel bir yolculuk değil, aynı zamanda toplumsal sorumluluk içeren bir konum olarak değerlendirilirken; MEBİS'te ise daha çok bireysel arınma yönüyle öne çıkarılmıştır. DİA'da, sûfilîği yalnızca dış görünüşte benimseyip içsel derinlikten yoksun olan kişilere “mustasvif” denildiği ve bu konunun detaylı biçimde incelendiği; sûfilîğin samimiyet gerektiren bir yol olduğu vurgulanırken, MEBİS'te bu tür bir ayrıntıya yer verilmemiştir.

2.1.8. Şeyh (الشيخ)

MEBİS⁶⁴: Şeyh kelimesinin “şayh” şeklinde de kullanıldığı belirtilmiş ve genellikle elli yaşını geçmiş, yaşlı ve olgun kimseler için kullanılan bir unvan olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, kabile veya aile reisleri için de bir unvan olarak kullanıldığına zikredilmiştir. Ayrıca, İslam öncesi dönemde kabile reisleri için hem “şayh” hem de “sayyid” unvanlarının kullanıldığı, bu kişilerin özellikle bedeviler nezdinde ahlaki etkisi olan, saygıdeğer insanlar kabul edildiği belirtilmiştir. İslam döneminde ise “şeyh” unvanının; yüksek dereceli yöneticiler, din adamları, müderrisler, tarikat liderleri ve yaş farkı gözetilmeksizin ahlaki meziyetiyle öne çıkan kimseler için kullanıldığı ifade edilmiştir. Şeyh kavramının oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olduğu belirtilmiş, örnek olarak: ‘Şeyh al-İslam’ büyük müftü, ‘Şeyh al-Din’ inançlardan sorumlu dini otorite, ‘Şeyh al-Madina’ polis komiseri, ‘Şeyh al-Balad’ belediye başkanı, ‘Şeyh al-Cemal’ ise Mısır’da hac emiri anlamında kullanıldığına yer verilmiştir. Ayrıca, tarikat kurucuları ve onların halefleri için de “şeyh” unvanının kullanıldığı ifade edilmiştir. Günümüzde ise şeyh kavramı, saygı bildiren bir unvan olarak hem dünyevi hem de manevi otorite sahipleri için kullanıldığı belirtilmiştir.

Tarikat şeyhi anlamına gelen “şeyh al-tarika”nın hem dünyevî hem de ruhânî bir rehber olduğu ve yüksek ahlâkî değerlere sahip bir kimse olarak kabul edildiği aktarılmıştır. Aynı zamanda şeyh al-tarika’nın; kanaatkâr, faziletli, ilim sahibi, Allah’ın lûtfuna mazhar olmuş, şeriati iyi bilen, Allah ile insanlar arasında bir aracı olan, ruhların dertlerini tanıyıp onları tedavi

⁶⁴ A. Cour, “Şeyh”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 11/461–462.

eden ve tarikatın sırlarına vâkıf olup tasavvuf geleneğini sürdüren kişi olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte şeyhin bazı niteliklerine de yer verilmiş; keramet gösterebildiği, ilâhî iradeyle uyumlu bir iradeye sahip olduğu ve güçlü şeyhlerden ilham aldığı zikredilmiştir. Ayrıca müridler için farklı şeyh tiplerinin bulunduğu açıklanmış; ‘şeyh al-irâde’ müridin ruhen bağlandığı ve en yüksek otorite sayılan kişi, ‘şeyh al-iktidâ’ söz ve davranışlarıyla örnek alınan rehber, ‘şeyh al-tabarruk’ uğur ve bereket için ziyaret edilen, ‘şeyh al-intisâb’ tarikata kabulü sağlayan ve dünyevî işler için de başvurulanan kişi, ‘şeyh al-telkin’ müride zikir ve duaları öğreten, ‘şeyh al-terbiye’ ise müridin manevî eğitiminden sorumlu olan kişi olarak tanımlanmıştır. Bu görevlerin tümünün bir kişide toplanabileceği gibi, tarikat içinde farklı kişiler arasında da paylaşılabileceği belirtilmiş; şeyhin, tarikat içinde hem öğretmen hem örnek hem de ruhânî lider olabileceği ifade edilmiştir.

Bir tarikatın şeyhinin yaşadığı ve görev yaptığı yere “zâviye” ismi verildiği, bu zaviyelerde şeyhe yardımcı olan görevlilerin bulunduğu; bu görevlilerin hem tarikatın düzenini sağlamada hem de hizmet faaliyetlerinde destek oldukları belirtilmiştir. Ardından tarikatta görev alan kişilerden söz edilmiş; şeyhin vekiline ‘halîfe’ veya ‘naib’, tarikatın rehberi ve temsilcisine ‘mukaddim’, şeyhin yazılı veya sözlü emirlerini ileten kimseye ‘râkib’ veya ‘şâvîş’, tarikata bağlı köy ve kabileleri dolaşarak sadaka toplayan görevliye ‘saggâf’, tarikatın diğer mensuplarına ise ‘fakîr, ashâb, hadim, dervîş’ denildiği aktarılmıştır. Şeyhlerin halef seçimiyle ilgili olarak; seyyid kökenli tarikatlarda şeyhliğin genellikle kurucu şeyhin soyundan gelenlere geçtiği, diğer tarikatlarda ise şeyh seçiminin tarikat içindeki yetkililer tarafından gerçekleştirildiği, bu seçimin ise daha nadir yapıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca şeyhlerin sıralaması ve isimlerinin tarikat silsilenâmelerinde kayıt altına alındığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, Fas ve Cezayir’de zamanla “şeyh” kelimesinin “kabile veya köy reisi” anlamında kullanılmaya başlandığı ve Fas’ta bu kelimenin ayrıca, ud veya dümbelek eşliğinde halk şarkıları söyleyen baş şarkıcıyı ifade ettiği bilgisine yer verilmiştir.

DİA⁶⁵: Şeyh kavramı, DİA’da devlet adamı, hadis terimi ve tasavvuf terimi olmak üzere üç ayrı madde başlığı altında incelenmiştir. Bu çalışmada ise kavramın tasavvuf terimi olarak taşıdığı aktarılmıştır. Şeyh kelimesinin sözlükte ‘yaşlı kimse’ anlamına geldiği, Kur’an-ı Kerim ve hadislerde de bu anlamda kullanıldığı belirtilmiştir. Sonrasında tasavvuf ilminde şeyh kelimesinin, mürşid, velî, pîr kelimeleriyle eş anlamlı olduğu, Türkçede ise er, eren, ermiş kelimeleriyle aynı anlama geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte tasavvufta şeyhin, seyrüsülûkünü tamamlamış, müridleri doğru yola yönlendiren; şariat, tarikat ve hakikat

⁶⁵ Öngören, “Şeyh”, 39/50–52.

ilimlerinde derin bilgi sahibi olan kimseler için kullanıldığı belirtilmiştir. Şeyh kelimesinin ilk dönemlerde âbid ve zâhitler için kullanılmadığı, fakat Hicrî 4. yüzyıldan sonra sûfî müellifler için bu unvanın kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir. Şeyhliğin tarikat yolundaki en yüksek makam olduğu; şeyhlerin, müridlerini Hz. Muhammed (s.a.v.)’e benzetmeye çalıştıkları, onları Allah’a sevdirmek ve nefislerini arındırmakla görevli oldukları vurgulanmıştır.

Seyrüsülûk süreci yaşamamış meczupların şeyh olamayacağı, seyrüsülûkünü tamamlamış ve aynı zamanda cezbe yönü bulunan kişilerin şeyhlik makamına yükselebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, Allah’ı sevenler arasından çıkıp nefsi arzularını aşmış fakat kalbî duygularından tam anlamıyla kurtulamamış kimselere “sâlik-i meczûb”, Allah’ın sevdikleri arasından çıkıp hem nefsi hem de kalbî duygulardan tamamen arınmış olanlara ise “meczûb-i sâlik” denildiği ve en yüksek şeyhlik derecesine de meczûb-i sâliklerin ulaşabileceği vurgulanmıştır. Aynı zamanda, gerçek şeyhin; seyrüsülûk tecrübesi bulunan, edepli, cömert, tok gözlü, sözle değil davranışlarıyla öğüt veren, şiddet yerine yumuşaklığı tercih eden, emrettiğini önce kendi yapan, yasakladığını önce kendi terk eden, halkın sözleriyle müridini terk etmeyen, temel şariat bilgisine sahip ve Ehl-i sünnet inancında olması, ayrıca Kur’an’da Hızır’ın vasıflarıyla örtüşen nitelikleri taşıması gerektiği belirtilmiştir.

Şeyhlerin eğitim anlayışlarına göre “Tâlim şeyhi, Sohbet şeyhi ve Terbiye (irşad) şeyhi” olmak üzere üç gruba ayrıldıkları belirtilmiştir. Tâlim şeyhinin, takvâ sahibi ve dindar kişiler olduğu, dinin hem zahîrî hem de bâtınî hükümlerini öğretmekle görevli oldukları, ayrıca sohbet ve nasihat yoluyla nefis terbiyesine katkı sağladıkları aktarılmıştır. Sohbet şeyhinin ise müridleriyle sohbet ettiği ancak esas olanın şeyhin nazarı ve müridin onu görmesi olduğu, sohbet şeyhi için sözden ziyade hal ve tavırların önemli olduğu, bu yolla sözsüz eğitim verdikleri açıklanmıştır. Terbiye şeyhi ise, müridin mânevî yolculuğunu bizzat yönettiği, müridi bir ebeveyn, muallim ya da usta gibi eğittiği belirtilmiştir. Ayrıca müridi yeteneği doğrultusunda eğiten kişiye “kâmil şeyh”, onu kemâle erdirene “ekmel şeyh”, müride hırka giydiren veya zikir öğretene ise “hırka şeyhi” ya da “zikir şeyhi” denildiği belirtilmiştir. Ancak bu şeyhliklerin mecazî anlamda kullanıldığı, çünkü bu kişilerin müridler üzerinde doğrudan etkili olmadığı, yalnızca verdikleri hırka veya tarif ettikleri zikirle bu adları aldıkları ifade edilmiştir. Sahte şeyhler konusunda da uyarılarda bulunulmuş, bu tür kişilerin “müteşâyih, ehl-i teşeyyuh, kal şeyhi, mustasvif” gibi kavramlarla anıldıkları belirtilmiştir.

Kâmil bir şeyhe biat eden müridin, seyrüsülûkünü tamamlayana kadar nefsin ve şeytanın tuzaklarına düşmemesi için şeyhin gözetimi altında kalması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, şeyhinden ayrılan müride “mürid-i mürted” adı verildiği ifade edilmiştir. Şeyhin müridi

sözle ya da nazarla eğittiği ve bu etkinin “rabıta” yoluyla daha da güçlendiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, müridin şeyhine tam teslim olması, ondan izinsiz bir hareket yapmaması, hatta şeyhini şeriata aykırı bir davranışta görse bile onun niyetini sorgulamaması gerektiği ifade edilmiştir. Müridin şeyhlik makamına ulaşabilmesi için irşad izni alması, icazet sahibi olması ve hilafet hırkası giymesi gerektiği vurgulanmıştır. Sûfilere göre, Allah’tan gelen feyzin önce Peygamber’e, sonra velilere ve şeyhlere, onlardan da insanlara ulaştığı belirtilmiştir. Ayrıca, tarikatlarda şeyhler için farklı unvanlar kullanıldığı; Nakşibendiyye’de “hâce”, Yeseviyye’de “ata”, Türkistan ve İdil havzasında “ışân”, Anadolu’da “baba”, Bektaşilikte ise “dede-baba” olarak adlandırıldıkları ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da “şeyh” kavramının sözlük anlamına yer verilmiş; kelimenin, yaşlı ve olgun kimse anlamına geldiği ve İslâm öncesi Arap toplumlarında yaşlılara ya da kabile reislerine saygı ifadesi olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca her iki kaynakta da, “şeyh” kavramı tasavvufî açıdan ele alınmış; müridlerini terbiye eden ve onları Allah’a ulaştıran manevî rehber olarak tanımlanmış; “mürşid”, “pir” ve “veli” kavramlarıyla eş anlamlı olduğuna değinilmiştir. Aynı zamanda her iki kaynakta da, şeyhin ilim sahibi, edepli, takvâ sahibi, cömert, halkı eğiten ve topluma örnek olan bir kişi olarak tanımlandığı belirtilmiştir.

Ayrıca her iki kaynakta da, şeyhin tarikatlardaki rolüne yer verilmiş; müridlerin eğitimi ve manevî yolculuğunu yönetmedeki görevlerinden, zikir öğretimi, hırka giydirme ve rabıta gibi yöntemlerle terbiye sürecine katkı sağladığı belirtilmiştir. Hem MEBİS’te hem de DİA’da, şeyhliğin tasavvuftaki en yüksek manevî makam olduğu vurgulanmıştır. Her iki kaynakta da, sahte şeyhlerden sakınılması gerektiğine dair uyarılara yer verilmiştir.

MEBİS, “şeyh” kelimesinin tasavvuf dışındaki kullanım alanlarına da yer vermiş; örneğin yaşlı yöneticiler, müderrisler ve belediye başkanları için kullanıldığı belirtilmiştir. DİA’da ise bu anlamlara yer verilmemiş, sadece tasavvufî bağlamda değerlendirilmiştir. MEBİS, şeyh kavramının İslâm öncesi ve sonrası kullanım biçimlerini ele alırken; DİA, bu unvanın tasavvuf özelinde ne zaman kullanılmaya başlandığına odaklanmıştır.

Ayrıca MEBİS, şeyhin hem dünyevî hem de ruhanî rehberlik yaptığına ve aynı anda birden fazla görev üstlendiğine değinmiştir; DİA’da ise seyrüsülûk sürecindeki rehberliği dışındaki görevler açıklanmamıştır. MEBİS’te şeyh olmanın şartlarına yüzeysel şekilde değinilmiş; DİA’da ise bu şartlar ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

MEBİS, mürid-şeyh ilişkisini genel bir rehberlik ilişkisi olarak değerlendirirken; DİA, müridin şeyhine tamamen teslim olması gerektiğini, hatta şeriata aykırı gibi görünen davranışlarını bile sorgulamaması gerektiğini belirtmiştir. DİA’da, şeyhini terk eden mürid için

kullanılan “mürîd-i mürted” kavramına yer verilmiş ve açıklanmıştır; MEBİS’te bu kavrama yer verilmemiştir.

DİA, şeyh kavramının farklı tarikatlardaki karşılıklarına da değinmiştir: Nakşibendilik’te “hâce”, Yesevîlik’te “ata”, Bektaşîlik’te “dede” gibi isimler kullanıldığı belirtilmiştir. MEBİS’te ise bu konuya yer verilmemiştir. Ayrıca MEBİS’te, Fas ve Cezayir’de “şeyh” kelimesinin “köy reisi” ve “halk ozanı” anlamlarında kullanıldığına değinilmiştir.

2.1.9. Veli (الولي)

MEBİS⁶⁶: Velî kavramının Arapça kökenli olup, yakınlık anlamına gelen “vely” kökünden türediği ifade edilmiştir. Ayrıca, “velî” kelimesinin “yardımcı, dost, yakın, hâmî” gibi anlamlara geldiğine değinilmiştir. Kur’an’da da “velî” kelimesinin geçtiği, bu anlamları taşıdığı ve Allah’ın güzel isimlerinden biri olarak yer aldığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, “velî” kelimesinin aynı zamanda bir yağmur çeşidinin adı olduğu ve “yakınlık” ile “ard arda gelme” fikriyle bağlantılı olduğuna vurgu yapılmıştır. İslâm tasavvufunda ise “velî” kavramının, Allah’ın ilgisine, yardımına ve sevgisine mazhar olmuş ermiş kişi anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir. Devamında, İslâm tasavvufunda “velî” kelimesinin iki yönlü ele alındığı; fa’îl vezninden bakıldığında Allah’a kullukta eksiklik göstermeyen kişi olarak, mef’ûl vezninden bakıldığında ise Allah tarafından korunup gözetilen kişi olarak açıklandığı belirtilmiştir. Dolayısıyla, “velî”nin hem Allah’a yakın olup O’nun emir ve yasaklarına eksiksiz bir şekilde uyan, hem de Allah’ın yardım ve korumasına mazhar olan kişi anlamına geldiği vurgulanmıştır.

Velâyet kelimesinin, Allah’ın kulunu desteklemesi ve koruması anlamına geldiği ifade edilmiştir. Ardından, el-Taberî’nin Kur’an’da geçen “evliyâ” ifadesini, Allah’ın yardım ettiği kimseler olarak yorumladığı ve bu kişilerin ahirette korku ve endişe yaşamayacakları şeklindeki görüşüne yer verilmiştir. Ayrıca, evliyâ olarak bilinen kişilerin, Allah’ın anıldığı yerlerde hatırlandıkları ve Allah için birbirlerini seven kimselere evliyâ denildiği aktarılmıştır. Bununla birlikte, evliyâlarla ilgili olarak Ebû Hureyre’nin naklettiği bir hadiste, peygamberler ve şehitlerin evliyâlara gıpta ettiklerinin ifade edildiği belirtilmiştir. Devamında, Fahreddin er-Râzî’nin veliliği, Allah’a samimi bir şekilde yakınlık ve mârifet yoluyla kazanılan bir mertebe olarak değerlendirdiği, bu yakınlığın da kalpteki nur aracılığıyla gerçekleştiği ve velînin her eyleminde Allah’ı görüp, O’nu duyduğu ve O’nunla birlikte hareket ettiği yönündeki yorumuna

⁶⁶ A. Cour, “Veli”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Ahmed Suphi Furat (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 13/287–292.

değnilmiştir. Sûfîlerin ise, velîyi nefesine hâkim olmuş ve tamamen Allah’a yönelmiş kişi olarak tanımladıkları zikredilmiştir. Son olarak, velîlik kavramının yalnızca tefsir kitaplarında değil, aynı zamanda tasavvuf eserlerinde de ayrıntılı biçimde ele alındığı ifade edilmiştir.

Bazı sûfîlerin velî tanımları aktarılmıştır. Ma’rûf el-Kerhî, velîyi düşüncesi, işi ve duası sadece Allah için olan kişi olarak tanımlamıştır. İbrahim b. Edhem ise velî olmanın yolunun, dünyevî ve âhiret isteklerinden vazgeçip yalnızca Allah’a yönelmek olduğunu vurgulamıştır. Yahyâ b. Mu’âz ise velîyi, Allah’a güvenen ve her şeyde O’na yönelen kişi olarak tanımlamıştır. Bâyezîd Bistâmî’ye göre ise velî, Allah’ın emir ve yasaklarına sabırla uyan kişidir. Ebû ‘Alî el-Cüzcânî ise velîyi, benliğinden ayrılıp Allah’ın gözetiminde yaşayan kişi olarak açıklamıştır. Buna ek olarak, el-Hakîm et-Tirmizî’nin velîliği bilgi ile ilgili bir makam olarak gördüğü; Allah’tan bilgi alan üç grubun Resûl, Nebî ve Mukaddes yani velîler olduğunu ifade ettiği belirtilmiştir. Velîlerin sözlerinin hadis, müjde ve nasihat gibi şekillerde tezahür ettiğine de değinilmiştir. Ayrıca, Tirmizî’ye göre velî, nübüvvetin bir parçasını taşır; fakat bu parça vahiy değil, ilham ve sezgi yoluyla elde edilen mânevî bir tecellidir. Velînin söylemiş olduğu sözün Allah’ın ilminden gelen gizli bir sır olduğu; bu sırrın Allah’ın sevgisi sayesinde velîye ulaştığı ve Allah’ın sevgisine mazhar olan kulun, Allah’ın emir ve yasaklarına bağlı kalan, sabırla ibadet eden ve kendini Allah’a adayan kişi olduğu ifade edilmiştir.

Nefsiyle mücadele hâlinde olan kimsenin, Allah’ın yardımına layık hâle geldiği; bu kişilerin yalnızca zarurî ihtiyaçlarla yetindikleri, nefsin istek ve arzularına kulak vermeyip kalplerinde yalnızca Allah’ın nurunun bulunduğu belirtilmiştir. Gerçek kurtuluşun, nefsin arzularından arınmakta olduğu bilincine varıldığından bahsedilmiştir. Öyle ki, ibadetlerden haz almak bile tehlikeli görüldüğü; zira nefsin, ibadetten aldığı hazzı bağlanabileceği ve bu nedenle Allah’a ulaşmak isteyen kimselerin kalplerinde nefsî arzulardan uzak durmaları gerektiği belirtilmiştir. Allah’ın yardımıyla nefsini arındıran velînin, kendisine izin verilen şeyleri yaptığı ve Allah’ın koruması altına girdiği; fakat bu kişinin bir an bile “yardıma ihtiyacım yok” demesi ve nefsinin arzularına göre hareket etmesi hâlinde Allah tarafından terk edileceği ifade edilmiştir. Tirmizî’nin, velîyi toplumdan kaçıp çöllerde yaşayan biri olarak değil; Allah’ın emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı, halk içinde yaşayan, çevresince tanınan fakat Allah’a bağlılığında en küçük bir değişiklik göstermeyen biri olarak tanımladığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Tirmizî’nin velîliği iki türe ayırdığı; birincisinin “Hakkullâh’ın velîsi” yani Allah’ın emirlerini yerine getiren ve genel müminleri kapsayan kimseler, ikincisinin ise “Allah’ın velîsi” yani Allah’a vasıl olmuş, yüksek mânevî derecelere ulaşmış özel kullar olduğu yönündeki açıklamasına yer verilmiştir.

Velilik ile ilgili bazı tartışmaların bulunduğu, velilerin üstün kişilikleri ve kerametlerinin, peygamberlerin mucizeleriyle kıyaslandığı ve aralarındaki farkların neler olduğu konusunda çalışmalar yapıldığı; hatta bu konu üzerine eserler kaleme alındığı belirtilmiştir. Evliyaların kerametlerinin tasavvufî kaynaklarda derinlemesine işlendiği, özellikle Ebû Nasr es-Serrâc'ın el-Luma adlı eserinde konunun detaylı bir şekilde ele alındığı ifade edilmiştir. Söz konusu eserde, velilerin kerametleri ile peygamberlerin mucizeleri arasındaki farklardan bahsedildiği, velilerin kerametlerini gizlemesi gerektiği; peygamberlerin mucizeleri inkârcılara karşı kullandığı, buna karşılık velilerin kerametlerini nefis terbiyesi için kullandığı belirtilmiştir. Ayrıca, mucizelerin artmasının peygamberler için olumlu karşılandığı; ancak kerametlerin artışının, veliler tarafından Allah'ın gizli bir imtihanı olarak görüldüğü vurgulanmıştır. Kuşeyrî ve Câmî gibi âlimlerin bu konudaki görüşlerine göre, mucizenin yalnızca peygamberlere ait olduğu, kerametlerin ise hem peygamberlerde hem de velilerde görülebileceği şeklindeki yorumlara yer verilmiştir. Son olarak, velilerin derecesinin peygamberlerden daha aşağıda olduğu konusunda genel bir kabulün bulunduğu belirtilmiştir.

Tasavvuf ve kelâm âlimleri, peygamberlik ve velâyet konularında, her peygamberin aynı zamanda veli olduğu; fakat her velî'nin peygamber olamayacağı, ayrıca peygamberlerin günahsız ve masum olduğu, buna karşılık velîler için aynı durumun geçerli olmadığı belirtmişlerdir. Velîlerin keramet göstermesinin, bağlı oldukları peygamberin doğruluğunu desteklediği; ayrıca bazı velîlerin kerametlerinin farkında bile olmadığı, hatta velî olduklarından bile habersiz oldukları; bu tür velîlerin daha faziletli olduğunu savunan âlimlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Tarih boyunca velîlerin toplum tarafından saygı duyulan kimseler olduğu; Bağdat, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas ve Türkiye gibi yerlerde birçok velînin yaşadığı ve bu kişilerin toplumda mânevî lider olarak benimsendikleri belirtilmiştir.

DİA⁶⁷: Velî kelimesinin “yardım eden, koruyan” veya “yardım edilen, korunan” anlamlarına geldiği belirtilmiştir. Velî kelimesinin çoğulunun evliyâ olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki, Kur'an'da velî kelimesinin hem Allah'ın hem de şeytanın dostları anlamında geçtiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Allah'ın, velî kullarını koruduğu, sevdiği ve onlara yardım ettiği vurgulanmıştır. Mutasavvıfların, velîliği iki sınıfa ayırarak inceledikleri; ilk olarak her müminin Allah'ın dostu olduğu “genel velâyet”, ikinci olarak ise ibadet ve takvada derinleşmiş ihlâslı kullara mahsus olan “özel velâyet” kavramına yer verdikleri belirtilmiştir. Evliyâların derecelerinin bulunduğu ve bu derecelerin kişinin amelleri ile Allah'a yakınlığına göre değiştiği

⁶⁷ Süleyman Uludağ, “Velî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/25–28.

bildirilmiştir. Velînin, Allah'ın sevgisini kazanmış, şeytandan korunmuş, ihlâslı ve sâlih kişiler olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca tasavvuf eserlerinde “evliyâ” kelimesi yerine farklı kelimelerin de kullanıldığına değinilmiştir; örneğin “Ehlullah, ârif, âşık, mürşid, kutub, derviş” gibi kavramların evliyâ kelimesi yerine tercih edildiği, Türkçede ise “eren, hak eri, evliya” gibi kelimelerin kullanıldığı belirtilmiştir.

Kur'an'da velîlerin; sabırlı, ihlâslı, tevekkül ehli, takvâ sahibi, Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen müminler olduğu, hatta bu kimselerin “ricâlullah” veya “merdân-ı Hudâ” şeklinde anıldıkları ifade edilmiştir. Ayrıca, velîlerin en yücesi olarak görülen Hz. Muhammed'in ibadet hayatı ve mânevî halleri, velâyet anlayışının oluşmasında merkezî bir rol oynadığına değinilmiştir. Buna ek olarak, Cibrîl hadîsinde geçen (Buhârî, “İmân”, 37) “Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek” hâlinin velîlerin hâli olduğu kabul edildiği belirtilmiştir. Ayrıca farz ve nâfile ibadetler vasıtasıyla Allah'a ulaşmanın da bu anlayışla ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Hadîslerde ise velîlik; Allah'ın bazı kullarının O'na daha yakın olduğu, onları işiten kulağı, gören gözü, tutan eli olduğu şeklinde bahsedildiği ve bu kimselerin dualarının kabul olunan, Allah tarafından korunan kimseler olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, ilk dönemlerde âbid, sûfi, ârif ve zâhidlerin evliyâ olarak kabul edildiği belirtilmiştir.

Ebû Nuaym'ın evliyâyı; Allah'ı hatırlatan, zühd ve takvâ sahibi, sabırlı, ihlâslı, azla yetinen, dünya sevgisinden uzak, ibadetlerine düşkün, duası ve himmeti makbul kimseler şeklinde açıkladığı belirtilmiştir. Ayrıca evliyâlarda firâset, basîret ve keşf bulunduğu, firâset sahibi oluşları için “hâddü'l-firâse” kavramının kullanıldığı, firâsete ulaşmak için ise haramdan kaçınmak, nefsi denetlemek ve sünnete bağlı kalmak gerektiği ifade edilmiştir. Sonrasında, evliyâların dualarının kabul edilmesi ve doğru sezgilerinin keramet olarak kabul edildiği, fakat tasavvufta keramete aşırı önem verilmesinin doğru karşılanmadığı, esas olanın keramet değil istikamet olduğu vurgulanmıştır. Buna ek olarak, evliyâların Kur'an, Sünnet ve tasavvufun usulünü bilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bazı âlimlerin, müminin veli olduğundan haberdar olmasının mümkün olduğunu savundukları, bazı âlimlerin ise velîliğin gizli kalması gerektiğini, bu durumu yalnızca Allah'ın bileceğini belirttikleri ifade edilmiştir. İlerleyen bölümlerde, velâyetin korunması gerektiği, bunun da istikamet üzere kalmakla mümkün olduğu, aksi hâlde velâyetin kaybedileceği yönünde uyarılarda bulunulduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda, Şîî anlayışta velâyetin Hz. Ali ve soyuna özgü olduğu görüşü hakimken, Ehl-i Sünnet mutasavvıflarının ise velâyetin tüm müminleri kapsadığı yönündeki görüşlerine yer verilmiştir. Bu durumun, tarikatlarda ise velîlerin başı olarak farklı peygamber ve sahâbe isimlerinin öne çıkarıldığı şeklinde yansıdığı belirtilmiştir.

Velâyet kavramının kapsamlı bir şekilde Hakîm et-Tirmizî'nin "Hatmü'l-evliyâ" adlı eserinde ele alındığı ve peygamberin nübüvvetinin Hakk'a, velâyetinin ise halka dönük olduğu şeklindeki görüşüne yer verildiği belirtilmiştir. Ayrıca her peygamberin aynı zamanda velî olabileceği, fakat her velînin aynı zamanda peygamber olamayacağı, peygamberlerin vahiy aldığı, velîlerin ise ilhamla yönlendirildiği, yine peygamberlerin mucize, velîlerin ise keramet gösterdiği şeklinde bir kıyaslama yapıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Hakîm et-Tirmizî'nin son peygamberin Hz. Muhammed olduğu fakat velîlerin kıyamete kadar varlıklarını sürdüreceği şeklindeki yorumuna yer verilmiştir. Tasavvufta velîlerin birbirlerine olan üstünlüklerinin, sahip oldukları ahlâkî ve manevî niteliklere göre değiştiği, buna örnek olarak Bahâeddin Nakşibend'in fenâ hâliyle, Abdülkadir-i Geylânî'nin tasarruf gücüyle, Mevlânâ'nın aşkıyla, İbnü'l Arabî'nin ise irfanıyla öne çıktığı belirtilmiştir.

Velîler hakkında bazı bilgilere yer verilmiş; velîlerin ârif ya da âbid olabileceği, âriflerin ise mertebe bakımından daha yüksek konumda bulunduğu, bazı velîlerin etki alanlarının sınırlı, bazılarının ise tasarruflarının geniş kitlelere ulaşabileceği belirtilmiştir. Ayrıca velâyet sürecinin talep, telvin ve temkin olmak üzere aşamalardan oluştuğu, en yüksek velînin tekvin makamına ulaşan "seyyâr" olduğu ifade edilmiştir. Sonrasında İbnü'l Arabî'nin velîleri nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihler olmak üzere dört sınıfa ayırdığı belirtilmiştir. Ukalâ-i mecânîn (akıllı deliler) ve meczupların da velî sayıldığı, ancak bu grubun irşad yetkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Üveysî velîlerin doğrudan Hz. Peygamber'in ruhaniyetinden terbiye aldığı bilgisine yer verilmiştir. Ardından, kutub, abdal, evtâd, nûkabâ gibi sayıca sınırlı ve görevli velî gruplarının varlığından söz edilmiştir. Aynı zamanda Türk tasavvuf kültüründe "üçler, yediler, kırklar" şeklindeki velî gruplarının meşhur olduğu belirtilmiştir. Son olarak, öldükten sonra da tasarruf sahibi olduklarına inanılan velîlerin bazı şehirlerin manevî koruyucusu olarak kabul edildiği, buna örnek olarak Konya için Mevlânâ, Ankara için Hacı Bayram-ı Velî, Bursa için ise Emîr Sultan verildiği ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da velî kelimesinin Arapça kökenli olduğu, "vely" kökünden türediği ve "yakınlık, yardım, koruma" gibi anlamlara geldiği; ayrıca kelimenin çoğulunun "evliyâ" olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda, her iki kaynakta velâyetin genel ve özel olmak üzere iki ana sınıfa ayrıldığı zikredilmiştir.

MEBİS ve DİA kaynaklarında, velînin özelliklerinden bahsedilmiş; Allah'a yakınlık kazanmış, emir ve yasaklara uyan, nefsin terbiye eden, dünyadan uzaklaşan, ihlâslı, sabırlı ve takvâ sahibi kimseler olduğu; velîlerin Allah'ın korumasında bulunduğu ve keramet gösterebildikleri ifade edilmiştir. Ayrıca, her peygamberin aynı zamanda velî olabileceği; ancak

her velînin peygamber olamayacağı her iki kaynakta da belirtilmiştir. Her iki kaynakta da “keramet” konusuna değinilmiştir. MEBİS ve DİA’da tasavvuf ilmindeki velî tanımlarına ve birçok sûfinin bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir. Hâkim et-Tirmizî’nin Hatmü’l-Evliyâ adlı eserine her iki kaynakta da yer verilmiş; Tirmizî’nin, velîliğin halka, peygamberliğin ise Hakk’a yönelik olduğu, vahiy ve ilham ayrımı yaptığı ve velîliğin kıyamete kadar süreceğine dair görüşlerine değinilmiştir. Her iki kaynakta da bazı âlimlere göre, velînin kendi velîliğinden haberdar olmayabileceği ve bu tür velîlerin daha faziletli sayıldığı ifade edilmiştir. Her iki kaynakta da velâyetin süreklilik arz ettiği; istikametten sapılması durumunda ise kaybedilebileceği vurgulanmıştır. Ayrıca, velîlerin tarih boyunca toplum nezdinde saygı gördüğü ve manevî rehber olarak kabul edildikleri belirtilmiştir.

MEBİS’te velîlik, Sünnî ana çerçevede tanıtılmış; inanç, ibadet ve ahlâk gibi temel yönlerine vurgu yapılmıştır. Buna karşılık, DİA’da velîlik yalnızca dinî değil, aynı zamanda felsefî, tasavvufî ve mezhebî açılardan ele alınmış; Sünnî, Şîî, Mutezîlî ve Bâtınî yaklaşımlara da yer verilmiştir. MEBİS’te, sınırlı sayıda sûfî ve İslam âliminin (örneğin Bâyezîd Bistâmî, Mevlânâ) görüşlerine yer verilmişken; DİA’da daha geniş bir yelpazede sûfî, fakih ve müfessirlerin (örneğin Tirmizî, Gazzâlî, İbnü’l Arabî, İbn Teymiyye, Kuşeyrî, Cüneyd-i Bağdâdî) görüşlerine yer verilmiştir.

DİA’da, velîlik kurumunun İslam tarihi boyunca nasıl şekillendiği ayrıntılı biçimde açıklanmış; Horasan, Anadolu, Hint Alt Kıtası ve Kuzey Afrika’daki velîlik anlayışlarından bahsedilmiştir. MEBİS’te ise bu konulara yer verilmemiştir. MEBİS’te, velîlik yalnızca olumlu yönleriyle ele alınmış; eleştirel bir bakış açısına yer verilmemiştir. Buna karşılık DİA’da, velîliğin suiistimali, şirk sınırına yaklaşan inançlar gibi meseleler eleştirel biçimde analiz edilmiştir.

2.2. ŞAHSİYETLER

Bu bölümde, her iki ansiklopedide de yer alan ve tasavvuf geleneğinde önemli bir yeri bulunan bazı şahsiyetlere (Abdülkadir Geylânî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Gazzâlî, Hacı Bektaş-ı Velî, Kuşeyrî, Râbia el-Adeviyye) yer verilmiştir. Bu isimlerin her iki eserde hangi sıfatlarla (mutasavvıf, şeyh, mürşid, velî, sûfî vb.) tanımlandığı, nasıl bir tasavvuf anlayışıyla ilişkilendirildiği ve hangi yönlerinin öne çıkarıldığı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Şahsiyetlerin nitelendirilme biçimi, ansiklopedilerin tasavvufî kimliği hangi isimler ve vasıflar üzerinden kurduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

2.2.1. Abdülkâdir-i Geylânî (عبد القادر كيلانى)

MEBİS⁶⁸: Abdülkadir Geylânî'nin tam adının “Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkâdir bin Ebu Salih Zengî Dost” olduğu, 1077-1078 yıllarında doğduğu ve 1166 yılında vefat ettiği belirtilmiştir. Kadirî tarikatının kurucusu olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Ayrıca, annesi ve babasının evliya olduklarına dair rivayetlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Gilan bölgesindeki Nif veya Nayf adlı bir köyde dünyaya geldiği, 18 yaşında iken ilim tahsili için Bağdat'a gittiği ve burada sarf, nahiv ve Hanbelî fıkhi (bazı kaynaklara göre Şafîî fıkhi) eğitimlerinin alındığı belirtilmiştir. Tasavvufa yönelmesinde meşhur sûfî Ebu'l-Hayr Muhammed el-Dabbâs'ın etkili olduğu ve Abdülkadir Geylânî'ye “el-Bâzî el-Eşheb” lakabının verildiği ifade edilmiştir. Sûfî hırkasının, Kadî Ebu Sa'd Mübarek el-Muharrimî tarafından giydirildiği ve Yusuf el-Hamazanî'nin yönlendirmesiyle halka vaaz vermeye başladığı zikredilmiştir.

1133-1134 yıllarında, halkın da desteğiyle Bağdat'ta Abdülkadir Geylânî için bir tekkenin inşa edildiği ve hocası Mübarek el-Muharrimî'ye ait medresenin genişletildiği ifade edilmiştir. Cemaatinin arttığı ve müridlerinin birçoğunun evliya olarak tanındığı, bazılarının ise farklı alanlarda şöhret kazandığı belirtilmiştir. Ardından başlıca eserlerine yer verilmiştir: “El-Ğunye li-Tâlibî Tarîk el-Hakk”, tasavvuf yolunu ve güzel ahlakı konu edinen bir risale; “El-Fethu'r-Rabbânî”, 1150-1153 yılları arasında verilen 62 vaaz ve bir ek bölümden oluşmaktadır; “Fütûhü'l-Gayb”, oğlu Abdürrezzâk tarafından derlenmiş olup 78 farklı vaazı içermektedir; “Büşrâ'l-Hayrât” tasavvufî duaları içeren bir eserdir; “Celâü'l-Hâtır” ise vaazlardan oluşan bir derlemedir. Diğer eserleri: “El-Mevâhibü'r-Rahmâniyye ve'l-Fütûhâtü'r-Rabbâniyye fi Merâtibi'l-Ahlâk ve'l-Makâmât”, “Yavâkitü'l-Hikem” (bilgelige dair özlü sözler), “El-Fuyûzâtü'r-Rabbâniyye fi Evârdi'l-Kâdiriyye” (Kadirî tarikatının günlük dualarını içeren eser) ve “Bahcetü'l-Esrâr” (vaazların ve kerametlerin anlatıldığı eser) şeklinde sıralanmıştır. Eserlerinden de anlaşıldığı üzere, Abdülkadir Geylânî'nin güçlü bir din âlimi olduğu ve samimi, içten, etkileyici bir vaiz olarak tanındığı aktarılmıştır. İnanç konularında kesin bir Ehl-i Sünnet anlayışını benimsediği belirtilmiştir. Vaazlarında, bir müridin önce çile çekerek dünyadan uzaklaşması, ardından ölçülü bir şekilde hayata dönmesi ve başkalarına da rehberlik etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Dünya ve ahiret nimetlerine duyulan arzunun kul ile Allah arasında perde oluşturduğu, bu nedenle müridin ilgisini yalnızca Allah'a yöneltmesi gerektiği ve vaazlarında dinleyicilere mallarını velilere vermeleri tavsiye edildiği belirtilmiştir.

⁶⁸ D. S. Margoliouth, “Abdülkadir”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. hey. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 1/80-83.

Abdülkadir Geylânî'nin Bağdat halkı arasında çok saygın bir şahsiyet olarak kabul edildiği ve kendisine birçok keramet atfedildiği aktarılmıştır. Ayrıca İbn Arabî tarafından, Geylânî'nin eserlerde “kâmil insan” ve “tarikatların önderi” olarak nitelendirildiğine değinilmiştir. Bunun yanı sıra, hakkında birçok efsanenin aktarıldığı, bunun sebeplerinden birinin de çok sayıda çocuğunun bulunması ve bu çocuklardan babalarının izinden yürüyen on bir oğluna “Bahcetü'l-Esrâr” adlı eserde yer verildiği belirtilmiştir. Sonrasında, oğullarından Abdülvehhâb'ın babasından sonra tarikatın başına geçtiği, onu oğlu Abdüsselâm'ın ve ardından amcası Abdürrezzâk'ın oğlu Ebu Salih Nasr'ın takip ettiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Halife Nâsır dönemi sırasında Geylânî ailesinin Bağdat'tan geçici olarak sürgün edildiği, Moğolların Bağdat'ı istila ettiği dönemde ise aile üyelerinden bazılarının şehit olduğu belirtilmiştir. Tüm bu gelişmelere rağmen, Kadirî tarikatının merkezi olarak Bağdat'ın varlığını sürdürdüğü ifade edilmiştir.

DİA⁶⁹: Abdülkadir Geylânî'nin, 1077 yılında Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan Gılân bölgesine bağlı Neyf köyünde doğduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Geylânî'nin, “Geylânî” nisbesiyle tanındığı belirtilmiştir. Babasının Ebû Sâlih Mûsâ, annesinin ise Ümmü'l-Hayr Emetü'l-Cebbâr Fâtıma olduğu, annesinin kadın velilerden biri olarak kabul edildiği yönünde bilgiler yer almıştır. Bununla birlikte Geylânî'nin soyunun Hz. Hasan'a dayandığı, ancak bu bilginin bazı kaynaklara sonradan eklendiğine dair yorumlara da yer verilmiştir. Geylânî'nin küçük yaşlarda ilim tahsiline başladığı, Bağdat'ta önemli âlimlerden eğitim aldığı, ardından tasavvufa yöneldiği ve yaklaşık 25 yıl inzivada kaldıktan sonra “şeyhlik” unvanını aldığı belirtilmiştir. Tasavvufla tanışmasının, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs vasıtasıyla gerçekleştiği ve tarikat hırkasının Debbâs (ö. 525/1131) tarafından giydirildiği ifade edilmiştir.

Geylânî'nin, Şâfiî mezhebinden Hanbelîliğe geçtiği ve hayatının sonuna kadar her iki mezhebe göre fetva verdiği bildirilmiştir. Ayrıca etkileyici hitabeti ve güçlü mânevî tesiriyle büyük kalabalıkları etrafında topladığı belirtilmiştir. Kelam ilmine mesafeli durduğu da geçen bilgiler arasında yer almıştır. Bununla birlikte Geylânî'ye göre, tasavvufî yaşantının dinin sınırlarını aşmaması gerektiği, bu nedenle dinî kurallara uymadığı gerekçesiyle bazı tasavvufî görüşleri reddettiği zikredilmiş. Abdülkadir Geylânî'nin, eserlerinde ve vaazlarında sade ve anlaşılır bir dil kullandığı, bu yolla her kesimden insana ulaşmayı amaçladığı belirtilmiştir.

⁶⁹ Süleyman Uludağ, “Abdülkâdir-i Geylânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/234–239.

Abdülkadir Geylânî'nin eserlerinden söz edilmiştir: “El-Ğunye li-Tâlibî Tarîk el-Hakk” adlı eserinde zühd ve takvaya dayalı bir tasavvuf anlayışının işlendiği, “El-Fethu’r-Rabbânî”nin tasavvuf açısından en önemli eseri olarak kabul edildiği, “Fütûhü’l-Gayb”ın oğlu Abdürrezzâk tarafından derlenmiş, 78 farklı vaaz ile Geylânî'nin vasiyetini içerdiği, “El-Fuyûzâtü’r-Rabbâniyye fî Evârdi’l-Kâdiriyye”nin dua ve evrâdlardan oluşan bir eser olduğu, “Mektûbât”ta on beş mektubunun yer aldığı, “Cilâ’ü’l-hâtır min kelâmi Şeyh ‘Abdilkadir”, “el-Fethu’r-Rabbânî”, “Sırrü’l-esrâr ve Mazharü’l-envâr” (bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunduğu), “ed-Delâ’il Evrâd ve Salavâtü’l-Kübrâ”, “es-Sirâcü’l-Vehhâc fî Leyleti’l-Mi’râc”, “Akîdetü’l-Bâzi’l-Eşheb” gibi eserlerinin de zikredildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Geylânî'nin hayatını, tasavvufî görüşlerini ve kerametlerini konu alan birçok menâkıbnâmenin kaleme alındığı, bunlardan ilkinin Ebû Bekir Abdullah et-Temîmî tarafından yazıldığı ancak günümüze ulaşmadığı, bu konuda en meşhur eserin ise Ali b. Yûsuf eş-Şattanûfî'nin “Behcetü’l-Esrâr” adlı eseri olduğu belirtilmiştir.

Abdülkadir Geylânî'nin çok sayıda çocuğunun bulunduğu ve bunların bir kısmı tarafından ilim, tasavvuf ve kadılık gibi alanlarda önemli görevler üstlenildiği, torunlarının bir bölümünün Kuzey Afrika, Suriye, Irak ve Anadolu’ya yayıldığı ve “şerif”, “seyyid”, “Geylânî” gibi unvanlarla anıldıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte Kadiri soyunun etkili temsilcileri arasında Endonezya’da Şerif Abdurrahman ile Irak’ta Seyyid Reşid Ali el-Geylânî gibi isimlerin zikredildiği ifade edilmiştir.

Karşılaştırma: Hem MEBİS’te hem de DİA’da, Geylânî'nin tasavvufa yönelmesinde Ebü’l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs’ın etkili olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca her iki kaynakta da Geylânî'nin inziva ve çile dönemlerinden geçtiği ve sonrasında halka vaaz vermeye başladığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Geylânî'nin tasavvufî yaşantısının şeriatla uyumlu olması gerektiği, her iki kaynakta da ortak görüştür. Ayrıca her iki kaynakta da zühd, takvâ ve nefis terbiyesi gibi tasavvufî temeller üzerine durulmuştur. Her iki kaynakta da Geylânî'nin eserlerine yer verilmiştir. Geylânî’ye çok sayıda keramet atfedildiği ve halk nezdinde büyük saygı gördüğü vurgusu, her iki kaynakta da yer almaktadır. Her iki kaynakta da Kadiriyye tarikatının Geylânî’den sonra geniş coğrafyalara yayıldığı ve çocukları ile torunlarının bu tasavvufî mirası devam ettirdiğine değinilmiştir.

DİA’da, Geylânî'nin 25 yıl süren inziva hayatına yer verilmiş ve bu süreçteki zühd anlayışı öne çıkarılmıştır; MEBİS’te ise bu ayrıntıya yer verilmemiştir. DİA’da, Geylânî'nin kelâm ilmine mesafeli durduğu ve hem Hanbelî hem de Şâfiî mezheplerine göre fetvalar verdiği belirtilirken, MEBİS’te bu bilgiye yer verilmemiştir. MEBİS, Geylânî'nin yalnızca 9 eserine

yer vermişken; DİA, onun daha fazla eserine değinmiştir. Ayrıca DİA, Kadiriyye tarikatının farklı coğrafyalarda yayılışını daha sistematik şekilde ele almış; bu bölgelerde “şerif, seyyid, Geylânî” gibi unvanlarla anıldıklarından bahsetmiştir. MEBİS ise bu süreci, Geylânî’nin oğulları üzerinden silsile yoluyla sürdürüldüğü şeklinde aktarmıştır.

2.2.2. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (مولانا جلال الدین رومی)

MEBİS⁷⁰: “Mevlânâ Muhammed” olarak da bilinen Celâleddin Rûmî’nin 1207 yılında Belh’te doğduğu, 1273 yılında Konya’da vefat ettiği belirtilmiştir. Aynı zamanda tasavvuf düşüncesine sahip bir şair olduğu ve Mevlevî tarikatının kurucusu olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Mevlânâ’nın babası Bahâeddin Veled hakkında ayrıntılı bilgi verildiği belirtilmiştir. Babasının vefatının ardından Mevlânâ’nın onun yerine geçtiği, vaazlar ve fetvalar verdiği ifade edilmiştir. Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin, Şems-i Tebrizî ile tanıştığı ve onun maneviyatından derinden etkilendiği belirtilmiştir. Ayrıca Şems’in aniden ortadan kaybolmasının Mevlânâ’yı derinden sarstığı ve bu durumun onu semaya yönelttiği ifade edilmiştir.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin, Konya’da okuma yazma bilmeyen ancak sakın, alçak gönüllü ve güzel huylu olan Salahaddin Zerkûb’u kendine vekil olarak seçtiği ve müridlerinden onu rehber kabul etmelerini istediği aktarılmış. Ancak bu kararın müridler tarafından olumlu karşılanmadığı ve hatta bazıları tarafından suikast planlarının yapıldığı ifade edilmiştir. Planlardan haberdar olan Zerkûb’un, “Benim hayatım Allah’ın elindeyken bir insan beni nasıl öldürebilir? Mevlânâ beni seçti ama ben sadece bir aynayım...” şeklindeki sözlerinin ardından ortalığın bir nebze sakinleştiği belirtilmiştir. Daha sonra Mevlânâ’ya Mesnevî’yi yazdırmasına vesile olan Urmiyeli Çelebi Hüsameddin Hasan’ın halife olduğu, Mevlânâ’nın vefatına kadar bu görevde kaldığı ve onun ardından Mevlânâ’nın oğlu Sultan Veled’in halife olduğu ifade edilmiştir. Mevlevîlik tarikatının sistemli bir yapıya kavuşmasının ve geniş coğrafyalara yayılmasının Sultan Veled dönemiyle gerçekleştiği vurgulanmıştır. Ayrıca Mevlânâ döneminde yapılan semânın günümüzdeki gibi belirli kurallara bağlı bir ayin şeklinde uygulanmadığı, o dönemde içsel bir vecd ve coşkunun dışa yansımaları olarak görüldüğü belirtilmiştir.

Mevlânâ’nın başlıca eserleri arasında; “Divân-ı Şems-i Tebrîzî” adlı eserde gazellerin çoğunda mahlas olarak “Şems-i Tebrîzî” isminin kullanıldığı belirtilmiştir. “Mesnevî-yi Ma’nevî”nin, Mevlânâ’nın en meşhur ve etkili eseri olduğu, hikâyeler arasında tasavvufî

⁷⁰ D. S. Margoliouth, “Celâleddin Rûmî”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. H. Ritter (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 3/53–59.

öğütlere yer verildiği ifade edilmiştir. “Fîhi Mâ Fih”te Mevlânâ’nın düşünce yapısı ve hayatına dair bilgilerin bulunduğu belirtilmiştir. “Mecâlis-i Seb‘a”da Mevlânâ’nın tasavvufî görüşlerinin yer aldığı, “Mektûbât”ta ise dostlarına ve devlet adamlarına yazmış olduğu mektupların toplandığı ifade edilmiştir.

DİA⁷¹: 1207 yılında Horasan’ın Belh şehrinde doğduğu, asıl isminin “Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Belhî”, lakabının ise “Celâleddin” olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda “Mevlânâ” unvanının onu yüceltmek için kullanıldığı, eserlerinde ise “Rûmî” olarak anıldığı ifade edilmiştir. Mesnevî adlı eserinde tasavvuf düşüncesine yer verildiği ve bu eseri sayesinde geniş kitleler tarafından tanındığı vurgulanmıştır. Belh’te doğan Mevlânâ’nın bazı sebeplerle göç etmek zorunda kaldığı, ailesiyle birlikte önce Karaman’a, ardından Konya’ya yerleştiği ifade edilmiştir. Babasının tanınmış bir din âlimi olduğu, Mevlânâ’nın ise Konya’da ilmi ve manevi bir çevre edindiği belirtilmiştir. Şems-i Tebrîzî ile tanıştıktan sonra Mevlânâ’nın manevi anlamda çok etkilendiği, iç dünyasında dönüşüm yaşadığı ve ilâhî aşka yöneldiği aktarılmıştır. Şems’le tanışmasının ardından şiirlerinde aşk, ilâhî sevgi ve insan ruhunun arayışı temalarının öne çıktığı zikredilmiştir. Babasının vefatından sonra Mevlânâ’nın onun yerini aldığı, Seyyid Burhâneddin’in teşvikiyle zahirî ilimlerde yetiştigi ve manevî ilimler için Şam’a gittiği belirtilmiştir. Mevlânâ’nın Şems ile çok vakit geçirmesinden dolayı halkın Şems’e karşı olumsuz tavır takındığı, bu nedenle Şems-i Tebrîzî’nin Konya’yı terk ettiği, Mevlânâ’nın mektupla onu geri çağırdığı bunun üzerine gelen Şems, tekrar bir gece suikasta uğrayarak kaybolduğu ve bir daha haber alınamadığı belirtilmiştir. Şems’in yokluğunun Mevlânâ’yı derinden etkilediği ve onu özlemle aradığı ifade edilmiştir. Mevlânâ’nın halife olarak Salahaddin Zerkûb’u seçtiği, fakat Zerkûb’un kuyumcu olması nedeniyle müridler tarafından eleştirildiği belirtilmiştir. Zerkûb’dan sonra Urmiyeli Hüsameddin Çelebi’nin, ardından da Sultan Veled’in halife olduğu ifade edilmiştir. Mevlânâ’nın 1273 yılında vefat ettiği, cenazesinde ağlanmamasını ve feryat edilmemesini vasiyet ettiği, vefat ettiği günü Allah’a kavuşma günü olarak gördüğü ifade edilmiştir. Cenazesinde her din ve mezhepten insanın yer aldığı izah edilmiş, bu durumun da Mevlânâ’nın evrensel yönünü yansıttığı vurgulanmıştır.

Çok yönlü olan Mevlânâ’nın düşüncelerinin hem Doğu’da hem de Batı’da büyük ilgi gördüğü ve evrensel bir etki oluşturduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda Mevlânâ’nın, tasavvufun amacının “ölmeden önce ölmek” olduğunu savunduğu, vahdet-i vücûd anlayışını benimsediği ve insanın kendi benliğinden kurtulup mutlak varlığa ulaştığında özgürleşeceğine

⁷¹ Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 29/441–448.

vurgu yaptığı belirtilmiştir. Mevlânâ'nın öne çıkan eserlerinden “Dîvân-ı Kebîr”de, içeriğinde bulunan gazellerde mahlas olarak Şems-i Tebrîzî'yi kullandığı belirtilmiştir. “Mesnevî” adlı eserin, tasavvuf konularının hemen hemen tümünü kapsadığı ifade edilmiştir. “Fîhi mâ fih” adlı eserin, Mevlânâ'nın sohbetlerinin Sultan Veled tarafından kaleme alındığı bir eser olduğu belirtilmiştir. “Mecâlis-i Seb'a”nın, Mevlânâ'nın vaaz ve sohbetlerini içeren bir eser olduğu ifade edilmiştir. “Mektûbât” adlı eserin, Mevlânâ'nın çeşitli nedenlerle yazmış olduğu mektupları içerdiği belirtilmiştir. Ayrıca “Evrâd-ı Kebîr”, “Evrâd-ı Sağîr-i Hazret-i Mevlânâ” ve “Haka'ik-i Ezkâr-i Mevlânâ” isimlerinde üç ayrı evrâdının bulunduğu belirtilmiştir.

Karşılaştırma: Mevlânâ'nın 1207 yılında Belh şehrinde doğduğu ve 1273 yılında Konya'da vefat ettiği, her iki kaynakta da aynı şekilde verilmiştir. Her iki kaynakta da, Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled hakkında geniş bilgi sunulmuştur. Ayrıca hem MEBİS hem de DİA, Mevlânâ'nın nasıl halife olduğundan ve ardından gelen üç halife; Salahaddin Zerkûb, Urmiyeli Hüsameddin Çelebi ve Sultan Veled'den bahsetmiştir. Bununla birlikte, her iki kaynakta da Mevlânâ'nın Şems-i Tebrîzî ile tanışmasına ve ondan çok etkilenmesine yer verilmiştir. Hem MEBİS hem de DİA, Şems-i Tebrîzî'nin kaybolmasına ilişkin olaydan söz etmiştir. Ayrıca her iki kaynakta da, Mevlânâ'nın eserlerine yer verilmiş ve içeriklerine değinilmiştir.

DİA'da, Mevlânâ ve ailesinin Moğol istilası nedeniyle Belh'ten göç ettiği; önce Karaman'a, ardından Konya'ya yerleştikleri belirtilmiştir; MEBİS'te ise bu derece ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca DİA'da, Şems-i Tebrîzî'nin ortadan kaybolduğu ifade edilirken; MEBİS'te onun kendi isteğiyle ayrıldığı belirtilmiştir. Şems-i Tebrîzî'nin kaybolmasından sonra DİA'da, Mevlânâ'nın üç yıl Şam'a giderek onu aradığı belirtilmiştir; MEBİS'te ise Mevlânâ'nın ruhsal bir çöküntü yaşayıp içe kapandığı ifade edilmiştir.

Ayrıca MEBİS'te, Salahaddin Zerkûb olayında suikast planından ve Zerkûb'un sözlerinden genişçe bahsedilmiştir; DİA'da ise bu bilgiye yer verilmemiş, yalnızca halifelik vurgusu yapılmıştır. DİA, Mevlânâ'nın tasavvufî düşüncesini detaylı biçimde ele almış; vahdet-i vücûd anlayışı, “ölmeden önce ölmek” ilkesi ve benlikten sıyrılarak mutlak varlığa ulaşmanın değeri vurgulanmıştır; MEBİS'te bu konular bu denli ayrıntılı ele alınmamıştır. Ayrıca DİA'da, Mevlânâ'ya ait iki evrâd eserinden de söz edilmiştir. Bununla birlikte, DİA'da Mevlânâ'nın her din ve mezhepten takipçisi bulunduğu belirtilmiştir; MEBİS'te bu bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca DİA'da, Mevlânâ'nın unvanları ve bu unvanların gerekçelerine değinilmiştir; MEBİS'te ise buna yer verilmemiştir.

DİA, Mevlânâ'yı daha detaylı ve kapsayıcı bir biçimde ele almıştır; MEBİS ise daha yüzeysel bilgilerle yetinmiştir.

2.2.3. Gazzâlî (الغزالي)

MEBİS⁷²: 1058 yılında Tûs'ta doğduğu ve 1111 yılında yine Tûs'ta vefat ettiği, asıl isminin 'Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî' olduğu, "Hüccetü'l-İslâm" unvanı ile tanındığı aktarılmıştır. Babasının iplikçilikle uğraşmasından dolayı kendisine "Gazzâlî" lakabı verildiğine değinilmiştir. Eğitimine Tûs'ta başladığı, ardından Gürgen ve daha sonra Nîşâbur'da devam ettiği belirtilmiştir. Gazzâlî'nin kelâm, fıkıh ve mantık gibi birçok alanda kendini yetiştirdiği, ilminin derinliğinden dolayı şöhret kazandığı ve Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Nizamiye Medresesi'ne müderris olarak görevlendirildiği ifade edilmiştir. Bu derslerin halktan halifeye kadar geniş bir kesim tarafından takip edildiği vurgulanmıştır. Fakat bu şöhretin zamanla Gazzâlî'yi içsel bir bunalıma sürüklediği ve inzivaya çekildiği belirtilmiştir. Selçuklu Sultanı Sencer'in tekrar ders vermesini istediği, bunun üzerine bir medrese yaptırılarak Gazzâlî'nin görevlendirildiği ifade edilmiştir.

Gazzâlî'nin, yaşadığı dönemde önem verilen kelâm ve fıkıh ilimlerinde kendini geliştirdiği, bu ilimleri aklî süzgeçten geçirerek ele aldığı, ardından tasavvufa yöneldiği ifade edilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin hem aklı hem de kalbi rehber edindiği belirtilmiştir. Bununla birlikte dinî meselelerin yalnızca akıl ve zahirî metinlerle değil, anlam derinliği ve manevî sezgiyle birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca çalışmada Gazzâlî'nin kelâm, felsefe, fıkıh ve tasavvuf gibi alanlardaki katkılarına ayrıntılı biçimde yer verildiği belirtilmiştir. Gazzâlî'ye yöneltilen eleştiriler zikredilmiştir. Ayrıca Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Fârmedî'nin Tûs'a gelişiyse Gazzâlî'nin ona intisap ettiği, tasavvufun amacının nefsin arındırılması olduğu ve bu anlayışın "İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn" adlı eserinde ayrıntılı biçimde ele alındığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra "İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn" adlı eserin çok sayıda eleştiriye maruz kaldığı, özellikle hadislerin sened zincirlerinin zayıf olması ve sahih bulunmaması nedeniyle tenkit edildiği; ayrıca eserin içeriğinde bahsettiği semâ, elbise yırtmak, karanlıkta oturmak gibi bazı tasavvufî uygulamaların meşru görülmesinin de eleştiri konusu olduğu belirtilmiştir. Ancak tüm bu eleştirilere rağmen Gazzâlî'nin hem Doğu'da hem de Batı'da ilgiyle okunduğu ve saygı gördüğü vurgulanmıştır.

⁷² Moh. Ben Cheneb, "Gazzâlî", *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Kasım Kufralı (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 4/748–760.

Gazzâlî'nin çok sayıda eserinin bulunduğu, bunlar arasında en meşhur olanlardan “İhyâ-u Ulûmî'd-Dîn” adlı eserinde fıkıh ile tasavvufun birleştirilerek medrese ile tekke arasında bir köprü kurulduğu belirtilmiştir. “Kimyâ-yı Saâdet, Minhâcü'l-Âbidîn ve Fâtihatü'l-Ulûm” gibi eserlerine de yer verildiği ifade edilmiştir. “ed-Dürretü'l-Fâhira” ve “Kavâidü'l-Akâid” adlı eserlerde kelâm konularının ele alındığı belirtilmiştir. “İlcâmü'l-Avâm an İlmü'l-Kelâm” adlı eserinde, halkın kelâm ilmiyle meşgul olmasının sakıncalı olduğuna değinildiği ifade edilmiştir. “Faysalü't-Tefrika, el-İktisâd fi'l-İtikâd, el-Maknûn bi-lâ Gayri Ehlihi ve el-Maznûn bih alâ Ehlihi” ile “el-Munkız mine'd-Dalâl” adlı eserlerde akide ve kelâmî meselelerin işlendiği belirtilmiştir. “el-Mustasfâ, el-Basît, el-Vasît ve el-Vacîz” adlı eserlerin, Şâfiî mezhebine dair fıkıh konularını ele aldığı ifade edilmiştir. “Nasîhatü'l-Mülûk” adlı Farsça eserin bir siyasetnâme olarak kaleme alındığı belirtilmiştir. “el-Maksadü'l-Esnâ” adlı eserde Allah'ın 99 isminin tasavvufî bakış açısıyla açıklandığı ifade edilmiştir. “el-Kânûn'l-Küllî fi't-Te'vîl” ve “Makâsidü'l-Felâsife” adlı eserlerde felsefeye dair temel konulara yer verildiği belirtilmiştir. “Tehâfütü'l-Felâsife, Mîyârü'l-İlm ve Meâridü'n-Nazar” adlı eserlerin ise mantık alanında kaleme alındığı ifade edilmiştir. “el-Mustazhirî, el-Kistâsü'l-Mustakîm, er-Reddu'l-Câmi, el-Maznûnü's-Sağîr ve Mahaccetü'l-Beydâ” gibi eserlerden de kısaca bahsedildiği belirtilmiştir.

DİA⁷³: Gazzâlî'nin tam adının “Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî” olduğu, 1058 veya 1059 yılında İran'ın Horasan bölgesindeki Tûs şehrinde doğduğu ve 1111 yılında yine Tûs'ta vefat ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin büyük bir İslâm düşünürü, fakih, kelâmcı, mutasavvıf ve filozof olduğu ve “Hüccetü'l-İslâm” unvanıyla anıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte ailesinin yün eğirme işiyle uğraşmasından dolayı “Gazzâlî” nisbesini aldığı ifade edilmiştir. Ayrıca babasının dindar bir zanaatkâr olduğu ve çocuklarının iyi bir eğitim almasını istediği belirtilmiştir. Gazzâlî'nin eğitimine Tûs'ta başladığı, ardından Cürcân ve Nîşâbur'da medrese eğitimi aldığı ve fıkıh, kelâm, mantık ile felsefe alanlarında derinleştiği ifade edilmiştir. Daha sonra, 1091 yılında Bağdat'ta bulunduğu dönemde Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı ve önemli eserlerini burada kaleme aldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, bazı sebeplerle Mekke'de inzivaya çekildiği ve tasavvufa yönelerek ahlaki arınmayı esas alan bir hayat sürdüğü ifade edilmiştir.

Gazzâlî'nin, fıkıh, kelâm, felsefe, mantık ve tasavvuf gibi birçok alanda derin bilgiye sahip olduğu, ancak kalbinin bu bilgilerle tatmin olmadığını fark ederek tasavvufa yöneldiği

⁷³ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/489–505; Süleyman Uludağ, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/515–518; H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/518–530.

belirtilmiştir. Ayrıca, akıl ve duyularla ulaşılamayan hakikatlere ancak kalp ve tasavvuf yoluyla ulaşılabileceğini savunduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, tasavvufu “tatmaya ve yaşamaya dayalı bir bilgi yolu” olarak gördüğü ve kitaplardan öğrenilemeyecek kadar derin bir hakikat olarak nitelendirdiği belirtilmiştir. Ayrıca, Gazzâlî’nin birçok eseri bulunduğu, bunlar arasında en çok bilineni “İhyâü Ulûmi’-d-Dîn” adlı eseri olduğu, bu eserin İslâm ahlâkı ve tasavvuf açısından büyük değer taşıdığı ifade edilmiştir. Bu eserde, tasavvufun hem teorik hem de pratik yönlerinin kapsamlı şekilde ele alındığı belirtilmiştir. Aynı zamanda, Gazzâlî’nin tasavvufa meşruiyet kazandıran ve onu Ehl-i sünnet çerçevesinde sağlam bir yere yerleştiren ilk büyük İslâm düşünürü olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, tasavvufun şeriatın dışında değil, onun özü olduğunu vurguladığı ve şeriatın zahirî hükümlerine bağlı kalmakla birlikte, bu kuralların içsel boyutuna tasavvuf yoluyla ulaşıldığı zikredilmiştir. Aynı zamanda, Gazzâlî’nin kendisinden sonraki sûfiler üzerinde derin bir etki bıraktığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Gazzâlî’nin tasavvuf anlayışının şeriat ile hakikati uzlaştıran hem aklî hem de kalbî yönü olan ve İslâm’ın temel ilkelerine uygun bir yaklaşım olduğu belirtilmiştir.

Gazzâlî hakkında, yaşadığı dönemden günümüze kadar hem İslâm hem de Batı dünyasında birçok klasik ve modern çalışma yapıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, klasik kaynaklar arasında en kapsamlı çalışmanın İbnü’s-Sübkî’nin “Tabakâtü’s-Şâfi’iyye” adlı eseri olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda, modern araştırmaların Gazzâlî’nin hayatı, eserleri, tasavvuf anlayışı, felsefe eleştirisi, bilgi ve ahlâk görüşleri gibi çeşitli alanlara ayrılarak ele alındığına değinilmiştir. Ayrıca, Gazzâlî’nin kelâm, felsefe, tasavvufî ahlâk ve eğitim gibi birçok alanda etkili olduğu belirtilmiştir. Doğu ve Batı dünyasında derin etkiler bıraktığına vurgu yapılmıştır.

Birçok eseri bulunan Gazzâlî’nin başlıca eserleri arasında; “İhyâ’ ‘Ulûmi’-d-Dîn” en meşhur eseri olarak, “Kimyâ-yı Sa’âdet”, “Mişkâtü’l-Envâr” adlı eserinde Nûr Suresi’nin 35. ayeti etrafında tasavvufî sembollerle Allah bilgisine yer verildiği, “el-Maksadü’l-Esnâ fî Şerhi Esmâ’illâhi’l-Hüsnâ”, “el-Mürşidü’l-Mü’în” adlı eserde ise Allah ve nefis terbiyesi konularının işlendiği belirtilmiştir. Ayrıca, felsefe, kelâm, fıkıh ve usûl, mantık ve bilgi teorisi, siyaset, toplum, mektuplar ve hitabet alanlarında da çok sayıda eser kaleme alındığına değinilmiştir.

Karşılaştırma: Her iki kaynakta da, Gazzâlî’nin tam ismine ve kullandığı unvanlara yer verilmiştir. Hem MEBİS hem de DİA, Gazzâlî’nin eğitim sürecinden bahsetmiş; Tûs’ta başlayan öğreniminin Cürcân ve Nîşâbur’da devam ettiğine değinilmiştir. Hem MEBİS hem de DİA’da, Gazzâlî’nin fıkıh, mantık, kelâm ve felsefe gibi alanlarda yetkinleştiği bilgisine yer

verilmiştir. Ayrıca, derslerine toplumun farklı kesimlerinden kişilerin katıldığı bilgisi de her iki kaynağın ortak vurguları arasındadır.

Her iki kaynakta da, Gazzâlî'nin çeşitli sebeplerle inzivaya çekildiği ve bu süreçte tasavvufa yöneldiği vurgulanmıştır. Ayrıca hem MEBİS'te hem de DİA'da, Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışına yer verilmiş; tasavvufun şeriata aykırı değil, şeriatın özü olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Her iki kaynakta da, Gazzâlî'nin Doğu'da ve Batı'da etkili olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca her iki kaynakta da, Gazzâlî'nin başlıca eserlerine ve içeriklerine yer verilmiştir.

DİA, Gazzâlî'nin eserlerini konularına göre sınıflandırarak içeriğine ayrıntılı biçimde değinmiştir; MEBİS ise bu eserleri sınıflandırmadan sunmuştur. DİA, Gazzâlî'nin kelâm, fıkıh ve tasavvuf alanlarındaki çalışmalarını ayrı ayrı ele almış ve bu bilgileri bölümlere ayırarak sunmuştur; MEBİS'te ise böyle bir ayırım yapılmamıştır. Ayrıca DİA'da, Gazzâlî hakkında kaleme alınmış eserler ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır; MEBİS'te ise bu tür bilgilere yer verilmemiştir. Genel olarak her iki kaynakta da detaylı bilgi bulunsa da, DİA'nın içerikleri alanlara göre ayırması, araştırma yaparken önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

2.2.4. Hacı Bektaş-ı Velî

MEBİS⁷⁴: Hacı Bektaş Velî'nin, 14. yüzyıllarda hem dinî hem de siyasî açıdan Osmanlı coğrafyasında etkili olan Bektaşî tarikatının kurucusu olduğu belirtilmiştir. Ancak bu denli etkili olan tarikatın, II. Mahmud döneminde kaldırıldığı, daha sonra Sultan Abdülaziz döneminde yeniden canlandırıldığı ve Cumhuriyet döneminde tarikatların yasaklanmasına kadar varlığını sürdürdüğü ifade edilmiştir. Ayrıca Bektaşîliğin, bir Türk tarikatı olduğu ve Irak ile Mısır'da yalnızca orada yaşayan Türkler arasında taraftar bulabildiği belirtilmiştir. Hacı Bektaş'ın, Şiiiliğin on iki imam inancına bağlı olduğu ve bu durumun, yazdığı Arapça bir eserde açıkça dile getirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Baba İshak'ın halifesi olduğu ve bu durumdan hareketle bâtinî inançları öğrettiği sonucunun çıkarılabileceği vurgulanmıştır. Son olarak, Bektaşî tarikatının tarihsel süreci ve iç yapısı hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verildiği belirtilmiştir.

DİA⁷⁵: Hacı Bektaş Velî'nin, 13. yüzyılda Selçuklu Anadolu'sunda yaşamış olduğu ve Baba İlyas-ı Horasânî'nin yanında bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca yaşadığı döneme ait

⁷⁴ Tschudi, "Bektaş", *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Mehmet Fuat Köprülü (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 2/461–464.

⁷⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş-ı Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 14/455–458.

kaynaklarda Hacı Bektaş Veli'ye dair bilgiye rastlanmadığı, bu durumun da onun o dönemde meşhur olmadığının bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda, Bektaşîlik tarikatının kurucusu ve Yeniçeri Ocağı'nın pîri olarak kabul edildiği; Alevî-Bektaşî inanç dünyası için önemli bir şahsiyet olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'daki heterodoks Müslümanlığın merkezî figürü haline geldiği belirtilmiştir. Hacı Bektaş Veli hakkındaki bilgilerin, 14. yüzyıldan itibaren yazılmış menkıbevî ve tarihî kaynaklardan elde edildiğine değinilmiştir. Söz konusu kaynaklar arasında; Elvan Çelebi'nin "Menâkıbü'l-kudsiyye" adlı eserinde Hacı Bektaş Veli hakkında dolaylı da olsa ilk bilgilere yer verildiği, Ahmed Eflâkî'nin "Menâkıbü'l-ârifin" adlı eserinde onun sûfî kimliğine dair bilgiler sunulduğu, Âşıkpaşazâde'nin "Tevârih-i Âl-Osmân" adlı eserinin aileden gelen sözlü bilgilerin derlenmesiyle oluşturulduğu, Taşköprizâde'nin "eş-Şeka'iku'n-nu'mâniyye" adlı eserinde ise Hacı Bektaş Veli'nin Sünnî bir veli olduğuna dair bilgilere yer verildiği, en kapsamlı menkıbevî kaynağın ise 15. yüzyılda kaleme alınmış olan "Vilâyetnâme" olduğu belirtilmiştir.

Hacı Bektaş Veli'nin, 13. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş bir Türkmen sûfî olduğu ve Haydarîlik ile Yesevîlik geleneğinden etkilendiği; sonrasında ise Baba İlyas'a intisap ederek Vefâî tarikatı içinde yer aldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Hacı Bektaş Veli tarafından herhangi bir tarikatın kurulmadığı, ancak onun manevî etkisiyle Bektaşîlik gibi güçlü bir tasavvufî yolun ortaya çıkmasına zemin hazırlandığı ifade edilmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin manevî nüfuzunun, yaşadığı dönemin ötesine geçerek Anadolu halkı arasında saygı duyulan ve itibarlı bir kimse olarak yer edindiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda, Vilâyetnâme eserinde anlatıldığına göre, Hacı Bektaş Veli'nin inziva, hizmet ve gönül terbiyesi esaslarına dayalı sade bir yaşam sürdürdüğü; gayrimüslimlerle ilişkilerinde ise kapsayıcı bir yaklaşım benimsediği, İslâm'ı tebliğ ederken sevgi ve anlayış esaslarına bağlı kalınarak hareket edildiği belirtilmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin menkıbevî kimliği ve kültleşme süreci hakkında da bilgi verilmiş; bu sürecin oluşmasında en etkili kişinin Abdal Mûsâ olduğu ifade edilmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin Sulucakarahöyük tekkesinde yetiştiği, Abdal Mûsâ'nın Osmanlı gazileriyle birlikte fetihlerde yer aldığı, Hacı Bektaş'a ait menkıbeleri anlatarak onu yeni kurulan Osmanlı topraklarında tanıttığı ve ölümünden sonra Hacı Bektaş Veli'nin Abdal Mûsâ vasıtasıyla yeniden doğmuş gibi kabul edildiği belirtilmiştir. Ayrıca, Vilâyetnâme adlı eserin, Hacı Bektaş Veli'nin Alevî-Bektaşî toplulukları tarafından bu eser çerçevesinde tanındığına işaret edildiği, yine bu eserde Hacı Bektaş Veli'nin Peygamber soyundan geldiğinin belirtildiği, Ahmed Yesevî tarafından taç, seccade ve kılıç gibi halifelik sembolleriyle donatıldığının ifade edildiği ve onun Anadolu'nun en büyük evliyalarından biri olarak kabul edildiği vurgulanmıştır.

Karşılaştırma: MEBİS, Hacı Bektaş Veli hakkında ayrıntılı bilgiye girmemiş; daha çok Bektaşilik tarikatının tarihsel sürecine odaklanmıştır. DİA ise Hacı Bektaş Veli hakkında elde edilen bilgileri paylaşarak, bu açıdan daha kapsayıcı ve derinlemesine bir anlatım sunmuştur. Ayrıca MEBİS, Hacı Bektaş Veli’den Bektaşî tarikatının kurucusu olarak söz ederken; DİA, onun herhangi bir tarikat kurmadığını, yalnızca manevî açıdan Bektaşilik tarikatının zeminini oluşturduğunu belirtmiştir.

Aynı zamanda MEBİS’te, Hacı Bektaş Veli’nin On İki İmam inancına bağlı olduğu vurgulanmıştır; buna karşılık DİA’da bu bilgiye yer verilmemiş, bunun yerine onun Peygamber soyundan geldiği belirtilmiştir. DİA, Hacı Bektaş Veli’yi tanıdığımız eserlerden söz etmiş ve bu eserlerin içeriklerine kısaca değinmiştir. Her iki kaynakta da, Hacı Bektaş Veli’nin ölümünden sonra etkisinin arttığı belirtilmiştir. Ayrıca, Hacı Bektaş Veli’ye atfedilen Vilâyetnâme adlı eserin değeri her iki kaynakta da ifade edilmiştir.

2.2.5. Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin (عبد الكريم بن هوازن القشيري)

MEBİS⁷⁶: Asıl isminin Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî olduğu ve 986 yılında Nişabur çevresine yakın Ustuvâ köyünde doğduğu belirtilmiştir. Ailesinin, Horasan’a göç eden büyük Kuşeyr kabilesine mensup olması sebebiyle “Kuşeyrî” nisbesini aldığına değinilmiştir. Kuşeyrî’nin Nişabur’a gittiğinde önemli sûfilerden Ebu Ali ed-Dekkâk’ın sohbetlerine katıldığı ve bu vesileyle tasavvuf yoluna girdiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Ebu Ali ed-Dekkâk tarafından Kuşeyrî’deki yetenek fark edilerek kendisiyle özel olarak ilgilenildiği aktarılmıştır. Hitabetinin çok güçlü olduğu, Bâberzî’nin “Eğer İblis onun nasihat meclisinde bulunsaydı, mutlaka tövbe ederdi” sözleriyle örneklendirilmiştir. Kuşeyrî’nin Bağdat’ta bulunduğu dönemde bilgi ve hitabetiyle dikkat çektiği ve Halife Kâim Biemrillâh ile Bağdat âlimlerinin ilgisini çektiği belirtilmiştir. Ayrıca Kuşeyrî’nin Nişabur’dan Bağdat’a geliş süreci tarihsel açıdan ayrıntılı şekilde açıklandığı ifade edilmiştir. Daha sonra memleketine dönerek burada faaliyetlerine devam ettiği, 1072 yılında vefat ettiği ve hem kayınpederi hem de şeyhi olan Ebu Ali ed-Dekkâk’ın medresesindeki mezarın yanına defnedildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte altı oğlunun bulunduğu ve bu kişilerin de ilimle uğraştıkları bilgisine yer verilmiştir.

Kuşeyrî’ye ait 13 eserin bulunduğu ve küçük risalelerin de dahil edilmesiyle bu sayının günümüzde 20’ye ulaştığı belirtilmiştir. Başlıca eserleri arasında “et-Tefsîrû’l-Kebîr” adlı büyük bir Kur’an tefsirinin yer aldığı, ancak bu eserin hiçbir nüshasının günümüze ulaşmadığı

⁷⁶ L. Massignon, “Kuşeyrî”, *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 6/1035–1038.

ifade edilmiştir. “Letâifü’l-İşârât” adlı eserin de bir Kur’an tefsiri olduğu belirtilmiştir. “Şikâyet Ehli Sünnet”in, Eş’arîlere yönelik olarak kaleme alınmış uzun bir mektup olduğu belirtilmiştir. “et-Tahbîr fî Ulûm et-Tezkîr” adlı eserde Allah’ın 99 isminin ele alındığı ve her bir isimle birlikte ahlaki öğütlerin verildiği belirtilmiştir. “Kitâb Ahkâmü’s-Semâ”nın, semâ meclislerini dinî açıdan değerlendiren bir eser olduğu ve bu toplantıların caiz görüldüğü ifade edilmiştir. “Risâletü’l-Kuşeyrî”nin ise Kuşeyrî’nin en tanınmış ve en çok ilgi gören eseri olduğu belirtilmiştir. “Risâletü’l-Kuşeyrî” adlı eserin, İslam dünyasındaki sûfî âlimlere hitaben yazılmış bir mektup olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Kuşeyrî tarafından bu eserin tasavvufu yozlaşmadan korumak amacıyla kaleme alındığı, gerçek sûfilerin hayat ve inançlarının örnek gösterilerek tarikatların aslî yolunun hatırlatılmasının hedeflendiği belirtilmiştir. Eserin içeriğinde; büyük sûfilerin hayatları ve sözleri, tasavvuf terimleri ve bunların açıklamaları, sûfilerin sahip olması gereken özellikler, mürid-şeyh ilişkisi ve şeyhin davranış ilkeleri gibi konuların ayrıntılı biçimde ele alındığı belirtilmiştir. Bu eserin zamanla büyük bir tasavvuf el kitabı hâline geldiği vurgulanmıştır. Ayrıca bu eserin, Gazâlî’nin “İhyâü Ulûmi’d-Dîn” adlı eseriyle birlikte İslam coğrafyasında tasavvuf yoluna mensup olanların –aşırılığa kaçmadıkları sürece– artık sorgulanmaz hâle gelmelerinde etkili olduğu ve tasavvufî düşüncenin yayılmasına büyük katkı sağladığı belirtilmiştir.

DİA⁷⁷: 986 yılında, günümüzde İran-Türkmenistan sınırına yakın Kûçan kasabasının Üstüvâ köyünde doğduğu ifade edilmiştir. Sonrasında Nişâbur’a maliye öğrenmek amacıyla gidildiği, Ebu Ali ed-Dekkâk’ın (ö. 405/1015) sohbet meclisine katıldığı ve onun müridi olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda hadis ilmiyle de ilgilenildiği aktarılmıştır. Bununla birlikte hitabetinin güçlü olduğu vurgulanmış ve Ali b. Hasan el-Bâharzî’nin “Taşa hitap etse onu bile eriteceği, meclisine şeytan getirilip bağlansa onun bile tövbe edeceği” sözlerine yer verildiği belirtilmiştir. O dönemde ilim ve kültür merkezi olan Nişâbur’dan bazı sebeplerle ayrılarak Bağdat’a yerleştiği, ardından vezir Amîdûlmülk el-Kündürî’nin öldürülmesinin ardından yerine Nizâmûlmülk’ün geçmesiyle tekrar Nişâbur’a dönüldüğü ve eğitim faaliyetlerine devam edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Kuşeyrî’nin Nişâbur’dan ayrılış ve dönüş sürecinin tarihsel arka planının ayrıntılı biçimde aktarılmıştır. Bununla birlikte eşi Fatma’dan altı erkek evladının bulunduğu ve hepsinin ilimle uğraştığı bilgisi verilmiştir. Son olarak 1072’de Nişâbur’da vefat ettiği hem kayınpederi hem de şeyhi olan Ebu Ali ed-Dekkâk’ın yanına defnedildiği ve kabrinin günümüze kadar ziyaret edildiği aktarılmıştır.

⁷⁷ Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996), 26/473–475.

Kuşeyrî'nin daha çok mutasavvıf kimliğiyle tanındığı ancak kelâm, fıkıh, hadis, tefsir, gramer, lügat ve edebiyat gibi birçok ilimle de ilgilendiği ifade edilmiştir. Ayrıca “Kuşeyriyye” adında bir tarikatın ona nispet edildiğine değinilmiştir. Bazı eserlerine yer verilmiş; “er-Risâle”nin tasavvuf tarihinin en önemli kaynaklarından biri olduğu ve sûfîlerin Sünnî akîdeye bağlılıklarının bu eserde vurgulandığı belirtilmiştir. “et-Tahbîr fi't-tezkîr”de esmâ-i hüsnânın şerhedildiği ve tasavvufî görüşlere geniş yer verildiği ifade edilmiştir. “Tertîbü's-sülûk fi tarîki'llâh”ta zikir âdâbının ele alındığı belirtilmiştir. “er-Tefsîrü'l-Kebîr” adlı eserin günümüze ulaşmadığı ancak büyük bir tefsir çalışması olduğu bildirilmiştir. “Letâ'ifu'l-İşârât”ın Sülemî'nin eserinden etkilenecek yazıldığı fakat ondan daha düzenli ve kapsayıcı olduğu belirtilmiştir. “Nahvü'l-Kulûb” adlı eserde gramer terimlerinin tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlandığı aktarılmıştır. “Şikâyetü Ehli's-Sünne”de Eş'arî düşüncesinin savunulduğu ve dönemin sıkıntılarına dikkat çekildiği kaydedilmiştir. “el-Lüma' fi'l-i'tikâd” ve “el-Fusûl fi'l-usûl” adlı eserlerde Eş'arî akaidine dair açıklamalara yer verildiği belirtilmiştir. “Kitâbü'l-Mi'râc”ta ise Mirac hadisesine dair genel bilgilerin sunulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca diğer bazı eserlerine de kısaca değinildiği aktarılmıştır.

Karşılaştırma: Kuşeyrî maddesi, hem MEBİS'te hem de DİA'da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her iki kaynakta da Kuşeyrî'nin, 986 yılında günümüz İran'ının Türkmenistan sınırına yakın Üstüvâ bölgesinde doğduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Kuşeyrî'nin aldığı ilimler ve hocaları her iki kaynakta da ayrıntılı biçimde verilmiştir. Kuşeyrî'nin hitabet gücü, her iki kaynağın da ortak olarak vurguladığı bir özelliktir. Her iki kaynakta da, Kuşeyrî'nin döneminde yaşadığı siyasî problemler detaylı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca her iki kaynakta da, Kuşeyrî'nin tasavvuf yoluna nasıl girdiği ve hocası/kayınpederi Ebû Ali ed-Dekkâk'tan bahsedilmiştir.

Hem MEBİS hem de DİA, Kuşeyrî'nin eserlerine yer vermiştir. Ayrıca, altı oğlunun bulunduğu ve hepsinin ilimle meşgul olduğu bilgisi her iki kaynakta da yer almaktadır. Kuşeyrî'nin tasavvufu Ehl-i Sünnet çizgisinde savunduğu ve tasavvufa meşruiyet kazandırdığı bilgisi, her iki kaynağın da ortak görüşüdür.

DİA'da, Kuşeyrî'nin kelâm, tefsir, hadis, edebiyat ve gramer gibi pek çok ilimle ilgilendiği vurgulanmıştır; MEBİS'te ise anlatım daha çok tasavvuf merkezlidir. DİA'da, Kuşeyrî'ye “Kuşeyriyye” tarikatı nisbesi yapıldığı belirtilmiştir; MEBİS'te ise bu bilgiye yer verilmemiştir. MEBİS'te altı eserinden kısaca bahsedilmiştir; buna karşılık DİA'da eser listesi daha geniş tutulmuştur. MEBİS'te, “Risâletü'l-Kuşeyrî” eserine genişçe yer verilmiş; eserin tasavvufa katkısı ve değeri vurgulanmıştır. DİA'da ise içeriğine kısaca değinilmiştir.

2.2.6. Râbia El-Adeviyye (رابعة العدوية)

MEBİS⁷⁸: Basra'nın kadın sûfilerinden biri olan Râbia Adeviyye'nin, hicrî 95 veya 99 yılında doğduğu ve 185 yılında Basra'da vefat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, Kays bin Adî'nin kabilesi olan Al Atîk'in azatlı hizmetkârı olması sebebiyle "el-Kasiyye" unvanıyla tanındığı ifade edilmiştir. Yoksul bir ailenin kızı olan Râbia'nın küçük yaşta kaçırılarak cariye olarak satıldığı, zamanla evliyalığıyla tanınması sayesinde özgürlüğünü kazandığı belirtilmiştir. Aynı zamanda evliya biyografilerini kaleme alan yazarlar tarafından eserlerde kendisinden bahsedildiği ve düşüncelerine yer verildiği belirtilmiştir. Râbia'nın hayatındaki en belirgin özelliğin dünya nimetlerinden tamamen uzak durması ve sade bir yaşam sürmesi olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, diğer velilere atfedildiği gibi Râbia'ya da bazı kerametlerin atfedildiği zikredilmiştir. Bununla birlikte Râbia'nın, tasavvufta aşkı ve Allah'la gönülden gelen yakınlığı öğretmesiyle tanındığı belirtilmiştir.

Râbia'nın Allah'a duyduğu saygı ve hizmet anlayışının çok derin olduğu, ibadetlerini cennete girmek ya da cehennemden kaçmak için değil, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yerine getirdiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Allah'a duyduğu aşk ve bu aşkla ulaştığı birlik haliyle, tasavvufun yalnızca zühd ve sükûnetle yetinen ilk dönemlerinden ayrıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Râbia Adeviyye'nin, Allah'ı karşılık beklemeden sevmeyi öğreten ilk sûfilerden biri olduğu aktarılmıştır. Râbia Adeviyye'nin kaleme aldığı bazı şiirlerin günümüze kadar ulaştığı bildirilmiştir. Ayrıca Râbia'nın yapmış olduğu dualara ve çevresine verdiği bazı cevaplara da yer verilmiştir.

DİA⁷⁹: Râbia el-Adeviyye'nin, hicrî 95 veya 99 yılları arasında Basra'da dünyaya geldiği ve fakir bir ailenin çocuğu olarak küçük yaşta yetim kaldığı, ardından köle olarak satıldığı belirtilmiştir. Ancak, ibadete olan düşkünlüğü sayesinde efendisi tarafından azat edildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, hicrî 185 yılında Bağdat'ta vefat ettiği, Şam'da kendisine nispet edilen kabirde başka bir Râbia'nın yattığına dair bilgiye yer verilmiştir. Ayrıca, tasavvuf tarihinde Allah'ı cehennem korkusu ya da cennet ümidiyle değil, yalnızca Allah olduğu için seven ilk sûfilerden biri olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda evliliği ilâhî aşka engel olarak gördüğü ve tüm dünyevî bağları bu nedenle reddettiği belirtilmiştir. Râbia el-Adeviyye'nin Allah'a duyduğu derin, saf ve karşılıksız sevgiyle tasavvuf düşüncesinde farklılık

⁷⁸ Margaret Smith, "Râbia Adeviyye", *İslâm Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), 9/588–590.

⁷⁹ Hülya Küçük - Semih Ceyhan, "Râbia el-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34/380–382.

ortaya koyduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, bekâr oluşu ve zühde dayalı yaşamı sebebiyle eleştirilere maruz kaldığı da belirtilmiştir.

Zünnûn el-Mısırî, İbrâhim Edhem ve bazı kadın sûfiler tarafından ziyaret edildiği belirtilmiştir. Râbia el-Adeviyye'nin öncülüğünü yaptığı tasavvufî çizgide, korku ve hüzn yerine sevgi, ümit ve iyimserliğin öne çıkarıldığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Râbia'ya göre tüm fiillerin gerçek faili Allah'tır ve kulun ancak Allah'ın tövbesini kabul etmesi hâlinde tövbe edebileceği düşüncesinde olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda, gizli yapılan ibadetlerin tercih edildiği, gösteriş amacıyla yapılanların hoş karşılanmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Râbia'ya göre gerçek aşkın karşılıksız ve menfaatsiz olması gerektiği, kulun da yalnızca Allah onu sevdiği takdirde O'nu sevebileceği görüşünün benimsendiği aktarılmıştır. Râbia el-Adeviyye tarafından, Allah'a ne cehennem korkusuyla ne de cennet ümidiyle değil, yalnızca aşk ve şevkle ibadet edilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu yaklaşım neticesinde, Hak'tan başka hiçbir şeyin istenmemesi, onun vahdet-i vücûd ve melâmet anlayışı içinde değerlendirildiği şeklinde yorumlanmıştır. Batı'da ise Râbia'nın, 13. yüzyıldan sonra tanındığı ve saf aşk ile ilâhî sevginin sembolü haline geldiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda hem İslâm dünyasında hem de Batı'da, ilâhî aşkı temsil eden öncü kadın sûfi olarak kabul edildiği vurgulanmıştır. Son olarak, hakkında edebî ve akademik eserlerin kaleme alındığı belirtilmiştir.

Karşılaştırma: MEBİS ve DİA'da Râbia el-Adeviyye'nin doğum ve ölüm tarihleri aynı verilmiştir. Her iki kaynakta da, azatlı bir hizmetkâr olduğu, ibadete düşkünlüğü sayesinde özgürlüğünü kazandığı ve zühd esaslı bir yaşam sürdüğü belirtilmiştir. Ayrıca her iki kaynakta da, Râbia el-Adeviyye'nin Allah'a duyduğu sevginin ne cehennem korkusuna ne de cennet ümidiyle ilgili olmadığı, Allah'ı yalnızca O olduğu için seven sûfilerin öncüsü olduğu vurgulanmıştır.

MEBİS'te, Râbia el-Adeviyye'nin şiirlerinin günümüze ulaştığına ve bu şiirlerden bahsedildiğine yer verilmiştir; DİA'da ise böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. DİA, Râbia el-Adeviyye'nin tasavvuf tarihinde ortaya koyduğu düşünsel farklılıklar üzerinde durmuştur; MEBİS'te ise bu konuya yer verilmemiştir. Ayrıca DİA'da, Râbia el-Adeviyye'nin evliliği ilâhî aşka engel gördüğü için reddettiği ve dünyevî bağlardan uzak bir yaşamı tercih ettiği belirtilmiştir; MEBİS bu konuda bu ölçüde ayrıntıya yer vermemiştir.

Bununla birlikte DİA'da, Râbia el-Adeviyye'nin 13. yüzyıldan itibaren Batı dünyasında tanınmaya başladığı ve hem Batı'da hem de Doğu'da ilâhî aşkın sembolü haline geldiği belirtilmiştir; MEBİS'te bu bilgiye yer verilmemiştir. Son olarak, DİA'da Râbia el-Adeviyye'yi Zünnûn el-Mısırî, İbrâhim Edhem gibi meşhur sûfilerin ziyaret ettiğine yer verilmiştir; MEBİS

bu bilgiye değinmemiştir. MEBİS, Râbia el-Adeviyye'yi olaylara verdiği cevaplar ve yaptığı dualarla tanıtırken; DİA onu, biyografik ve düşünsel bağlamda ayrıntılı biçimde ele almıştır.

SONUÇ

İslâm Ansiklopedisi, 1908-1938 yılları arasında, dünyanın oryantalizm merkezlerinden biri olan Hollanda'nın Leiden şehrinde bulunan meşhur E.J. Brill yayınevi tarafından ilk kez 1908 yılında yayımlanmıştır. Ansiklopedinin yazar ekibi Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya, Rusya, Türkiye ve Arap ülkelerinin uzmanlarından oluşmakta olup, maddelerin çoğunluğu Batılı oryantalistler tarafından kaleme alınmıştır. “Encyclopédie de l’Islam” eseri Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Sonrasında birçok dile çevrilen bu eserin Türkçe tercümesine, 1939 yılında Ankara’da alınan bir karar doğrultusunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından başlanmıştır. Tercüme sırasında metin içerisinde fark edilen yanlışlıklar düzeltilmiş, eksikler tamamlanmıştır. Türkçe çevirisinin yapılmasına karar verilen ilk yıllarda bu çalışmanın tamamlanamayacağı yönünde eleştiriler olsa da, çeviri tamamlandığında Türkçe tercümesinden yeniden Leiden baskısında dahi büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu da, MEB İslâm Ansiklopedisi’nin titizlikle hazırlandığının bir göstergesidir.

Hem yerli hem de yabancı birçok bilim insanının katkısıyla hazırlanmış olan MEB İslâm Ansiklopedisi’nde, özellikle Türklerle ilgili maddeler başarılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Ansiklopedi 13 ciltten oluşmaktadır; ancak 5. ve 12. ciltler iki nüshalı olduğu için toplamda 15 ciltten meydana gelmektedir. TDV İslâm Ansiklopedisi’nin 1. cildi 1988 yılında yayımlanmış, 2016 yılında ise 46 ciltlik son hâlini almıştır. İçerisinde yer alan maddeler, ilgili alanın uzmanları tarafından kaleme alınmıştır.

MEB İslâm Ansiklopedisi’nin tercümesinin tamamlanmasının ardından böyle bir esere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmış ve müelliflerinin büyük bir çoğunluğu Müslüman âlimlerden oluşan, ilgili alanda uzman kişiler tarafından hazırlanacak yeni bir ansiklopedi projesine başlanması gerektiği kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda, TDV İslâm Ansiklopedisi’nin yazımına başlanmıştır. Ansiklopedide, madde başlığının hemen yanında bir cümlelik kısa bilgiye yer verilmesi, araştırma esnasında büyük bir kolaylık sağlamıştır.

Tasavvuf ilmiyle ilgili maddeler tarandığında, TDV İslâm Ansiklopedisi’nde toplam 1665 madde başlığı olduğu kaydedilmiştir. MEB İslâm Ansiklopedisi’nde ise toplam 207 madde başlığı yer almaktadır. Madde başlığı sayılarına bakıldığında bu fark, bir maddenin TDV İslâm Ansiklopedisi’nde yer alırken MEB İslâm Ansiklopedisi’nde bulunmaması ya da tam tersinin söz konusu olması ihtimalini göstermektedir. Çalışmada, her iki ansiklopedide de ortak olarak yer verilen madde başlıkları ele alınmış ve bu kapsamda toplam 198 ortak madde başlığı

tespit edilmiştir. Bu maddelerden 26'sı terim, 6'sı ise tasavvufi şahsiyetlere ait olmak üzere toplam 32 madde başlığı ayrıntılı olarak incelenmiştir.

MEB İslâm Ansiklopedisi'nin 5. cildi, II. bölümünde Hamburg Üniversitesi Ön Asya Tarihi ve Kültürü Profesörü Dr. Bertold Spuler tarafından kaleme alınmış bir tenkit yer almaktadır. Dr. Spuler'in bu tenkidi yazmaktaki amacı, MEB İslâm Ansiklopedisi'ni bilimsel bir bakış açısıyla değerlendirerek yanlışlıkları ortaya koymak ve bu alandaki akademik çalışmalara katkı sağlamaktır. Ansiklopediye yönelik dört temel eleştiride bulunmuştur: Maddeler arasında uzunluk bakımından tutarsızlıklar bulunmaktadır; birçok madde alanında uzman kişilerce yazılmış olsa da hâlâ ciddi eksiklikler mevcuttur; İslâm dünyasına ait ülkelerden bazıları ayrıntılı değerlendirilirken, bazıları yüzeysel ele alınmıştır; Türkçe önsözde bahsedilen Fahreddin Râzî ve Ebü'l Kâsım ez-Zehrâvî gibi önemli şahısların yanı sıra değinilmeyen başka şahısların da bulunduğu tespit edilmiştir. İslâm Ansiklopedisi'nin Türkçe tercümesinde, orijinal maddelerin doğrudan çevrilip değiştirilmeden alınması çok nadirdir; çoğu maddenin yeniden yazıldığı belirtilmiştir. Örneğin, "Gazzâlî" maddesi Kasım Kufrâh tarafından yeniden yazılmıştır. Tüm bunlara rağmen, MEB İslâm Ansiklopedisi'nin yeni bir uluslararası baskı hazırlığı yapılmadığı sürece, bu eserin en güvenilir ve en eksiksiz versiyonunun Türkçe baskısı olduğu ifade edilmiştir. MEB İslâm Ansiklopedisi'nin, günlük çalışmalarda vazgeçilmez ve sürekli başvurulacak bir kaynak olmasının yanında, geliştirilmeye açık bir akademik çalışma olduğu belirtilmiştir.

Bir tarafta müelliflerinin çoğu Batılı araştırmacılardan oluşan bir eser, diğer tarafta müelliflerin büyük bir çoğunluğu Müslüman âlimler tarafından kaleme alınmış bir eser bulunmaktadır. Madde başlıklarının aynı düzeyde olmadığı gibi, içeriklerinin zenginliği de aynı seviyede olmayacağı açıktır. Ayrıca, MEB İslâm Ansiklopedisi, yayımlandığı dönemde temel başvuru kaynağı olması yönünden, herkesin başvurduğu önemli bir kaynak olmuştur. TDV İslâm Ansiklopedisi ise yayımlandığı internet sitesi aracılığıyla sürekli güncellenen, yeni bilgilerin eklendiği ve canlılığını hiç kaybetmeyen bir ansiklopedi olması yönüyle ayrı bir kıymet taşımaktadır. Her iki ansiklopedinin de taşıdığı bu özel nitelikler, onları vazgeçilmez kılmaktadır.

Madde başlıkları her zaman aynı şekilde verilmemiştir. Örneğin, "keşif" maddesi MEB İslâm Ansiklopedisi'nde "kaşf", "mecsup" maddesi "maczûb", "şed" maddesi "şadd" ve "post" maddesi ise "pust" şeklinde adlandırılmıştır. Ayrıca "ahadiyyet" maddesi, MEB İslâm Ansiklopedisi'nde "ahadiye" ve "ahadiyet" olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınmıştır. Maddeler açıklanırken ansiklopedilerde bazen kelimenin zıttı ile açıklama yapılmış, bazen de

anlamca yakın kelimelerle anlatıma başvurulmuştur. Örneğin, her iki ansiklopedide de "kabz" maddesi işlenirken zıttı olan "bast" kavramıyla birlikte açıklanmıştır. Bununla birlikte, "mesnevi" maddesi MEB İslâm Ansiklopedisi'nde nazım şekli ve Mevlânâ'nın eseri Mesnevî olmak üzere iki anlamıyla birlikte anlatılmış, TDV İslâm Ansiklopedisi ise bu konuyu iki ayrı madde başlığı altında işlemiştir. Bu da araştırmalarda kolaylık sağlamıştır. Bazen madde başlığında açıklama yapılmadan, farklı bir maddeye yönlendirme yapılmıştır. Madde başlığı bulunmasına rağmen açıklama başka bir madde içerisinde verilmiştir. Bu duruma örnek olarak, "ışan" maddesi TDV İslâm Ansiklopedisi'nde "şeyh" maddesine yönlendirilmiştir. "Sufî" maddesi ise MEB İslâm Ansiklopedisi'nde "tasavvuf" maddesine yönlendirilmiş, burada ilk iki paragrafta "sufî" kavramı açıklanmıştır. "Devse" ve "semâ" maddelerinde MEB İslâm Ansiklopedisi'nde "ayin" olarak bahsedilmiş, "pir" maddesinde ise "tanrı" şeklindeki kullanımlara rastlanmıştır.

Şahsiyet maddeleri işlenirken, büyük ölçüde MEB İslâm Ansiklopedisi ve TDV İslâm Ansiklopedisi benzer bilgilere yer vermiştir. Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, tasavvufa yöneliş süreçleri, eğitimleri ve ailelerine dair bilgiler sunulmuştur. Fakat farklılıklar da mevcuttur. Örneğin, "Rabia Adeviye" maddesi MEB İslâm Ansiklopedisi'nde işlenirken, onun yapmış olduğu dualar ve olaylar karşısında çevresine verdiği cevaplar üzerinden konu anlatılmıştır. TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ise madde biyografik ve düşünsel bağlamda ele alınmıştır. Rabia Adeviye'nin tasavvuf düşüncesine kazandırdığı "Allah'ı karşılıksız sevmek" anlayışı üzerinde durulmuş; bu bağlamda korku ve hüznün yerine sevgi ve ümit kavramları öne çıkarılmıştır. "Abdülkadir-i Geylânî" maddesinde genel bilgiler her iki kaynakta da benzerlik gösterirken, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde daha fazla eserine yer verilmiş ve tarikatın yayılışı daha sistematik bir şekilde aktarılmıştır. "Mevlânâ" maddesinde ise her iki kaynakta da Şems-i Tebrîzî'den ve onun Mevlânâ üzerindeki etkisinden bahsedilmiş; ayrıca Mevlânâ'nın halifeleri Salahaddin Zerkûb, Urmiyeli Çelebi Hüsameddin Hasan ve Sultan Veled'e de değinilmiştir. "Hacı Bektaş-ı Velî" maddesi MEB İslâm Ansiklopedisi'nde daha çok Bektaşî tarikatı çerçevesinde ele alınmış, tarikatın tarihsel süreci ve iç yapısı hakkında bilgi verilmiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ise Hacı Bektaş-ı Velî'yi tanıtan eserlerden söz edilmiş, bu eserlerden elde edilen bilgiler derlenip sunulmuştur. "Gazzâlî" maddesi TDV İslâm Ansiklopedisi'nde yalnızca tasavvuf açısından ele alınmamış; onun fıkıh görüşleri, kelam ilmine katkıları, tasavvufî düşünceleri, eserleri ve literatürdeki yeri olmak üzere beş başlık altında, beş farklı müellif tarafından ayrı ayrı incelenmiş ve kapsamlı bilgiler sunulmuştur.

Sonuç olarak, MEB İslâm Ansiklopedisi ile TDV İslâm Ansiklopedisi arasında tasavvuf ilmi açısından yapılan karşılařtırılmalđ inceleme, her iki ansiklopedinin de kendi dönemlerinin ihtiyaçlarına ve imkânlarına göre şekillendiğini ortaya koymuştur. MEB İslâm Ansiklopedisi, Batılı oryantalistlerin katkılarıyla oluşturulmuş ve klasik İslâm ilimlerine dair temel bilgiler içermesiyle birlikte, dönemin bilimsel çevrelerine önemli bir kaynak sunmuştur. Bu eserin Türkçe’ye tercümesi, Türkiye’deki İslâmî ilimlerin gelişimi açısından önemli bir kilometre taşı olmuştur. Bununla birlikte, kimi maddelerde eksiklikler, içerik darlıkları ve metodolojik farklılıklar dikkat çekmektedir.

TDV İslâm Ansiklopedisi ise, tamamı Müslüman ve alanında uzman müellifler tarafından hazırlanmış olması, ağdaş bilimsel yöntemlerin benimsenmesi, kaynakların çeşitliliği ve maddelerin ayrıntılı biçimde ele alınmasıyla hem ulusal hem de uluslararası düzeyde saygın bir referans kaynağı olmuştur. Özellikle tasavvuf maddelerinde kavramsal derinlik, tarihsel arka plan ve düşünce sistematığı ne çıkmakta; sadece tanıtıcı bilgi değil, değerlendirme ve yorum boyutları da sunulmaktadır. Aynı madde başlıklarının iki ansiklopedide farklı üsluplarla ve bakış açılarıyla işlenmiş olması, araştırmacılar için karşılařtırılmalđ analiz yapma imkânı da sunmaktadır.

Bu bağlamda, tasavvuf ilmi gibi çok katmanlı ve tarihsel srekliiliği olan bir alanda çalışan araştırmacılar için her iki ansiklopedi de vazgeçilmezdir. MEB İslâm Ansiklopedisi tarihî bir ereve sunarken, TDV İslâm Ansiklopedisi güncel akademik beklentileri karşılayan yapısıyla bu alanın günümüzdeki en önemli kaynaklarından biridir. Bu çalışmada ulaşılan bulgular, ansiklopedik bilgi üretiminin sadece bilgi aktarma değil, aynı zamanda kültürel bakış açısını da yansıtma aracı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, gelecekte yapılacak araştırmalarda bu iki kaynağın birlikte değerlendirilmesi, tasavvuf alanındaki kuramsal zenginliğin daha iyi kavranmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- “Aḥadīya”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 13/638–639. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- “Çile”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. 3/397–399. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Adıvar, Adnan. “Mukaddime”. *İslâm Ansiklopedisi*. 5. Basım. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978.
- Akkuş, Mehmet. “Hadra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/409–410. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Algar, Hamid. “Şed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/405–406. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Arnold, T. W. “Halife”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 5/148–155. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Arpaguş, Sâfi. “Pîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/272–273. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Arpaguş, Sâfi. “Post”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/332–333. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Barthold, W. “İşan”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Mirza Bala. 5/1224–1226. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Bauer, H. “Kabız”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 6/32–33. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Ben Cheneb, Moh. “Gazzâlî”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Kasım Kufralı. 4/748–760. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Ceyhan, Semih. “Mesnevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/325–334. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Ceyhan, Semih. “Semâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/455–457. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Ceyhan, Semih. “Zühd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/530–533. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Cour, A. “Şeyh”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 11/461–462. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Cour, A. “Veli”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Ahmed Suphi Furat. 13/287–292. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Çağrıçı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489–505. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Demirci, Mehmet. “Hal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/216–218. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- DİA, “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/95–105. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Eraydın, Selçuk. “Çile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/315–316. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.

- Gürer, Dilaver. *Tasavvuf El Kitabı*. Ed. Kadir Özköse. 5. Basım. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Huart, Cl. “Baba”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Mehmet Fuat Köprülü. 2/165–166. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Huart, Cl. “Hırka”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Kasım Kufralı. 5/449–450. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- İzgöer, Ahmet Zeki. “İslâm Ansiklopedisine Dair”. *İslâmî Araştırmalar* 2, (1988), 6.
- Kara, Mustafa. “Evrâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/533–535. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518–530. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Köprülü, Orhan F. “İslâm Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 12/3 (1973): 161–162.
- Küçük, Hülya ve Ceyhan, Semih. “Râbia el-Adeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/380–382. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Levy, R. “Mesnevî”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Ateş. 8/127–133. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Levy, R. “Pîr”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Tahsin Yazıcı. 9/558–559. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Levy, R. “Post”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 9/578. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Derviş”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 3/545–547. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Devse”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 3/562–563. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Hadra”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 5/55–56. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Hâl”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 5/106–107. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Keşif”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 6/600–601. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Semâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Tahsin Yazıcı. 10/464–466. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Macdonald, D. B. “Zikir”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Süleyman Uludağ. 13/561–564. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Margoliouth, D. S. “Abdülkadir”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 1/80–83. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Margoliouth, D. S. “Celâleddin Rûmî”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. H. Ritter. 3/53–59. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Kûşeyrî”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Ateş. 6/1035–1038. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.

- Massignon, Louis. “Şedd”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. 11/379–381. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Tarikat”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Tahsin Yazıcı. 12/1–17. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Tasavvuf”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 12/29–31. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Tasavvuf”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 7/29–31. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Wird”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. M. Nazif Şahinoğlu. 13/318–320. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Massignon, Louis. “Zühd”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Yaşar Nuri Öztürk. 13/638–639. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Nicholson, R. A. “Meczûp”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. heyet. 7/447–448. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Hacı Bektâş-ı Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/455–458. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Öngören, Reşat. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/441–448. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Öngören, Reşat. “Sûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/471–472. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Öngören, Reşat. “Şeyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/50–52. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/95–105. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119–126. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Öngören, Reşat. “Zikir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/409–412. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur’ân ve Sünnete Göre Tasavvuf (İslâm’da Rûhî Hayat)*. 3. Basım. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Smith, Margaret. “Râbia Adeviye”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Ateş. 9/588–590. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Tschudi. “Bektaş”. *İslâm Ansiklopedisi*. çev. Mehmet Fuat Köprülü. 2/461–464. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Basım, 1978.
- Uludağ, Süleyman. “Abdülkâdir-i Geylânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/234–239. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “Ahadiyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/484. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “Baba”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/365–366. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/515–518. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.

- Uludağ, Süleyman. “Halife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/299–300. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Hırka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/373–374. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Uludağ, Süleyman. “Kabz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/44–45. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Uludağ, Süleyman. “Keşf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315–317. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473–475. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Meczip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/285–286. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/25–28. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Dersleri*. 1. Basım. İstanbul: Sufi Kitap, 2022.
- Uslu, Recep. “Devse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/253–254. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Uygun, Mehmet Nuri. “Zikir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/412–413. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Yazıcı, Tahsin. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/188–190. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Yılmaz, Ömer. *Tasavvuf Bize Ne Söyler?* 1. Basım. İstanbul: Sufi Kitap, 2020.

EKLER

Ek 1: DİA-MEBİS Tasavvufa Dair Maddelerin Karşılaştırılma Tablosu

Aşağıdaki tabloda MEBİS'te tasavvuf ile ilgili olan maddeler ve bu maddelerin DİA'daki karşılıkları sunulmuştur.

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Abderî: Al-'Abdarî Muhammed B. Muhammed B. Muhammed B. Al-Hâcc Al-Fâsî Al-Kayravânî Al-Tılımsânî Al-Mağribî Al-Mâlıkî Abû 'Abd Allah	İbnü'l-Hâc El-Abderî
Abdülğani: 'Abd Al-Ğanî Al-Nâbulusî	Nablusî, Abdülğanî B. İsmâil
Abdülkadîr: 'Abd Al-Kadîr Al-Cîlî (Gîlânî) Muhyî'l-Dîn Abû Muhammed B. Abî Şâlih Zengî Döşt	Abdülkadîr-İ Geylânî
Abdülkerim: 'Abd Al-Kerîm B. İbrahim Al-Cîlî	Abdülkerîm El-Cîlî
Abdürrezzak: 'Abd Al-Razzâk Kamâl Al-Dîn B. Abî 'L-Ğanâ'im Al-Kâşânî	Kâşânî, Abdürrezzâk
Abdüsselâm: 'Abd Al-Selâm B. Maşîş Al-Hasanî	Abdüsselâm B. Meşîş El-Hasenî
Adî: 'Adî B. Musâfîr (Şayh 'Adî)	Adî B. Müsâfîr
Ahadiyet	Ahadiyyet
Ahlâk	Ahlâk
Ahmed Bedevî: Ahmed Al-Badavî Sîdî	Ahmed El-Bedevî
Ahmed Bîcan	Ahmed Bîcan
Ahmed Rifâî: Ahmed Al-Rifâî, Ahmed B. 'Alî Abû 'l-'Abbâs	Ahmed Er-Rifâî
Ahmed Yesevî	Ahmed Yesevî
Ak Şemseddin: Ak Şams Al-Dîn Muhammed B. Hamza	Akşemseddin
Alâeddin: 'Alâ' Al-Dîn Muhammed B. Hasan	-
Âlem	Âlem
Ali: 'Alî B. Maymûn B. Abî Bekr Al-Ûrîsî Al-Mağribî	Ali B. Meymûn
Ali Şîr: 'Alî Şîr Beg Yahut Amîr 'Alî Şîr	Ali Şîr Nevâî
Alp	Alp
Amel	Amel
Amîdî: Al-'Amîdî (Muhammed B. Muhammed Abû Hâmid Rukn Al-Dîn Al-Samarkandî)	Amîdî, Rükneddin
Ammârîye	Ammâriyye
Ams	-
Âşık Paşa	Âşık Paşa
Âşık Paşa-Zâde	Âşıkpaşazâde
Ata	Ata
Attâr: 'Attâr Farîd Al-Dîn Muhammed B. Abî Bekr İbrahim	Attâr, Ferîdüddin
Ayderûsî: Al-'Ayderûsî, 'Abd Al-Rahmân B. Mustafâ	Ayderûs

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Ayyâşî: Al-‘Ayyâşî, Abû Sâlim ‘Abd Allah B. Muhammed Abî Bekr	Ayyâşî
Bâb	Bab
Baba	Baba
Baba Tahir Uryan	Baba Tâhir-İ Uryân
Bahâüddin: Bahâ’ Al-Dîn, Abû Muhammed Zakarîyâ B. Vacîh Al-Dîn B. Kamâl Al-Dîn ‘Alî	Bahâeddin Zekeriyyâ
Bakliye	Bakliyye
Bâtıniye	Bâtıniyye
Bayezîd: Bâyezîd Al-Bistâmî Abû Yazîd (Bâyazîd) Tayfur B. ‘Îsâ B. Surû-Şân	Bâyezîd-İ Bistâmî
Bayramiyye	Bayramiyye
Becelî: Al-Bacalî, Al-Hasan B. ‘Alî B. Varsand	Becelî, Hasan B. Ali
Bedel. Badal	Bedel
Bedreddin Simâvî: Badr Al-Dîn Sîmâvî	Bedreddin Simâvî
Bekri: Al-Bakrî, Muhammed İbn ‘Abd Al-Rahmân Al-Şiddîkî Al-Şâfi’î Al-Aş‘Arî Abû ‘L-Makârîm Şams Al-Dîn	BEKRÎ, Ebü’l-Hasan es-Sıddîkî
Bekrî. Al-Bakri, Mustafâ B. Kamâl Al-Din B. ‘Alî Al-Şiddîkî Al-Hanafî Alhalvatî Muhı Al-Dîn	BEKRÎ, Kutbüddin
Bekriye	Bekriyye
Bektaş: Hacı Bektaş Velî	Hacı Bektâş-I Velî
Beyyûmiye	Beyyûmiyye
Bîdil	Bîdil
Birgivî: Birgavî Yahut Birgilî, Muhammed B. Pir ‘Alî	Birgivî
Bîşer	-
Buhârâ	Buhara
Bülbül	Bülbül
Bürhaneddin: Burhan Al-Dîn Kutb-İ ‘Alam	Burhâneddin Kutb-İ Âlem
Cagbûb	Cağbûb
Câmi: Camî, Ahmed	Câmî, Ahmed-İ Nâmekî
Ceberût	Ceberût
Celâl Buhârî. Calâl Buhârî	Celâleddin Hüseyin El-Buhârî
Celâleddin Rûmî: Calâl Al-Dîn Rûmî	Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî
Celvetiye	Celvetiyye
Cezûlî: Al-Cazûlî, Abû ‘Abd Allah Muhammed B. Sulaymân B. Abî Bekr Al-Cazûlî (Gazûlî) Al-Simplâlî	Cezûlî, Muhammed B. Süleyman
Cüneyd: Cunayd, Abû ‘L-Kasîm B. Al-Cunayd Al-Hazzâz Al-Kavârîrî	Cüneyd-İ Bağdâdî
Cüneyd: Cunayd B. İbrâhîm	Cüneyd-İ Safevî
Çile	Çile
Çiştî: Çiştî, Mu‘în Al-Dîn Muhammed	Çiştî
Çiştîye	Çiştîyye
Derd: Dard, Tam Olarak Hâca Mîr Dard	Derd

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Derkava	Derkāviyye
Derviş	Derviş
Desûkî: Desûki Yahut Düsukî, Abû'l-'Aynayn Al-Sayyid İbrâhim Burhân Al-Dîn B. Abî 'L-Macd Al-Dasûkî	Desûkî, İbrâhim B. Abdülazîz
Desûkî: Al-Dasûkî, İbrâhîm B. Muhammed B. 'Abd Al-Rahmân	-
Devse	Devse
Ebdâl: Abdal	Abdal
Ebû Hayyân: Abû Hayyân 'Alî B. Muhammed B. Al-'Abbâs Al-Tavhîdî	Ebû Hayyân Et-Tevhîdî
Ebû Medyen: Abû Madyan Şu'ayb B. Al-Hüsayn Al-Andalusî	Ebû Medyen
Ebû Sa'id: Abû Sa'id Fazl Allah B. Abî 'L-Hayr	Ebû Sa'id-İ Ebû'l-Hayr
Edhemîye	Edhemiyye
Elhâcc Ömer	El-Hâc Ömer
Emîr	Emîr
Emîr Sultan: Amîr Sultan, Al-Sayyîd Şams Al-Dîn Muhammed B. 'Alî Al-Hüsaynî Al-Bühârî	Emîr Sultan
Eşrefîye	Eşrefiyye
Evliya Çelebî: Avliya' Çalabî B. Darvîş Muhammed Zillî	Evliya Çelebi
Firâset	Firâset
Gâzî Miyân	Gazi Miyân
Gazzâlî: Al-Ğazzâlî, Abû Hâmîd Muhammed B. Muhammed	Gazzâlî
Gücdüvânî: Ğucduvânî, 'Abd Al-Hâlîk	Gucdûvânî, Abdülhâlîk
Gül-Baba	Gülbaba
Gülşenî: Gulşanî, İbrahim B. Muhammed	İbrâhim Gülşenî
Hâce	Hoca
Hadra	Gaybet
Hakîm Ata	Hakîm Ata
Hâl	Hal
Halife	Halife
Halîlî	Halîlî
Hallâc: Al-Hallâc (Hallâc Al-Asrâr), Abû 'L-Mugîs Al-Husayn B. Manşûr Al-Bayzâvî	Hallâc-İ Mansûr
Hargûşî: Al-Harguşî, Abû Sa'id (Veya Sa'd) 'Abd Al-Malîk B. Muhammed B. İbrâhîm B. 'Osman	Hargûşî
Harrâz: Harrâz, Abû Sa'îd Ahmed B. 'Îsâ	Ebû Sa'id El-Harrâz
Henseliye	-
Hırka	Hırka
Hızır: Al-Hazîr, Al-Hizr	Hızır
Hikmet	Hikmet
Hulmânîye	Hulmâniyye

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Hurûfilik	Hurûfilik
Hüseynî Sâdât: Husaynî Sâdât, Amîr Rukn Al-Dîn Husayn B. ‘Âlâm B. Abî ‘L-Hasan	Hüseynî Sâdât El-Gürî
İbn Abbâd: İbn ‘Abbâd Abû ‘Abd Allah Muhammed B. Abî İshâk İbrâhîm B. Abî Bakr ‘Abd Allah B. Mâlik B. İbrâhîm B. Muhammed B. Mâlik B. İbrâhîm B. Yahya B. ‘Abbâd Al-Nafzî Al-Himyarî Al-Rundî	İbn Abbâd Er-Rundî
İbn Asker: İbn ‘Asker Muhammed B. ‘Alî B. ‘Omar B. Husayn B. Mişbah	İbn Asker El-Mağribî
İbn Atâullah: İbn ‘Atâ’ Allâ’h, Ahmed B. Muhammed Abû ‘L-Fazl Tâc Al-Dîn Al-İskandarî Al-Şâzîlî	İbn Atâullah El-İskenderî
İbn Kasî	Kasî (Benî Kasî)
İbnülfârîd: İbn Al-Fârîz ‘Omar B. ‘Alî (Şaraf Al-Dîn) Al-Mişrî Al-Sa’dî	İbnü’l-Fârîz
İbnüsserrâc: İbn Al-Sarrâc Muhammed B. ‘Alî B. ‘Abd Al-Rahmân Al-Kuraşî Al-Dimaşkî	-
İbrâhîm: İbrâhîm B. Adham B. Mansûr B. Yazîd B. Câbir (Abû İshâk) Al-Tamîmî Al-‘İclî	İbrâhîm b. Edhem
İcâzet	İcâzet
İlham	İlham
Îsâviye	Îseviyye
Îşan	Îşân
Ka’be	Kâbe
Kabz	Kabz
Kadiriye	Kâdiriyye
Kalenderiye	Kalenderiyye
Kâzerûnî: Kâzarûnî, Şayh Abû İshâk İbrâhîm B. Şahriyâr	Kâzerûnî
Kebîr	Kebîr
Kebîr-Panthîler	Kebîrpanthîler
Kerâmet	Keramet
Keşîf	Keşf
Koyun-Baba	Koyun Baba
Kuşeyrî: Kuşayrî, ‘Abd Al-Karîm B. Havâzîn B. ‘Abd Al-Malik B. Talka Abû ‘L-Kâsîm Al-Kuşayrî	Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin
Lâmî’î	Lâmîî Çelebi
Mazhar: Mazhar (1699?-1780), Mîrzâ Şams Al-Dîn Habîb Allah Veya Mîrzâ Cân-Cânân	Mazhar Cân-I Cânân
Meczûp: Maczûb	Meczup
Menâkıp: Manâkıp	Menâkıbnâme
Mennûbiye: Al-Mannûbiya, ‘Â’işa	Âişe El-Mennûbiyye
Merkez Efendi	Merkez Efendi
Mescid	Cami
Mesnevî	Mesnevi

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Mevlevîlik	Mevleviyye
Mevlîd	Mevlid
Molla Hünkâr	Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî
Mûcize	Mûcize
Muhammed Ahmed	Muhammed Ahmed El-Mehdî
Muhammed Gavs	Gavs, Muhammed
Muhâsibî	Muhâsibî
Muhyî'd-Dîn Arabî	İbnü'l-Arabî, Muhyiddin
Müneccimbaşı	Müneccimbaşı, Ahmed Dede
Nahşebî	Nahşebî, Ziyâeddin
Nakşbend: Nakşband, Bahâ' Al-Dîn Muhammed B. Muhammed Al-Buhârî	Bahâeddin Nakşibend
Nazmî: Nazmî, Şeyh Mehmed	Nazmi Efendi, Mehmed
Necm-Ed-Dîn Kübrâ	Necmeddîn-İ Kübrâ
Nifferî: Al-Niffarî, Muhammed B. 'Abd Al-Cabbâr	Nifferî
Nîmetullah Velî	Nî-Metullâh-I Velî
Niyâzî	Niyâzî-İ Mısırî
Nûrbahşiye	Nurbahşiyye
Pâlâheng	Kehkeşan
Pîr	Pîr
Post	Post
Râbia Adeviye	Râbia El-Adeviyye
Rahmânîye	Rahmânîyye
Revşeniye	Revşeniyye
Rîfâî	Rifâiyye
Sabır	Sabır
Sa'd-Ed-Dîn: Sa'd Al-Dîn Hamevî	Sa'Deddîn-İ Hammûye
Sa'diye	Sa'Diyye
Sarı Saltık Dede	Sarı Saltuk
Sebtî: Al-Sabtî, Ahmed B. Ca'far Al-Hazracî, Abû'l-'Abbâs Al-Sabtî	Sebtî, Ahmed B. Ca'Fer
Sehl-Üt-Tüsterî: Sahl Al-Tustarî	Sehl Et-Tüsterî
Semâ	Semâ
Semâhâne	Tekke
Senûsî – Sanûsî, Sîdî Muhammed B. 'Alî Al-Sanûsî Al-Mucâhrî Al-Hasanî Al-İdrîsî	Senûsî, Muhammed B. Ali
Serî-Üs-Sakatî:	Serî Es-Sakatî
Seyf-Ed-Dîn Bâherzî	Bâharzî, Seyfeddin
Sezâ'î: Sezâ'î, Hasan B. 'Alî Gülşenî	Sezâî-Yi Gülşenî
Sûfî	Sûfî
Sultan	Sultan
Sultan Veled: Sultân Veled, Bahâ' Al-Dîn Muhammed Valad	Sultan Veled

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Sühreverdi: Al-Suhravardî, Şihâb Al-Dîn Abû Hafs 'Omar B. 'Abd Allah	Sühreverdi, Şehâbeddin
Sühreverdi: Al-Suhravardî, Şihâb Al-Dîn Abû Futuh Yahyâ B. Habaş B. Amîrak	Sühreverdi, Maktûl
Sülemî: Al-Sulamî, Abû 'Abd Al-Rahmân Muhammed B. Al-Husayn B. Muhammed B. Mûsâ B. Hâlid B. Sâlim B. Râviya	Sülemî, Muhammed B. Hüseyin
Sünbülîye	Sünbülüyye
Şah Muhammed: Şâh Muhammed B. 'Abd Muhammed, Şâh Badahşî, Mullâ Şâh	Bedahşî, Şah Muhammed
Şath	Şathiye
Şattâriye	Şettâriyye
Şâzili: Şâzilî, Abu'l-Hasan 'Alî B. 'Abd Allah B. 'Abd Al-Cebbâr Al-Şerîf Al-Zarûlî	Şâzelî
Şâziliye	Şâzeliyye
Şebisterî: Şebüsterî, Şayh Sa'd Al-Dîn Mahmûd B. 'Abd Al-Karîm B. Yahyâ	Şebüsterî
Şedd	Şed
Şemsiye	Şemseddin Sivâsî
Şerrât: Al-Şerrât	-
Şeyh	Şeyh
Şeyh Galib	Şeyh Galib
Şeyhî: Şayhî, Yûsuf Sinân	Şeyhî
Şeyyâd Hamza	Şeyyad Hamza
Şiblî: Al-Şiblî, Abu Bakr Dulaf B. Cahdâr	Şiblî, Ebû Bekir
Şüşterî: Al-Şüşterî, Abu'l-Hasan 'Alî B. 'Abd Allah	-
Tarikat	Tarikat
Tasavvuf	Tasavvuf
Tâûsî	Tâvûsiyye
Tercüman	Gülbank
Ticânîye	Ticâniyye
Tirmîzî: Al-Tirmîzî, Abu 'Abd Allah Muhammed B. 'Alî B. Al-Hasan B. Bîşr Al-Hakîm	Hakîm Et-Tirmizî
Tirmizî: Tirmizî Veya Tirmidî, Sayyid Burhan Al-Dîn Muhakkik	Seyyid Burhâneddin
Velî	Velî / 3
Vird	Evrâd
Yâfiî: Al-Yâfiî, Afîf Al-Dîn Abu'l-Sa'Âda Abu'l-Barakât 'Abd Allah B. As'Ad B. 'Alî B. Sulaymân B. Falâh Al-Şâfi'Î	Yâfiî
Zahîd: [Bk. Zühd]	Zühd
Zahir	Zâhir
Zâtî	Süleyman Zâtî
Zaviye	Tekke

MEBİS Madde Adı	DİA Madde Adı
Zeynüddîn: Zayn Al-Dîn, Abü Bakr Muhammed B. Muhammed Al-Hâfî	Zeynüddin El-Hâfî
Zikir	Zikir
Ziyânîye	-
Zühd	Zühd

Ek 2: MEBİS - Tasavvufa Dair Maddeler Tablosu

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Derviş	Cilt 6	Koyun-Baba
Eser	Cilt 1	Ali Şîr: ‘Alî Şîr Beg Yahut Amîr ‘Alî Şîr
Eser	Cilt 2	Bîdil
Eser	Cilt 2	Birgivî: Birgavî Yahut Birgilî, Muhammed B. Pir ‘Alî
Eser	Cilt 5-1	Halîlî
Eser	Cilt 5-1	Hurrül’âmîlî: Al-Hurr Al-‘Amîlî, Muhammed B. Haşan
Eser	Cilt 11	Şeyh Galib
Eser	Cilt 11	Şeyhî: Şayhî, Yûsuf Sinân
Kurucu Şeyh	Cilt 1	Abdülkadîr: ‘Abd Al-Kadîr Al-Cîlî (Gîlânî) Muhyî’l-Dîn Abû Muhammed B. Abî Şâlih Zengî Döst
Kurucu Şeyh	Cilt 1	Ahmed Rifâî: Ahmed Al-Rifâî, Ahmed B. ‘Alî Abû ‘L- ‘Abbâs
Kurucu Şeyh	Cilt 1	Ahmed Yesevî
Kurucu Şeyh	Cilt 2	Becelî: Al-Bacalî, Al-Hasan B. ‘Alî B. Varsand
Kurucu Şeyh	Cilt 3	Câmi: Camî, Ahmed
Kurucu Şeyh	Cilt 3	Celâleddin Rûmî: Calâl Al-Dîn Rûmî
Kurucu Şeyh	Cilt 3	Cüneyd: Cunayd B. İbrâhîm
Kurucu Şeyh	Cilt 3	Çiştî: Çiştî, Mu’in Al-Dîn Muhammed
Kurucu Şeyh	Cilt 3	Desûkî: Desûkî Yahut Dûsukî, Abû'l-‘Aynayn Al-Sayyid İbrâhîm Burhân Al-Dîn B. Abî ‘L-Macd Al-Dasûkî
Kurucu Şeyh	Cilt 4	Elhâcc Ömer
Kurucu Şeyh	Cilt 4	Gücduvânî: Gücduvânî, ‘Abd Al-Hâlık
Kurucu Şeyh	Cilt 4	Gülşenî: Gulşanî, İbrahim B. Muhammed
Kurucu Şeyh	Cilt 6	Kâzerûnî: Kâzarûnî, Şayh Abû İshâk İbrâhîm B. Şahriyâr
Kurucu Şeyh	Cilt 9	Nakşband: Nakşband, Bahâ’ Al-Dîn Muhammed B. Muhammed Al-Buhârî
Kurucu Şeyh	Cilt 9	Necm-Ed-Dîn Kübrâ
Kurucu Şeyh	Cilt 9	Nîmetullah Velî
Kurucu Şeyh	Cilt 9	Niyâzî
Kurucu Şeyh	Cilt 10	Sebtî: Al-Sabtî, Ahmed B. Ca'far Al-Hazracî, Abû'l-'Abbâs Al-Sabtî
Kurucu Şeyh	Cilt 10	Senûsî – Sanûsî, Sîdî Muhammed B. 'Alî Al-Sanûsî Al- Mucâhîrî Al-Hasanî Al-İdrîsî
Kurucu Şeyh	Cilt 10	Sezâ’î: Sezâ’î, Hasan B. ‘Alî Gülşenî
Kurucu Şeyh	Cilt 11	Sûhreverdî: Al-Suhravardî, Şihâb Al-Dîn Abû Hafs ‘Omar B. 'Abd Allah
Kurucu Şeyh	Cilt 11	Şâzîlî: Şâzîlî, Abu'l-Hasan 'Alî B. 'Abd Allah B. 'Abd Al- Cebbâr Al-Şerîf Al-Zarûlî
Kurucu Şeyh	Cilt 13	Yâfîî: Al-Yâfî, Afîf Al-Dîn Abu'l-Sa‘Âda Abu'l-Barakât ‘Abd Allah B. As‘Ad B. 'Alî B. Sulaymân B. Falâh Al- Şâfî‘Î
Kurucu Şeyh	Cilt 13	Zeynüddîn: Zayn Al-Dîn, Abû Bakr Muhammed B. Muhammed Al-Hâfî
Mekan	Cilt 2	Buhârâ
Mekan	Cilt 3	Cagbûb
Mekan	Cilt 10	Semâhâne

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Mekan	Cilt 13	Zaviye
Mutasavvıf	Cilt 1	Abderî: Al-‘Abdarî Muhammed B. Muhammed B. Muhammed B. Al-Hâcc Al-Fâsî Al-Kayravânî Al-Tılımsânî Al-Mağribî Al-Mâlikî Abû ‘Abd Allah
Mutasavvıf	Cilt 1	Abdülkerim: ‘Abd Al-Kerîm B. İbrahim Al-Cîlî
Mutasavvıf	Cilt 1	Abdürrezzak: ‘Abd Al-Razzâk Kamâl Al-Dîn B. Abî ‘L-Ğanâ’im Al-Kâşânî
Mutasavvıf	Cilt 1	Adî: ‘Adî B. Musâfir (Şayh ‘Adî)
Mutasavvıf	Cilt 1	Ahmed Bedevî: Ahmed Al-Badavî Sîdî
Mutasavvıf	Cilt 1	Ahmed Bîcan
Mutasavvıf	Cilt 1	Ak Şemseddin: Ak Şams Al-Dîn Muhammed B. Hamza
Mutasavvıf	Cilt 1	Âşık Paşa
Mutasavvıf	Cilt 1	Âşık Paşa-Zâde
Mutasavvıf	Cilt 2	Attâr: ‘Attâr Farîd Al-Dîn Muhammed B. Abî Bekr İbrahim
Mutasavvıf	Cilt 2	Ayderûsî: Al-‘Ayderûsî, ‘Abd Al-Rahmân B. Mustafâ
Mutasavvıf	Cilt 2	Ayyâşî: Al-‘Ayyâşî, Abû Sâlim ‘Abd Allah B. Muhammed Abî Bekr
Mutasavvıf	Cilt 2	Baba Tahir Uryan
Mutasavvıf	Cilt 2	Bayezîd: Bâyezîd Al-Bistâmî Abû Yazîd (Bâyazîd) Tayfur B. ‘Îsâ B. Surû-Şân
Mutasavvıf	Cilt 2	Bedreddin Simâvî: Badr Al-Dîn Sîmâvî
Mutasavvıf	Cilt 2	Bekri: Al-Bakrî, Muhammed İbn ‘Abd Al-Rahmân Al-Şiddîkî Al-Şâfi’î Al-Aş‘Arî Abû ‘L-Makârîm Şams Al-Dîn
Mutasavvıf	Cilt 2	Bekrî: Al-Bakrî, Muhammed B. Muhammed B. Abî ‘L-Surûr Şams Al-Dîn Al-Şiddîkî Al-Mısırî Abû ‘Abd Allah
Mutasavvıf	Cilt 2	Bekrî. Al-Bakri, Mustafâ B. Kamâl Al-Dîn B. ‘Alî Al-Şiddîkî Al-Hanafî Alhalvatî Muhyî Al-Din
Mutasavvıf	Cilt 2	Bürhaneddin: Burhan Al-Dîn Kutb-İ ‘Alam
Mutasavvıf	Cilt 3	Celâl Buharî. Calâl Buhârî
Mutasavvıf	Cilt 4	Ebû Hayyân: Abû Hayyân ‘Alî B. Muhammed B. Al-‘Abbâs Al-Tavhîdî
Mutasavvıf	Cilt 4	Ebû Medyen: Abû Madyan Şu'ayb B. Al-Hüsayn Al-Andalusî
Mutasavvıf	Cilt 4	Ebû Sa’îd: Abû Sa’îd Fazl Allah B. Abî ‘L-Hayr
Mutasavvıf	Cilt 4	Gazzâlî: Al-Ğazzâlî, Abû Hâmîd Muhammed B. Muhammed
Mutasavvıf	Cilt 4	Gül-Baba
Mutasavvıf	Cilt 5-1	Hakîm Ata
Mutasavvıf	Cilt 5-1	Hallâc: Al-Hallâc (Hallâc Al-Asrâr), Abû ‘L-Mugîs Al-Husayn B. Manşûr Al-Bayzâvî
Mutasavvıf	Cilt 5-1	Hargûşî: Al-Harguşî, Abû Sa’îd (Veya Sa’d) ‘Abd Al-Malik B. Muhammed B. İbrâhîm B. ‘Osman
Mutasavvıf	Cilt 5-1	Harrâz: Harrâz, Abû Sa’îd Ahmed B. ‘Îsâ
Mutasavvıf	Cilt 5-1	Hüseynî Sâdât: Husaynî Sâdât, Amîr Rukn Al-Dîn Husayn B. ‘Âlâm B. Abî ‘L-Hasan
Mutasavvıf	Cilt 5-2	İbn Asker: İbn ‘Asker Muhammed B. ‘Alî B. ‘Omar B. Husayn B. Mişbah

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Mutasavvıf	Cilt 5-2	İbnülfârîd: İbn Al-Fârîz ‘Omar B. ‘Alî (Şaraf Al-Dîn) Al-Mişrî Al-Sa’dî
Mutasavvıf	Cilt 5-2	İbnüsserrâc: İbn Al-Sarrâc Muhammed B. ‘Alî B. ‘Abd Al-Rahmân Al-Kuraşî Al-Dimaşkî
Mutasavvıf	Cilt 6	Kuşeyrî: Kuşayrî, ‘Abd Al-Karîm B. Havâzîn B. ‘Abd Al-Malîk B. Talka Abû ‘L-Kâsîm Al-Kuşayrî
Mutasavvıf	Cilt 7	Mazhar: Mazhar (1699?-1780), Mîrzâ Şams Al-Dîn Habîb Allah Veya Mîrzâ Cân-Cânân
Mutasavvıf	Cilt 8	Muhammed Ahmed
Mutasavvıf	Cilt 8	Muhammed Gavs
Mutasavvıf	Cilt 8	Müneccimbaşı
Mutasavvıf	Cilt 9	Nahşebî
Mutasavvıf	Cilt 9	Nazmî: Nazmî, Şeyh Mehmed
Mutasavvıf	Cilt 10	Seyf-Ed-Dîn Bâherzî
Mutasavvıf	Cilt 11	Sultan Veled: Sultân Veled, Bahâ’ Al-Dîn Muhammed Valad
Mutasavvıf	Cilt 11	Şah Muhammed: Şâh Muhammed B. ‘Abd Muhammed, Şâh Badahşî, Mullâ Şâh
Mutasavvıf	Cilt 11	Şebisterî: Şebüsterî, Şayh Sa’d Al-Dîn Mahmûd B. ‘Abd Al-Karîm B. Yahyâ
Pîr	Cilt 3	Derd: Dard, Tam Olarak Hâca Mîr Dard
Pîr	Cilt 3	Desûkî: Al-Dasûkî, İbrâhîm B. Muhammed B. ‘Abd Al-Rahmân
Sûfî	Cilt 1	Abdûlgani: ‘Abd Al-Ğanî Al-Nâbulusî
Sûfî	Cilt 1	Ali: ‘Alî B. Maymûn B. Abî Bekr Al-Ûrîsî Al-Mağribî
Sûfî	Cilt 1	Amîdî: Al-‘Amîdî (Muhammed B. Muhammed Abû Hâmid Rukn Al-Dîn Al-Samarkandî)
Sûfî	Cilt 2	Bahâüddin: Bahâ’ Al-Dîn, Abû Muhammed Zakarîyâ B. Vacîh Al-Dîn B. Kamâl Al-Dîn ‘Alî
Sûfî	Cilt 3	Cezûlî: Al-Cazûlî, Abû ‘Abd Allah Muhammed B. Sulaymân B. Abî Bekr Al-Cazûlî (Gazûlî) Al-Simlâlî
Sûfî	Cilt 3	Cüneyd: Cunayd, Abû ‘L-Kasîm B. Al-Cunayd Al-Hazzâz Al-Kavârîrî
Sûfî	Cilt 4	Emîr Sultan: Amîr Sultan, Al-Sayyîd Şams Al-Dîn Muhammed B. ‘Alî Al-Hüsaynî Al-Bühârî
Sûfî	Cilt 4	Evliya Çelebî: Avliya’ Çalabî B. Darvîş Muhammed Zillî
Sûfî	Cilt 4	Gâzî Miyân
Sûfî	Cilt 5-2	İbn Atâullah: İbn ‘Atâ’ Allâ’h, Ahmed B. Muhammed Abû ‘L-Fazl Tâc Al-Dîn Al-İskandarî Al-Şâzîlî
Sûfî	Cilt 5-2	İbrâhîm: İbrâhîm B. Adham B. Manşûr B. Yazîd B. Câbir (Abû İshâk) Al-Tamîmî Al-‘İclî
Sûfî	Cilt 6	Kebîr
Sûfî	Cilt 7	Mehdî: Al-Mahdî (1860?-1920), Muhammed B. ‘Abd Allah Hassan Al-Mahdî
Sûfî	Cilt 7	Mennûbiye: Al-Mannûbiya, ‘Â’îşâ
Sûfî	Cilt 8	Muhâsibî
Sûfî	Cilt 8	Muhyî’-d-Dîn Arabî
Sûfî	Cilt 9	Nifferî: Al-Niffarî, Muhammed B. ‘Abd Al-Cabbâr

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Sûfî	Cilt 9	Râbia Adeviye
Sûfî	Cilt 10	Sarı Saltık Dede
Sûfî	Cilt 10	Sehl-Üt-Tüsterî: Sahl Al-Tustarî
Sûfî	Cilt 10	Serî-Üs-Sakatî:
Sûfî	Cilt 11	Sûhreverdî: Al-Suhravardî, Şihâb Al-Dîn Abü Futuh Yahyâ B. Habaş B. Amîrak
Sûfî	Cilt 11	Sülemî: Al-Sulamî, Abü 'Abd Al-Rahmân Muhammed B. Al-Husayn B. Muhammed B. Mûsâ B. Hâlid B. Sâlim B. Râviya
Sûfî	Cilt 11	Şerrât: Al-Şerrât
Sûfî	Cilt 11	Şiblî: Al-Şiblî, Abu Bakr Dulaf B. Cahdâr
Sûfî	Cilt 11	Şüşterî: Al-Şüşterî, Abu'l-Hasan 'Alî B. 'Abd Allah
Sûfî	Cilt 12-1	Tirmîzî: Al-Tirmîzî, Abu 'Abd Allah Muhammed B. 'Alî B. Al-Hasan B. Bîşr Al-Hakîm
Şeyh	Cilt 1	Abdüsselâm: 'Abd Al-Selâm B. Maşîş Al-Hasanî
Şeyh	Cilt 1	Alâeddin: 'Alâ' Al-Dîn Muhammed B. Hasan
Şeyh	Cilt 2	Bektaş: Hacı Bektaş Velî
Şeyh	Cilt 5-2	İbn Abbâd: İbn 'Abbâd Abü 'Abd Allah Muhammed B. Abî İshâk İbrâhîm B. Abî Bakr 'Abd Allah B. Mâlik B. İbrâhîm B. Muhammed B. Mâlik B. İbrâhîm B. Yahya B. 'Abbâd Al-Nafzî Al-Himyarî Al-Rundî
Şeyh	Cilt 5-2	İbn Kasî
Şeyh	Cilt 7	Lâmî'î
Şeyh	Cilt 7	Merkez Efendi
Şeyh	Cilt 8	Molla Hünkâr
Şeyh	Cilt 10	Sa'd-Ed-Dîn: Sa'd Al-Dîn Hamevî
Şeyh	Cilt 12-1	Tirmizî: Tirmizî Veya Tirmidî, Sayyid Burhan Al-Dîn Muhakkik
Şeyh	Cilt 13	Zâtî
Şube	Cilt 1	Ammârîye
Şube	Cilt 2	Bakliye
Şube	Cilt 2	Bekriye
Şube	Cilt 3	Celvetiye
Şube	Cilt 3	Derkava
Şube	Cilt 4	Eşrefiye
Şube	Cilt 5-2	İsâvîye
Şube	Cilt 9	Nûrbahşiye
Şube	Cilt 9	Rahmânîye
Şube	Cilt 11	Sünbülîye
Şube	Cilt 11	Şemsîye
Şube	Cilt 12-1	Tâûsî
Şube	Cilt 13	Ziyânîye
Tarikat	Cilt 10	Sa'diye
Tarikat	Cilt 11	Şattârîye
Tarikat	Cilt 11	Şâziliye
Tarikat	Cilt 12-1	Ticânîye
Terim	Cilt 1	Ahadiyet
Terim	Cilt 1	Ahlâk

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Terim	Cilt 1	Âlem
Terim	Cilt 1	Allah
Terim	Cilt 1	Alp
Terim	Cilt 1	Amel
Terim	Cilt 1	Ams
Terim	Cilt 1	Ata
Terim	Cilt 2	Bâb
Terim	Cilt 2	Baba
Terim	Cilt 2	Bâtıniye
Terim	Cilt 2	Bedel. Badal
Terim	Cilt 2	Bîşer
Terim	Cilt 2	Bülbül
Terim	Cilt 3	Ceberût
Terim	Cilt 3	Çile
Terim	Cilt 3	Derviş
Terim	Cilt 3	Devse
Terim	Cilt 4	Ebdâl: Abdal
Terim	Cilt 4	Emîr
Terim	Cilt 4	Firâset
Terim	Cilt 5-1	Hâce
Terim	Cilt 5-1	Hadra
Terim	Cilt 5-1	Hâl
Terim	Cilt 5-1	Halife
Terim	Cilt 5-1	Hırka
Terim	Cilt 5-1	Hızır: Al-Hazîr, Al-Hizr
Terim	Cilt 5-1	Hikmet
Terim	Cilt 5-2	İcâzet
Terim	Cilt 5-2	İlham
Terim	Cilt 5-2	İşan
Terim	Cilt 6	Ka'be
Terim	Cilt 6	Kabz
Terim	Cilt 6	Kebîr-Panthîler
Terim	Cilt 6	Kerâmet
Terim	Cilt 6	Keşîf
Terim	Cilt 7	Meczûp: Maczûb
Terim	Cilt 7	Menâkıp: Manâkıb
Terim	Cilt 8	Mescid
Terim	Cilt 8	Mesnevî
Terim	Cilt 8	Mevlîd
Terim	Cilt 8	Mûcize
Terim	Cilt 9	Pâlâheng
Terim	Cilt 9	Pîr
Terim	Cilt 9	Post
Terim	Cilt 10	Sabır
Terim	Cilt 10	Semâ
Terim	Cilt 10	Sûfî
Terim	Cilt 11	Sultan

Kategori	Cilt No	MEBİS Madde
Terim	Cilt 11	Şath
Terim	Cilt 11	Şedd
Terim	Cilt 11	Şeyh
Terim	Cilt 11	Şeyyâd
Terim	Cilt 12-1	Tarikat
Terim	Cilt 12-1	Tasavvuf
Terim	Cilt 12-1	Tercüman
Terim	Cilt 13	Velî
Terim	Cilt 13	Vird
Terim	Cilt 13	Zahîd: [Bk. Zühd]
Terim	Cilt 13	Zahir
Terim	Cilt 13	Zikir
Terim	Cilt 13	Zühd

Ek 3: DİA - Tasavvufa Dair Maddeler Tablosu

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Bektaşî	Abdal Mûsâ	Menkıbeleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili rivayetlere karışan ve Bektaşî an'anesinde önemli bir yeri olan Anadolu abdallarından biri.
Bektaşî	Bektaşî Tacitaç	Hükümdarlık alâmeti ve tarikat sembolü bir tür başlık.
Bektaşî	Noyan, Bedri	Bektaşîliğin Bâbâgân kolunun otuz altıncı dedebabası.
Derviş	Derviş Sadâyî	Türk dinî ve din dışı eserler bestekârı.
Derviş	Derviş Şemseddin	Dehmurg adlı mesnevisiyle tanınan Osmanlı şairi.
Derviş	Dervişler	Sudan'da Muhammed Ahmed el-Mehdî'nin başlattığı, İslâmî ıslahı amaçlayan dinî-siyasî hareket.
Derviş	Koyun Baba	Kalenderî dervişi.
Derviş	Pîrî Baba	XV. yüzyılda Merzifon'da yaşayan Kalenderî dervişi.
Derviş	Seyyid Ali Sultan	Balkanlar'da yaşamış Vefâî-Kalenderî dervişi.
Derviş	Tapduk Emre	XIII. yüzyılda yaşayan Babaî-Haydarî dervişi.
Eser	A'Mâk-ı Hayâl	Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1913) masal-hikâye karışımı birtakım olayları alegorik bir üslûpla anlattığı tasavvufî ve felsefî eseri.
Eser	Abherü'l-Âşıkîn	Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) aşk ve âşıklar hakkında Farsça olarak kaleme aldığı tasavvufî eseri.
Eser	Âdâbü'l-Mürîd	Sûfilerin uymaları gereken kurallardan bahseden eserlere verilen genel ad.
Eser	Âdâbü'l-Mürîdîn	Ebü'n-Necîb Abdülkâhîr b. Abdullah es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1167) müridlerin uyması gereken kurallardan bahseden eseri.
Eser	Akîdetü İbni'l-Arabî	Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) akaide dair üç risâlesinin ortak adı.
Eser	Avârifü'l-Maârif	Sünnî sûfiliğin tanınmış temsilcilerinden Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) tasavvufa dair eseri.
Eser	Bahrü'l-Hakâik	Hacı Bektaş-ı Velî'nin Mağâlât adlı eserinin XV. yüzyıl şairi Hatiboğlu tarafından yapılan manzum tercümesi.
Eser	Bakırgan Kitabı	Hakîm Süleyman Ata'nın (ö. 582/1186) tasavvufî şiirlerden derlediği manzume ve kıssalar mecmuası.
Eser	Bustânü'l-Ârifin	Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) ibadet, zühd ve ahlâka dair eseri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Eser	Büddü'l-Ârif	Endülüslü filozof ve mutasavvıf İbn Seb'în'in (ö. 669/1270) mantık, felsefe ve tasavvufa dair eseri.
Eser	Câm-ı Cem	İranlı şair Evhadüddîn-i Merâgî'nin (ö. 738/1337-38) ahlâkî ve tasavvufî mesnevisi.
Eser	Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ	Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî'nin (ö. 1932) sûfîlerin hayatı, menkıbe ve kerametlerine dair eseri.
Eser	Câmiu'l-Usûl	Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) tarikatların usul ve âdâbı ile tasavvuf terimlerini ihtiva eden eseri.
Eser	Câvîdnâme	Muhammed İkbal'in (ö. 1938) felsefî-tasavvufî mahiyetteki Farsça manzum eseri.
Eser	Cerîde-i Sûfiyye	II. Meşrutîyet'in ilânından sonra yayımlanan dinî-tasavvufî dergi.
Eser	Cevâhirü'l-Ebrâr	Hazînî'nin Ahmed Yesevî ve Yeseviyye tarikatı hakkındaki temel eseri.
Eser	Dehnâme	İran edebiyatında genellikle tasavvufî aşktan bahseden on bölüm veya on mektuptan ibaret mesnevi.
Eser	Dîvân-ı Hikmet	Ahmed Yesevî'nin hikmet adı verilen dinî-tasavvufî manzumelerini içine alan şiir mecmuası.
Eser	Dîvân-ı Kebîr	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) divanı.
Eser	El-Berîkatü'l-Mahmûdiyye Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî'nin et-Tarîkatü'l-Muhammediyye adlı eserine Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) yazdığı şerh.
Eser	El-Fevâidü'z-Ziyâiyye El-Kâfiye	Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in nahve dair el-Kâfiye adlı eserine Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) yazdığı, daha çok Molla Câmî adıyla anılan şerh.
Eser	El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye	Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri.
Eser	El-Gunye	Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1166) itikad, ibadet ve ahlâka dair eseri.
Eser	El-insânü'l-Kâmil	Abdülkerîm el-Cîlî'nin (ö. 832/1428) eseri.
Eser	El-Kevâkibü'd-Dürriyye Münâvî, Muhammed Abdürraûf	Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) sûfîlerin hal tercümesine dair eseri.
Eser	El-Lüma'	Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) tasavvufun temel konularına dair eseri.
Eser	El-Yevâkît Ve'l-Cevâhir	Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) tasavvuf ileri gelenleriyle Ehl-i sünnet'in akaid anlayışını uzlaştırmayı amaçlayan eseri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Eser	Enîsü'l-Âşıkîn Kâsım-ı Envâr	İranlı meşhur şair Kâsım-ı Envâr'ın (ö. 837/1433) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Er-Risâle	Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) tasavvufa dair klasik eseri.
Eser	Esrârname	Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Eş-Şekâiku'n-Nu'Mâniyye	Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Osmanlı ulemâ ve meşâyihine dair biyografik eseri.
Eser	Et-Taarruf Kelâbâzî, Muhammed B. İbrâhim	Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) tasavvufa dair eseri.
Eser	Et-Tabakâtü'l-Kübrâ Şa'Rânî	Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) sûfî tabakatına dair eseri.
Eser	Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye	Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu eseri.
Eser	Et-Tuhfetü'l-Mürsele	Muhammed b. Fazlullah el-Burhânî'nin (ö. 1029/1620) sûfîlerin varlık ve mertebeleri hakkındaki görüşlerine dair eseri.
Eser	Evrâdü'l-Ahbâb	Kübre'î şeyhi Ebü'l-Mefâhir Yahyâ b. Ahmed el-Bâharî'nin (ö. 736/1335) tasavvuf âdâbına dair Farsça eseri.
Eser	Evsâfü'l-Eşrâf	Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) sülûkün merhalelerini anlatan Farsça tasavvufî ve ahlâkî risalesi.
Eser	Ez-Zühd Ve'r-Rekâik	Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) zühd ve ahlâk konularına dair rivayetleri topladığı eseri.
Eser	Fîhi Mâ Fih	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) sohbetlerinden derlenen eseri.
Eser	Fürkatnâme Halîlî	Halîlî'nin (ö. 890/1485) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Fütûhu'l-Gayb	Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1166) tasavvufa dair mev'iza türündeki eseri.
Eser	Gülşen-Âbâd	Şemseddin Sivâsî'nin (ö. 1006/1597) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Gülşen-i Envâr	Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 990/1582) dinî-ahlâkî ve tasavvufî konulardan bahseden mesnevisi.
Eser	Gülşen-i Râz	Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Hadîkatü'l-Cevâmî'	Hüseyin Ayvansarâyî'nin (ö. 1201/1787) XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'da mevcut cami, tekke ve zâviyeler hakkında bilgi veren eseri.
Eser	Hadîkatü'l-Evliyâ	Hocazâde Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) bazı tarikatlar ve kurucuları hakkında bilgi veren eseri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Eser	Hadikatü'l-Hakika	İranlı mutasavvıf-şair Senâî'nin (ö. 525/1131 [?]) tasavvufa dair mesnevisi.
Eser	Hakâiku't-Tefsîr	Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) tasavvufî tefsiri.
Eser	Hatmü'l-Evliyâ	Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) tasavvuf tarihinde peygamberlik ve velîlik konusunu ilk defa geniş olarak ele alıp incelediği eseri.
Eser	Hilyetü'l-Evliyâ	Ebû Nuaym el-isfahânî'nin (ö. 430/1038) zâhid ve sûfilere dair eseri.
Eser	Hüsn Ü Aşk	Şeyh Galib'in (ö. 1213/1799) kaleme aldığı divan edebiyatının son büyük tasavvufî mesnevisi.
Eser	İ'Câzü'l-Beyân	Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) Muhyiddin İbnü'l-Arabî geleneğindeki başlıca tasavvuf konularını işlediği Fâtîha sûresi tefsiri.
Eser	İbn Bezzâz	Safeviyye tarikatının kurucusu Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin menâkıbına dair Şafvetü's-şafâ' adlı eserin müellifi.
Eser	İbretnâme	Lâmî Çelebi'nin (ö. 938/1532) tasavvufî ahlâkî menkıbe ve hikâyelerden meydana gelen eseri.
Eser	İhyâü Ulûmi'd-Dîn	Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri.
Eser	İlâhînâme	Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) tasavvufî mesnevisi.
Eser	Keşfü'l-Esrâr	Reşîdüddîn-i Meybûdî'nin (ö. 520/1126'dan sonra) Farsça tasavvufî Kur'an tefsiri.
Eser	Keşfü'l-Mahcûb	Hücvîrî'nin (ö. 465/1072 [?]) tasavvufun teorik ve pratik konularını sistematik olarak işleyen eseri.
Eser	Kütü'l-Kulûb	Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) tasavvufa dair eseri.
Eser	Lemaât	Fahreddîn-i Irâkî'nin (ö. 688/1289) tasavvufa dair Farsça eseri
Eser	Maârif	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled'in (ö. 628/1231) Farsça tasavvufî eseri.
Eser	Maârif	Sultan Veled'in (ö. 712/1312) Farsça tasavvufî eseri.
Eser	Mahbûbü'l-Kulûb	Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1501) dinî, tasavvufî ve edebî mahiyetteki ahlâk kitabı.
Eser	Makâlât Şems-i Tebrîzî	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin ilham kaynağı olan Şems-i Tebrîzî'nin (ö. 645/1247) konuşmalarından derlenen tasavvufî bir eser.
Eser	Mantiku't-Tayr	Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) tasavvufî mesnevisi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Eser	Mârifetnâme	İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin (ö. 1194/1780) başta ahlâk ve tasavvuf konularına yer veren çok yönlü eseri.
Eser	Mefâtîhu'l-Gayb	Molla Sadrâ'nın (ö. 1050/1641) âyetlere dayanarak bazı felsefî konularda İştirâkî-tasavvufî mahiyette görüşler ortaya koyduğu eseri.
Eser	Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî	Hacı Bektâş-ı Velî'ye (ö. 669/1271 [?]) dair rivayetleri ihtiva eden menâkıbnâme.
Eser	Menâkıb-ı Hoca-i Cihân	Vâhidî'nin (ö. X./XVI. yüzyıl) Anadolu'daki derviş zümrelerine dair Türkçe eseri.
Eser	Menâkıbü'l-Ârifin	Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Mevlevî tarikatı hakkında en geniş bilgileri ihtiva eden Farsça eseri.
Eser	Menâzilü's-Sâirîn	Hâce Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 481/1089) tasavvuf makamlarına dair eseri.
Eser	Mesnevî	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biri.
Eser	Meşrebü'l-Ervâh	Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) tasavvuf terimlerine dair eseri.
Eser	Minhâcü'l-Fukarâ	İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) tasavvufa ve tasavvuf terimlerine dair eseri.
Eser	Mir'âtü'l-Makâsıd	Topal Ahmed Rifat Efendi'nin (ö. 1876) tarikatlar ve Bektaşîliğe dair eseri.
Eser	Muhammediyye	Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (ö. 855/1451) Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan manzum eseri.
Eser	Muhibbân	II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlanan siyasî, dinî ve tasavvufî dergi.
Eser	Müzekki'n-Nüfûs	Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469-70 [?]) dinî-tasavvufî mensur eseri.
Eser	Nefehâtü'l-Üns	Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) sûfî tabakat kitabı.
Eser	Risâletü'n-Nushiyye	Yûnus Emre'nin (ö. 720/1320 [?]) dinî nasihatler içeren mesnevisi.
Eser	Riyâzü'l-Ârifin	Rızâ Kulî Han'ın (ö. 1288/1871) tasavvufî şiir yazan şairlere dair Farsça tezkiresi.
Eser	Rûhu'l-Beyân	İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) tasavvufî tefsiri.
Eser	Sefîne-i Evliyâ	Hüseyin Vassâf'ın (ö. 1929) sûfî biyografilerine dair eseri.
Eser	Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân	Mustafa Sâkîb Dede'nin (ö. 1148/1735) Mevleviyye tarikatına dair biyografik eseri.
Eser	Şerh-i Şathiyyât	Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) ilk dönem sûfîlerinin şathiyelerine dair eseri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Eser	Şifâü's-Sâil	İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) tasavvuf konusundaki eseri.
Eser	Tazarru'Nâme	Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) Türk secili nesir üslûbunda ve tasavvufî münâcât türünde çığır açan eseri.
Eser	Telbîsü İblîs	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) başta tasavvuf ehli olmak üzere bazı İslâmî zümrelerin din anlayışını usûlü'd-dîn açısından eleştirdiği eseri.
Eser	Tezkiretü'l-Evliyâ	Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) evliya menkıbelerine dair eseri.
Eser	Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik	Harîrîzâde'nin (ö. 1882) tarikatlara dair ansiklopedik eseri.
Eser	Tomar-ı Turuk-ı Aliyye	Sâdık Vicdânî'nin (ö. 1939) tarikatlar ve silsileleriyle ilgili eseri.
Eser	Vahdetnâme	Abdürrahim Karahisârî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) tasavvufî-ahlâkî mesnevisi.
Eser	Vâridât	Bedreddin Simâvî'nin (ö. 823/1420) tasavvufa dair Arapça eseri.
Eser	Çarhnâme	XIII. yüzyıl mutasavvıf-şairlerinden Ahmed Fakih'e ait dinî-sûfiyâne mesnevi.
Eser	Defter-i Dervîşân	XIX. yüzyılın başlarından son şeyhine kadar Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhleri tarafından tutulan tarihî ve biyografik notları ihtiva eden eser.
Eser	El-Hadâiku'l-Verdiyye Hânî	Abdûlmecîd el-Hânî'nin (ö. 1318/1900) Nakşibendiyye tarikatı şeyhlerine dair eseri.
Eser	El-Hikemü'l-Atâiyye	Şâzeliyye şeyhlerinden İbn Atâullah el-iskenderî'nin (ö. 709/1309) sözlerini ihtiva eden eseri.
Eser	Hüsrev Ü Şîrîn	Şeyhî'nin (ö. 832'den [1429] sonra) Nizâmî-i Gencevî'nin aynı adlı eserinden nakil yoluyla meydana getirdiği mesnevisi.
Eser	Lemezât	Cemâleddin Hulvî'nin (ö. 1064/1654) Halvetî şeyhlerinin biyografisine dair eseri.
Kurucu Şeyh	Abdullah-ı Şettârî	Şettâriyye tarikatının kurucusu kabul edilen Hindistanlı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Abdülazîz Ed-Debbâğ	Hızırıyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Faslı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Adî B. Müsâfir	Adeviyye tarikatının kurucusu sayılan ve sonradan Yezîdîler tarafından da sahip çıkılan mutasavvıf, âlim ve fakih.
Kurucu Şeyh	Ahmed B. İdrîs	İdrîsiyye tarikatının kurucusu Faslı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Ahmed El-Bedevî	Kuzey Afrika ve Mısır'ın en büyük velîsi olarak kabul edilen mutasavvıf, Bedeviyye tarikatının kurucusu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Ahmed Raûfî	Mutasavvıf, Halvetiyye'nin Ramazâniyye şubesinin Raûfiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Aziz Mahmud Hüdâyî	Celvetiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, şair.
Kurucu Şeyh	Bâharzî, Seyfeddin	Mutasavvıf, Kübreviyye tarikatının Bâharziyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Bekrî, Ebü'l-Mekârim	Şâzeliyye tarikatı Vefâiyye kolunun Bekriyye şubesinin kurucusu Mısırlı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Câhidî Ahmed Efendi	Halvetiyye-Uşşâkiyye tarikatının Câhidiyye kolunun kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Câmî, Ahmed-i Nâmekî	Câmiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Cebertî, İsmâil B. İbrâhim	Cebertiyye tarikatının kurucusu Yemenli mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Celâleddin Hüseyin El-Buhârî	Celâliyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Hindistanlı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Cemâleddin Uşşâkî	Halvetiyye-Uşşâkiyye tarikatının Cemâliyye şubesinin kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Dîrînî	Rifâiyye tarikatının Azîziyye kolunun kurucusu, tefsir, fıkıh, kelâm âlimi, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Ebû Medyen	Medyeniyye tarikatının kurucusu Kuzey Afrikalı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Ebû Saîd El-Harrâz	Fenâ ve bekâ nazariyesinin kurucusu olarak bilinen mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Eşrefoğlu Rûmî	Kâdiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Gavs, Muhammed	Şettâriyye tarikatının Gavsîyye kolunun kurucusu kabul edilen Hindistanlı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Haydar, Kutbüddin	Haydariyye tarikatının kurucusu Türk asıllı mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Himmet Efendi	Bayramiyye-Şemsiyye tarikatının Himmetiyye kolunun kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	İbrâhim Tennûrî	Bayramiyye-Şemsiyye tarikatının Tennûriyye kolunun kurucusu, mutasavvıf-şair.
Kurucu Şeyh	Kaygusuz Abdal	Alevî-Bektaşî edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen mutasavvıf şair.
Kurucu Şeyh	Kettânî, Muhammed B. Abdülkebîr	Derkâviyye tarikatının Kettâniyye kolunun kurucusu, âlim ve mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Ma Ming-Hsın	Nakşibendiyye-Cehriyye tarikatının kurucusu Çinli âlim ve mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	Mevleviyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Muhammed Mâzî	Şâzeliyye tarikatının Azemiyye kolunun kurucusu Mısırlı mutasavvıf ve âlim.
Kurucu Şeyh	Muhammed Nûrî'l-Arabî	Mutasavvıf, üçüncü dönem Melâmîliğinin kurucusu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Muslihuddin Mustafa	Zeyniyye tarikatının Vefâiyye kolunun kurucusu, Şeyh Vefâ diye tanınan mutasavvıf, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Ni‘Metullâh-ı Velî	Ni‘metullâhiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf şair.
Kurucu Şeyh	Niyâzî-i Mısırî	Halvetiyye’nin Mısriyye kolunun kurucusu, mutasavvıf şair.
Kurucu Şeyh	Sâvî, Ahmed B. Muhammed	Halvetiyye’den Derdîriyye tarikatının Sâviyye kolunun kurucusu Mısırlı mutasavvıf ve fakih.
Kurucu Şeyh	Seyyid Hârûn	Seydişehir’in kurucusu, mutasavvıf.
Kurucu Şeyh	Sinan Paşa	Osmanlı âlimi, mutasavvıf ve devlet adamı, Türk nesir üslûbunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Beyyûmî	Beyyûmiyye tarikatının kurucusu Mısırlı sûfî.
Kurucu Şeyh	Cezûlî, Muhammed B. Süleyman	Şâzeliyye-Cezûliyye tarikatının kurucusu Kuzey Afrikalı sûfî.
Kurucu Şeyh	Düveyhî	Şâzeliyye-Reşîdiyye tarikatının kurucusu Sudanlı sûfî.
Kurucu Şeyh	Hemedânî, Emîr-i Kebîr	Kübreviyye tarikatının Hemedâniyye kolunun kurucusu, Keşmir’in İslâmlaşmasında önemli tesiri bulunan sûfî.
Kurucu Şeyh	İbn Hafîf	Hafifiyye silsilesinin kurucusu olan sûfî.
Kurucu Şeyh	İbn Nâsır Ed-Der‘Î	Şâzeliyye tarikatının Nâsiriyye kolunun kurucusu Mağribli âlim ve sûfî.
Kurucu Şeyh	Kebîr	Kebîrpanthiler tarikatının kurucusu kabul edilen Hindistanlı sûfî.
Kurucu Şeyh	Yahyâ-Yı Şîrvânî	Halvetiyye tarikatının ikinci kurucusu, sûfî müellif.
Kurucu Şeyh	Abdullah Ed-Dihlevî	Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun kurucusu Hâlid el-Bağdâdî’nin şeyhi.
Kurucu Şeyh	Abdülkâdir-i Geylânî	Kâdiriyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Afîfî	Şâzeliyye tarikatının Afîfiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed El-Alevî	Şâzeliyye’nin Derkâviyye koluna bağlı Aleviyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed Er-Rifâî	Rifâiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed Rifâîkalısasak	Endonezyalı dinî lider, şair, Ripangi hareketinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed Yesevî	Orta Asya Türkleri’nin dinî-tasavvufî hayatında geniş tesirler icra eden ve “pîr-i Türkistan” diye anılan mutasavvıf-şair, Yeseviyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed-i Sirhindî	Nakşibendiyye tarikatının Müceddîdiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed Şemseddin, Yiğitbaşı	Halvetiyye tarikatında “orta kol” olarak bilinen Ahmedîyye şubesinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahsâî	Şeyhiyye’nin kurucusu, Şîa kelâmcısı, muhaddis ve fakihi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Alâeddin Attâr	Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden biri.
Kurucu Şeyh	Alâüddeve-i Simnânî	Rükniyye tarikatının kurucusu, İranlı âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Ali Atvel	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Karabaşîyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Andelîb, Hâce Muhammed Nâsır	Hint Nakşibendîliği'nin önemli temsilcilerinden biri, Tarikat-ı Muhammediyye'nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Arslan Baba	Yeseviyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) ilk mürşidi olduğu söylenen kişi.
Kurucu Şeyh	Bahâeddin Nakşibend	Nakşibendiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Bandırmalı Hâmid Efendi	Celvetî şeyhi, İstanbul Üsküdar'daki Bandırmalızâde Tekkesi'nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Bâyezîd-i Ensârî	Afganistan'da Revşeniyye adlı Râfîzî bir tarikatın kurucusu.
Kurucu Şeyh	Bedüddin Kutbülmedâr	Medâriyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Bekrî, Kutbüddin	Halvetiyye tarikatının Bekriyye şubesinin kurucusu, müellif.
Kurucu Şeyh	Celâleddîn-i Rûmî	Mevleviyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Cemâleddîn-i Sâvî	Kalenderiyye'nin Cevlekîyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Cemâl-i Halvetî	Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu ve bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Derdîr	Halvetiyye tarikatının Dirdîriyye kolunun kurucusu, Mısırlı Mâlikî fakihî.
Kurucu Şeyh	Derkâvî	Şâzeliyye tarikatının Derkâviyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Dihlevî, Şeyh Abdullah	Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'nin şeyhi.
Kurucu Şeyh	Ebü'l-Gays B. Cemîl	Kâdiriyye'ye bağlı Ehdeliyye kolu Gaysiyye şubesinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ebü'l-Ulâ Ekberâbâdî	Nakşibendiyye'nin Hindistan kollarından Ebü'l-Ulâiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ebü'l-Vefâ El-Bağdâdî	Anadolu'daki bazı sosyal-dinî hareketlerde önemli rol oynayan Vefâiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Gazzî Ahmed Efendi	Halvetî-Mısırî şeyhi, Bursa Gazzî Dergâhı'nın kurucusu.
Kurucu Şeyh	Gucdûvânî, Abdülhâlik	Orta Asya sûfilîğinin gelişmesinde büyük rol oynayan Hâcegân silsilesinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hacı Bektâş-ı Velî	Bektaşîlik tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Türkmen şeyhi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Hâlid El-Bağdâdî	Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Halvetî, Cemâleddin	Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu ve bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Halvetî, Ömer B. Ekmeleddin	Halvetiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hasan Burhâneddin Cihangîrî	Halvetiyye-Ramazâniyye tarikatının Cihangîriyye şubesinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hâşim Baba	Celvetiyye tarikatının Hâşimiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hifnî	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Hifniyye kolunun kurucusu, Şâfiî âlimi.
Kurucu Şeyh	Hisâfî	Şâzeliyye'nin Mısır'daki bir kolu olan Hisâfiyye'nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hüsâmeddin Uşşâkî	Halvetiyye tarikatının Uşşâkiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	İbn Arrâk, Muhammed B. Ali	Şâzeliyye tarikatının Arrâkiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	İbn Sâlim Sâlimiyye	Basra'da Mâlikîler arasında yayılmış bir tasavvufî kelâm ekolü olan Sâlimiyye'nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	İbrâhim Gülşenî	Halvetiyye-Gülşeniyye tarikatının kurucusu, şair.
Kurucu Şeyh	İmâm-ı Rabbânî	Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	İsmâil Rûmî	Kâdiriyye tarikatının Rûmiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Karabaş Velî	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Karabaşıyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Kâzerûnî	Kâzerûniyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Kâzım Reştî Bahâîlik	Şeyhiliğin kurucusu Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin önde gelen müridi, Bahâîliğin teşekkülünde önemli rolü olan ve Bâbîliğin kurucusu Mirza Ali Muhammed'i etkileyen kişilerden biri.
Kurucu Şeyh	Kuşadalı İbrâhim Efendi	Halvetî-Şâbânî tarikatının Kuşadaviyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Küntî, Muhtâr B. Ahmed	Kâdiriyye tarikatının Küntiyye/Muhtâriyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Mahmûd-ı Pesîhânî Noktaviyye	Dinî-tasavvufî bir hareket olan Noktaviyye'nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Mehmed Nasûhî	Halvetî-Şâbânî tarikatının Nasûhiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Mîrganî, Muhammed Osman	Mîrganiyye tarikatının kurucusu, müfessir.
Kurucu Şeyh	Muhammed Demirtaşî	Halvetî-Rûşenî tarikatının Demirtaşıyye kolunun kurucusu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Muhammed Pârsâ	Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in önde gelen halifelerinden biri.
Kurucu Şeyh	Necîbüddin B. Büzgaş	Sühreverdiyye tarikatının Büzgaşıyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Necmeddîn-i Kübrâ	Kübreviyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Nûreddin Cerrâhî	Halvetiyye-Ramazâniyye tarikatının Cerrâhiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Osman Şems Efendi	Kâdiriyye tarikatının Enveriyye kolunun kurucusu, şair.
Kurucu Şeyh	Ömer El-Halvetî	Halvetiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ramazan Efendi, Mahfî	Halvetiyye-Ahmediyye tarikatının Ramazâniyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Rifâî, Ahmed B. Ali	Rifâiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Sa'Deddin El-Cebâvî	Sa'diyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Sebtî, Ahmed B. Ca'Fer	Medyeniyiyye tarikatının Sebtiiyye kolunu kuran şeyh ve âlim.
Kurucu Şeyh	Selâmi Ali Efendi	Celvetiyye tarikatının Selâmiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Semmân, Muhammed B. Abdülkerîm	Halvetiyye-Bekriyye tarikatının Semmâniyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Sezâî-Yi Gülşenî	Halvetî-Gülşenî tarikatının Sezâiyye kolunun kurucusu, şair.
Kurucu Şeyh	Sirhindîimâm-ı Rabbânî	Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Sünbül Sinan	Halvetiyye tarikatının Sünbülüyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Şemseddin Sivâsî	Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu, âlim ve şair.
Kurucu Şeyh	Şeyh Müştâk	Kâdiriyye tarikatının Müştâkıyye kolunun kurucusu, şair.
Kurucu Şeyh	Tâceddin B. Zekeriyâyâ	Nakşibendiyye-Ahrâriyye tarikatının Tâciyye şubesinin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ticânî, Ahmed B. Muhammed	Ticâniyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ümmî Sinan	Halvetiyye tarikatının Sinâniyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Yâfiî	Kâdiriyye tarikatının Yâfiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Yeşrutî	Şâzeliyye-Derkâviyye tarikatının Yeşrutiiyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Zerrûk	Şâzeliyye tarikatının Zerrûkıyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Zeynüddin El-Hâfî	Sühreverdiyye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusu.
Kurucu Şeyh	Ahmed Şehîd	Hindistan'da İngilizler'e ve Sihler'e karşı verilen mücadelede önemli rol oynayan Tarikat-ı Muhammediyye hareketinin kurucusu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Kurucu Şeyh	Ahmedü Bamba	Senegal’de en güçlü tarikat olan Mürîdiyye’nin kurucusu.
Kurucu Şeyh	Çiştî	Çiştîyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Desûkî, İbrâhim B. Abdülazîz	Desûkîyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Hacı Bayrâm-ı Velî	Bayramiyye tarikatının kurucusu.
Kurucu Şeyh	Halîlullâh-ı Kirmânî	Nî‘metullâhiyye tarikatının Hindistan’daki ilk temsilcisi.
Mekan	Abdal Mûsâ Tekkesi	Antalya’nın Elmalı ilçesine bağlı Tekke (Teke) köyünde XIV. yüzyılda kurulmuş bir Bektaşî tekkesi.
Mekan	Abdal Yâkub Tekkesi	İstanbul’da Davutpaşa ve Kocamustafapaşa semtleri arasındaki Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi içinde kalan XVII. yüzyıla ait bir tekke.
Mekan	Abdurrahman Şâmî Tekkesi	İstanbul Sultanahmet Cankurtaran mahallesinde, 1290’da (1873-74) kurulmuş bir Rifâî tekkesi.
Mekan	Abdülahad Nûri Tekkesi	bk. Sivâsî Tekkesi Sivâsî Tekkesi
Mekan	Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi	Bağdat’ta Bâbüşşeyh mahallesinde bulunan külliye.
Mekan	Abdüsselâm Tekkesi	İstanbul Koska’da XVI. yüzyılda Papaszâde Mustafa Paşa Külliyesi’nin bir parçası olarak yapılan ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Sa’diyye Âsitânesi olarak tanınan bir tekke.
Mekan	Âbid Çelebi Tekkesi	İstanbul’un ikinci mevlîhânesi ve XV. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan en eski tekkelerinden biri.
Mekan	Afganîler Tekkesi	Üsküdar’da Çinili Cami yakınında bulunan bir Nakşibendî tekkesi.
Mekan	Ahmed Yesevî Külliyesi	Yesi’de Ahmed Yesevî’nin türbesi etrafında cami, tekke ve kütüphaneden teşekkül eden külliye.
Mekan	Akbaba Tekkesi	İstanbul’da Beykoz Akbaba köyünde fetihten hemen sonra kurulan bir tekke.
Mekan	Akbıyık Mescidi ve Tekkesi	İstanbul Sultanahmet Cankurtaran mahallesinde fetihten az sonra inşa edilmiş bir mescid ve avlusunda yer alan günümüze intikal etmemiş bir tekke.
Mekan	Akyazılı Sultan Âsitânesi	Bulgaristan’da Varna ile Balçık arasında XVI. yüzyıla ait bir tekke.
Mekan	Altuncuzâde Tekkesi	İstanbul Şehzadebaşı’nda XVI. yüzyılın ortalarında kurulan bir Halvetî tekkesi.
Mekan	Atâ Efendi Tekkesi	İstanbul Kanlıca’da XVIII. yüzyılda kurulmuş bir tekke.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mekan	Atpazarî Tekkesi	XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul, Fatih Atpazarı'nda kurulan günümüze ulaşmamış bir tekke.
Mekan	Aydınoğlu Tekkesi	İstanbul Eminönü'nde Alemdar ve Hüdâvendigâr caddelerinin kavşağında yer alan XV. yüzyıl sonlarında veya XVI. yüzyıl başlarında yapılmış bir tekke.
Mekan	Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi	İstanbul Üsküdar'da bânisi Aziz Mahmud Hüdâyî'nin adıyla anılan külliye.
Mekan	Baba Haydar Camii ve Tekkesi	İstanbul Eyüp'te Kanûnî tarafından Baba Haydar Semerkandî için yaptırılan cami-tekke.
Mekan	Bahariye Mevlevîhânesi	İstanbul Eyüp'te Haliç kıyısında 1874-1877 yılları arasında inşa edilmiş ve günümüzde ortadan kalkmış bulunan bir Mevlevî tekkesi.
Mekan	Bâlâ Külliyesi	İstanbul Silivrikapı'da tekke, mektep, sebil gibi binalardan oluşan bir külliye.
Mekan	Balat Camii ve Tekkesi	İstanbul'un Balat semti Molla Aşkî mahallesinde bir cami-tekke.
Mekan	Balıkli Tekkesi	Kütahya'da XV. yüzyılda kurulan bir tekke.
Mekan	Bandırmalızâde Tekkesi	İstanbul Üsküdar'da Hâşimî Âsîtânesi olarak tanınan XVIII. yüzyıla ait bir Celvetî tekkesi.
Mekan	Beşiktaş Mevlevîhânesi	İstanbul Beşiktaş'ta kurulan ve Çırağan Sahilsarayı'nın büyütülmesi sebebiyle sonradan yıktırılan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Borazânî Ali Dede Mescidi Ve Türbesi	Rodos'ta XVI. yüzyılda kurulmuş Gülşenî tekkesini meydana getiren mescid, türbe ve meşrutadan ibaret küçük bir külliye.
Mekan	Buhara	Özbekistan'da tarihî bir şehir.
Mekan	Bulgur Tekkesi	Konya'nın Tuzcular semtinde Demirciler Çarşısı içinde bulunan Ortaçağ Anadolu Türk mimarisinin ilgi çekici yapılarından biri.
Mekan	Câfer Paşa Tekkesi	İstanbul Eyüp'te XVI. yüzyıla ait tekke.
Mekan	Cağbûb	Libya'da Bingazi'nin güneyinde Senûsiyye tarikatının merkezi olarak bilinen yerleşim birimi.
Mekan	Cemâlîzâde Tekkesi	İstanbul'da Eğrikapı dışında bulunan bir Halvetî-Uşşâkî tekkesi.
Mekan	Cihangir Tekkesi	İstanbul Cihangir'de XVII. yüzyıla ait tekke.
Mekan	Demir Baba Tekkesi	Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde bulunan ve Rumeli Bektaşîliği'nin önemli merkezlerinden biri olan tekke.
Mekan	Ebürrızâ Tekkesi	Bedeviyye tarikatının İstanbul'daki âsîtânesi.
Mekan	Ecmîr	Hindistan'da Racastan eyaletinin ikinci büyük şehri ve Çiştîyye tarikatının merkezi.
Mekan	Emîr Buhârî Tekkesi	İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan ve aynı adla tanınan üç Nakşibendî tekkesi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mekan	Fenâî Ali Efendi Tekkesi	Üsküdar'da Pazarbaşı mahallesinde Celvetî tekkesi.
Mekan	Galata Mevlevîhânesi	Galata'da 1491'de kurulan İstanbul'daki en eski Mevlevî âsitânesi.
Mekan	Gaziantep Mevlevîhânesi	Sancak beyi Türkmen Mustafa Ağa tarafından XVII. yüzyılda yaptırılan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Gelibolu Mevlevîhânesi	XVII. yüzyıl başlarında kurulan Mevlevî âsitânesi.
Mekan	Geyikli Baba Külliyesi	Bursa'da Orhan Gazi tarafından Geyikli Baba için yaptırılan külliye.
Mekan	Gülbaba Tekkesi ve Türbesi	Budin'de XVI. yüzyılda yapılmış türbe ve Bektaşî tekkesi.
Mekan	Gümüşhânevî Tekkesi	İstanbul Bâbîâlî'de Nakşibendî-Hâlidî tekkesi.
Mekan	Hacı Bektâş-ı Velî Külliyesi	Nevşehir'in Hacıbektaş ilçesinde Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1271 [?]) türbesi etrafında teşekkül eden külliye.
Mekan	Hala Sultan Tekkesi	Kıbrıs'ta Hz. Peygamber'in süt halası Ümmü Harâm'ın türbesini barındıran tekke.
Mekan	Halep Mevlevîhânesi	Mevlevîliğin 1925'ten sonraki merkez dergâhı.
Mekan	Hanya Mevlevîhânesi	1880-1924 yılları arasında Hanya'da faaliyet gösteren mevlevîhâne.
Mekan	Harâbâtî Baba Tekkesi	Rumeli'de Bektaşîliğin en önemli merkezlerinden biri olan tekke.
Mekan	Hasan Baba Tekkesi	Yunanistan'ın kuzey kesiminde Tesalya'da tekke külliyesi.
Mekan	Hasîrîzâde Tekkesi	İstanbul Söğütözü'de bulunan, son devir tekke mimarisinin önemli örneklerinden bir Sa'dî tekkesi.
Mekan	Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi	İstanbul'da XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait külliye.
Mekan	Hırâmî Ahmed Paşa Mescidicemâlîzâde Tekkesi	İstanbul'da Eğrikapı dışında bulunan bir Halvetî-Uşşâkî tekkesi.
Mekan	Himmet Efendi Tekkesi	İstanbul'da Bayramiyye'nin Himmetiyye kolunun âsitânesi olan XVII. yüzyıla ait tekke.
Mekan	Hindîler Tekkesi	İstanbul'da Aksaray ve Üsküdar'da Hindistan'dan gelen seyyah ve dervişlerin barındırılması için kurulan iki tekke.
Mekan	Hüdâyî Kütüphanesi	Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi içinde iken tekkelerin kapatılmasından sonra Hacı Selim Ağa'ya taşınan kütüphane.
Mekan	Hüsâmeddin Uşşâkî Tekkesi	İstanbul Kasımpaşa'da Halvetiyye-Uşşâkıyye tarikatının âsitânesiyle pîr evi olan tekke.
Mekan	İsmâîl Hakkı Tekkesi	Bursa'da XVIII. yüzyıl başlarında kurulmuş tekke.
Mekan	Kâdirîhâne Tekkesi	İstanbul Tophane'de 1040'ta (1630) tesis edilen, Kâdiriyye tarikatının âsitânesi olan tekke.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mekan	Kahire Mevlevîhânesi	Kahire’de XVI. yüzyılın sonunda kurulan Mevlevî âsitânesi.
Mekan	Karahisar Mevlevîhânesi	XIV. yüzyılda Afyon’da kurulan, Divane Mehmed Çelebi’nin (ö. 951/1544’ten sonra) medfun bulunduğu mevlevîhâne.
Mekan	Karaman Mevlevîhânesi	Karaman’da XIV. yüzyılda kurulan, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin annesiyle ağabeyinin medfun bulunduğu Mevlevî tekkesi.
Mekan	Kasımpaşa Mevlevîhânesi	İstanbul Kasımpaşa’da 1625 yılı civarında tesis edilen tekke.
Mekan	Kasr-ı Hümayun	Selâtin camilerinde, önemli tekkelerde ve resmî binalarda yer alan, padişahların dinlenmesine ve görüşmeler yapmasına mahsus kasır.
Mekan	Kemankeş Tekkesi	Okçulardan meydana gelen bir ocak niteliğinde olup Kemankeş Tekkesi adıyla da bilinen yapı.
Mekan	Kovacı Dede Tekkesi	İstanbul Koska’da XVI. yüzyılda Papaszâde Mustafa Paşa Külliyesi’nin bir parçası olarak yapılan ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Sa’diyye Âsitânesi olarak tanınan bir tekke.
Mekan	Kütahya Mevlevîhânesi	XIV. yüzyılın sonunda kurulan ve XIX. yüzyılın sonlarında yeniden inşa edilen mevlevîhâne.
Mekan	Lefkoşe Mevlevîhânesi	Lefkoşe’de fetihten kısa bir süre sonra kurulan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Mâder-i Mevlânâ Tekkesi	Karaman’da XIV. yüzyılda kurulan, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin annesiyle ağabeyinin medfun bulunduğu Mevlevî tekkesi.
Mekan	Manisa Mevlevîhânesi	Saruhanoglu İshak Bey tarafından XIV. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Mevlevî âsitânesi.
Mekan	Mârifî Tekkesi	İstanbul-Kartal’da Rifâiyye’nin Mârifîyye kolunun âsitânesi ve pîr makamı olan tekke.
Mekan	Merkez Efendi Külliyesi	İstanbul’da önemli bir ziyaretgâh olma özelliğini günümüzde de sürdüren XVI. yüzyıla ait bir tarikat külliyesi.
Mekan	Mesnevîhâne Tekkesi	İstanbul Çarşamba’da Meşnevî öğrenimi için kurulmuş tekke.
Mekan	Mevlânâ Müzesi	Konya’da Mevlânâ Külliyesi’nde tekkeye ait eserlerin sergilendiği müze.
Mekan	Mevlevî Mûsikisi	Türk dinî mûsikisinin tekkelerde icra edilen kısmı.
Mekan	Mevlevîhâne Camii	Sancak beyi Türkmen Mustafa Ağa tarafından XVII. yüzyılda yaptırılan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Mısır Mevlevîhânesi	Kahire’de XVI. yüzyılın sonunda kurulan Mevlevî âsitânesi.
Mekan	Nasûhî Tekkesi	İstanbul Üsküdar’da XVII. yüzyılda kurulan, Halvetiyye’nin Nasûhiyye kolunun âsitânesi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mekan	Nefes Bektaşî Mûsikisi	Bektaşî tekkelerinde okunan bestelenmiş ilâhi.
Mekan	Nûreddin Cerrâhî Tekkesi	İstanbul Karagümrük'te XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilen Halvetîliğin Cerrâhî kolu âsitânesi ve pîr makamı.
Mekan	Oğlanlar Tekkesi	İstanbul Aksaray'da XV. yüzyılda kurulmuş bir tekke.
Mekan	Okçular Tekkesi	Okçulardan meydana gelen bir ocak niteliğinde olup Kemankuş Tekkesi adıyla da bilinen yapı.
Mekan	Özbekler Tekkesi	İstanbul Kadirga'da Orta Asya'dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Nakşibendî tekkesi.
Mekan	Pertev Paşa Kütüphanesi	Üsküdar Selimiye'de kurulmuş bir tekke kütüphanesi.
Mekan	Pîr İlyas Tekkesi	Amasya'da XV. yüzyılın başlarında inşa edilen Halvetî tekkesi.
Mekan	Resmî Tekkesi	Fatih Karagümrük'te XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilen bir tekke.
Mekan	Rifâî Âsitânesi	Rifâiyye tarikatının İstanbul'daki merkez tekkesi.
Mekan	Sâhib Ata Külliyesi	Konya'da XIII. yüzyılda inşa edilen Selçuklu külliyesi.
Mekan	Savaklar Mescidi	İstanbul'da Eğrikapı dışında bulunan bir Halvetî-Uşşâkî tekkesi.
Mekan	Selâmi Ali Efendi Tekkesi	Selâmi Ali Efendi (ö. 1103/1691) tarafından Üsküdar'da yaptırılan üç tekke.
Mekan	Selâmi Efendi Tekkesi	İstanbul Eyüp'te XVIII. yüzyıl sonunda inşa edilen tekke.
Mekan	Selimiye Tekkesi	İstanbul'da XIX. yüzyılın başlarında inşa edilen tekke.
Mekan	Semâhâne Tekke	Mevlevî dergâhlarında semâ âyininin icra edildiği mekân.
Mekan	Sersem Ali Baba Tekkesi	Rumeli'de Bektaşîliğin en önemli merkezlerinden biri olan tekke.
Mekan	Sezâî-Yi Gülşenî Külliyesi	Edirne'de XVIII. yüzyılda inşa edilen tekke-külliye.
Mekan	Sivâsî Tekkesi	
Mekan	Şâbân-ı Velî Külliyesi	Kastamonu'da XVI. yüzyılda inşa edilen külliye.
Mekan	Şahkulu Sultan Tekkesi	İstanbul'da esasî bir ahî zâviyesi iken XVI. yüzyılın başlarından itibaren Bektaşîliğe intikal eden tekke.
Mekan	Şems-i Tebrîzî Zâviyesi	Konya'da Mâkam-ı Şems-i Tebrîzî'nin bulunduğu Mevlevî tekkesi.
Mekan	Tâhir Ağa Tekkesi	İstanbul Fatih'te XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen tekke.
Mekan	Tekke	Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mekan	Tekke Camii Ve Külliyesi	Ohri’de Osmanlı dönemine ait cami, tekke ve türbe.
Mekan	Tokat Mevlevîhânesi	Tokat’ta XVIII. yüzyılda kurulan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Urfa Mevlevîhânesi	XVIII. yüzyılda Urfa’da kurulan Mevlevî tekkesi.
Mekan	Uşşâkî Âsitânesi	İstanbul Kasımpaşa’da Halvetiyye-Uşşâkıyye tarikatının âsitânesiyle pîr evi olan tekke.
Mekan	Üftâde Tekkesi	Bursa’da XVI. yüzyılda kurulan tekke.
Mekan	Ümmî Sinan Tekkesi	İstanbul’da Eyüp ve Şehremini’de bulunan iki Halvetî-Sinânî tekkesi.
Mekan	Üsküdar Mevlevîhânesi	
Mekan	Yâkub Paşa Tekkesi	Amasya’da XV. yüzyılın başlarında inşa edilen Halvetî tekkesi.
Mekan	Yâvedûd Tekkesi	İstanbul Ayvansaray’da XV. yüzyılda kurulmuş tekke.
Mekan	Yenikapı Mevlevîhânesi	İstanbul’da Mevlânâkapı dışında XVI. yüzyılın sonunda kurulan ve Mevlevî kültürünün gelişiminde önemli yeri olan mevlîhâne.
Mekan	Halvethâne	Sûfilerin halvete çekildikleri ufak boyutlu, genellikle dış dünyaya kapalı mekân.
Mutasavvıf	Abbâdî, Ebû Mansûr	İranlı mutasavvıf, vâiz ve hatip.
Mutasavvıf	Abdi, Himmetzâde	Vâiz, mutasavvıf-şair ve mûsikişinas.
Mutasavvıf	Abdullah Bosnevî	Fuûşû’l-hikem şerhiyle tanınan âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Abdullah-ı İlâhî	Nakşibendiyye tarikatının Anadolu ve Rumeli’de yayılmasına öncülük eden mutasavvıf, âlim ve şair.
Mutasavvıf	Abdülaziz Mecdi Efendi	Mutasavvıf, şair, siyaset adamı, Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti müsteşarı.
Mutasavvıf	Abdûlgafûr-i Lârî	Abdurrahman-ı Câmî’nin önde gelen müridlerinden, âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Abdülkerîm El-Cîlî	el-insânü’l-kâmil adlı eseriyle tanınan âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Abdüllatif Efendi, Sütçüzâde	Mûsikişinas, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Abdüllatîf-i Bihitâî	Pakistan (Sind) tasavvufî halk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Abdûlvâhid Yahyâ (René Guénon)	İslâm, Hint ve Çin tasavvuf doktrinlerini entelektüel seviyede ele alan ve modern dünyayı her yönüyle tenkit eden görüşleriyle tanınan Fransız mutasavvıf ve mütefekkeri.
Mutasavvıf	Abdürrahim Karahisârî	Türk mutasavvıf ve şairi.
Mutasavvıf	Abdürrahim Tîrsî	Kâdiriyye tarikatına bağlı Eşrefiyye kolunun ikinci pîri, mutasavvıf-şair ve mûsikişinas.
Mutasavvıf	Abdürrahîm-i Rûmî	Mutasavvıf-şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Abdürraûf Es-Sinkilî	Şettâriyye tarikatına mensup Açeli mutasavvıf ve fıkıh âlimi.
Mutasavvıf	Abdüssamed El-Pelimbânî	XVIII. yüzyılda yaşayan Semmâniyye tarikatına mensup Malezyalı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Açıkbaş Mahmud Efendi	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Ahmed Amiş Efendi	Mutasavvıf, şeyh, Fâtih türbedarı.
Mutasavvıf	Ahmed Bîcan	Envârü'l-âşıkîn adlı eseriyle tanınan âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ahmed El-Gazzâlî	İmam Gazzâlî'nin kardeşi, vâiz ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ahmed Hüsâmeddin	Mutasavvıf, tefsir âlimi.
Mutasavvıf	Ahmed Kudsi Efendi	Son devir âlim ve mutasavvıfı.
Mutasavvıf	Ahmed Sâfi Bey	Sefinetü's-Sâfi adlı eseriyle tanınan mutasavvıf ve yazar.
Mutasavvıf	Ahmed Vefki Efendi	Mutasavvıf-şair, bestekâr, zâkir ve hattat.
Mutasavvıf	Aklî Ali, Tablîzâde	Mutasavvıf-şair, zâkirbaş, neyzen ve bestekâr.
Mutasavvıf	Akovalızâde Ahmed Hâtem	Şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Akşemseddin	Fâtih'in hocası, mutasavvıf, âlim-tabip ve şair.
Mutasavvıf	Akyürek, Ahmed Remzi	Son devir mutasavvıf şairlerinden, Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son şeyhi.
Mutasavvıf	Ali	Türk diliyle yazılmış ilk Kıssa-i Yûsuf müellifi, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Ali Behcet Efendi	Mutasavvıf, Nakşibendî ve Mevlevî şeyhi.
Mutasavvıf	Ali Dede, Bosnevî	Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden, âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ali Râmîtenî	Hâcegân silsilesine mensup mutasavvıf.
Mutasavvıf	Altıparmak Mehmed Efendi	Türk mutasavvıf ve âlimi.
Mutasavvıf	Alvarlı Muhammed Lutfî Efendi	Mutasavvıf-şair, Nakşibendî şeyhi.
Mutasavvıf	Ârif-i Rîvgerî	Hâcegân silsilesine mensup mutasavvıf.
Mutasavvıf	Arş	Mutasavvıflara göre ilk ve en geniş varlık mertebesi, insân-ı kâmilin kalbi.
Mutasavvıf	Askerî, Mehmed	XVII. yüzyılda yaşayan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Âşık Paşa Türbesi	Büyük Türk mutasavvıf-şairlerinden Âşık Paşa'nın Kırşehir'deki türbesi.
Mutasavvıf	Atpazarî Osman Fazlı	Âlim, mutasavvıf; İsmâil Hakkı Bursevî'nin şeyhi.
Mutasavvıf	Attâr, Ferîdüddin	İranlı meşhur şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Aydî, Mehmed	Mutasavvıf, şair.
Mutasavvıf	Aynülkudât El-Hemedânî	Mutasavvıf, kelâm âlimi, Şâfiî fakih ve şair.
Mutasavvıf	Ayverdi, Samiha	Romancı, yazar ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ayyâşî	Faslı mutasavvıf, muhaddis ve fakih.
Mutasavvıf	Aziz Ali Efendi	Devlet adamı, şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Azîz Nesefî	Vahdet-i vücûd konusundaki düşünceleriyle tanınan İranlı mutasavvıf.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Baba	Bazı mutasavvıflara, tarikat şeyhleriyle halifelerine veya meczuplara verilen bir unvan.
Mutasavvıf	Baba Tâhir-i Uryân	İranlı mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Baba Tükles	Orta Asyalı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bâdisî	Faslı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bâğıstânî	VII. (XIII.) yüzyılda Mâverâünnehir bölgesinde faaliyet gösteren bir mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bahâeddin Veled	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bâkî-Billâh	İmâm-ı Rabbânî'nin müşşidi, Nakşibendî tarikatını Hindistan'da yayan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Balım Sultan	XVI. yüzyılda Bektaşîliği yeni baştan düzenleyip bilinen hüviyetine kavuşturan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bâlî Efendi, Sarhoş	Halvetiyye tarikatının Ramazâniyye koluna mensup mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Bâlî Efendi, Sofyalı	Fuşûşü'l-ıhikem şârihi, âlim, şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bâûniyye	Kadın mutasavvıf-şair ve edip.
Mutasavvıf	Bayezid Halife	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Bâyezîd-i Bistâmî	İlk büyük mutasavvıflardan.
Mutasavvıf	Bedahşî, Şah Muhammed	Molla Şah adıyla da tanınan Hindistanlı meşhur Kâdirî mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Bedâûnî, Nur Muhammed	Mutasavvıf, meşhur Nakşibendî şeyhlerinden Mirza Mazhar Cân-ı Cânân'ın müşşidi.
Mutasavvıf	Bedreddin Simâvî	Osmanlı fakih ve mutasavvıfı, önemli bir isyan ve ihtilâl hareketinin başlatıcısı.
Mutasavvıf	Bedrî-i Keşmîrî	Fars edebiyatı şairi, tezkire yazarı ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bekrî, Ebü'l-Hasan Es-Sıddîkî	Mısırlı mutasavvıf-şair, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.
Mutasavvıf	Benûrî	İmâm-ı Rabbânî'nin halifelerinden, Müceddidiyye tarikatını Hindistan ve Hicaz'da yayan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Bihîştî Ramazan Efendi	Osmanlı âlimi, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Bolevî İşâ Efendi	Arap grameri ve tıpla ilgili eserleriyle bilinen mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Burhâneddin Kutb-i Âlem	Sühreverdiyye tarikatının Buhâriyye kolu şeyhlerinden, Hintli mutasavvıf.
Mutasavvıf	Burhânpûrî Et-Tuhfetü'l-Mürsele	et-Tuhfetü'l-mürsele adlı eseriyle tanınan Hindistanlı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Büstî	Horasanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Büyükaksoy, Kenankenan Rifâî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Ca'Fer El-Huldî	İlk sûfîlerin menkıbelerini toplayıp yazması ve rivayet etmesiyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Cendî	Fuşûşü'l-ıhikem'in ilk şârihi, mutasavvıf-şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Cilyânî	Endülüslü hekim, edip, şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Cîven	Hindistanlı Hanefî fakihi, müfessir ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Cünûnî Ahmed Dede	Bursa Mevlevîhânesi'nin kurucusu mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Dârâ Şükûh	Bâbürlü şehzadesi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Dâvûd-i Kayserî	Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvıf ve ilk Osmanlı müderrisi.
Mutasavvıf	Dede Ömer Rûşenî	XV. yüzyılın önde gelen Halvetî şeyhlerinden, mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Derviş Abdi, Himmetzâde	Vâiz, mutasavvıf-şair ve mûsikişinas.
Mutasavvıf	Derviş Ahmed Efendi	Ahmed Dede Osmanlı âlimi, münecim, mutasavvıf ve tarihçi.
Mutasavvıf	Derviş Ömer Efendi	XVI ve XVII. yüzyıllarda yaşayan ünlü Türk mutasavvıfı, hânende ve bestekâr.
Mutasavvıf	Ebû Hayyân Et-Tevhîdî	Arap nesir sanatının en büyük temsilcilerinden, felsefeci ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr	Tekke âdâbını tesbit eden ve düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu âşıkane rubâîlerle tanınan Horasanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ebû Tâlib El-Mekkî	Ğütü'l-kulûb adlı eseriyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ebû'l-Mehâsin El-Fâsî	Mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ebyeyrî	Moritanyalı Mâlikî fakihi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Edebâli	İlk Osmanlı kadısı ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Elvân-ı Şîrâzî	Tercüme-i Gülşen-i Râz adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Emîr Buhârî	İstanbul'da ilk Nakşibendî tekkesini kuran mutasavvıf.
Mutasavvıf	Emîr Hüsrev-i Dihlevî	Hindistan'da yaşayan Türk asıllı şair, tarihçi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Esrar Dede	Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Eşref Ali	Hindistanlı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Eşrefzâde Ahmed Ziyâeddin	Gülzâr-ı Sulehâ adlı eseriyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Evhadüddîn-i Kirmânî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Evhadüddîn-i Merâgî	İranlı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Ezherî, Muhammed Kerem Şah	Pakistanlı hukukçu, mutasavvıf ve müfessir.
Mutasavvıf	Fağnevî	Nakşibendiyye tarikatının Hâcegân silsilesinde yer alan bir mutasavvıf.
Mutasavvıf	Fahreddîn-i Irâkî	Lema'ât adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Fâsî, Abdülkâdir B. Ali	Âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Fevzi Efendi, Kâtib	Son devrin mutasavvıf şairlerinden.
Mutasavvıf	Fürûgî-i Bistâmî	Mutasavvıf-şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Gazzâlî	Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü.
Mutasavvıf	Gengûhî, Abdülkuddûs	Çiştîyye tarikatının Sâbiriyye koluna mensup Hindistanlı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Gengûhî, Reşîd Ahmed	Hindistanlı din âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Gîsûdırâz	Hindistanlı mutasavvıf, Çiştî şeyhi.
Mutasavvıf	Gülbaba	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Gülşehrî	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin	Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden, âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Gündüz, Abdurrahman	Âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî	Hanefî fakihî ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Haddâd, Abdullah B. Alevî	Bâ Alevî ailesine mensup âlim, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Hâdimî, Ebû Saîd	Osmanlı âlimi, fakih ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hakîm Ata	Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Türkistanlı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hallâc-ı Mansûr	Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hamâdu Mûsâ	Kuzey Afrika'da tanınmış bir mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hamdullah Hamdi	Mesnevileriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hamdûn El-Kassâr	Mutasavvıf, Melâmetiyye akımının ilk temsilcisi.
Mutasavvıf	Hamîd Kalender	Çiştîyye tarikatına mensup mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Hamza Fansûrî	Malay dilinde eser yazan ilk mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Hânî, Şeyh Ahmed	Şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hânsevî	Çiştîyye tarikatına mensup Hintli mutasavvıf.
Mutasavvıf	Harakânî	Şathiyeleriyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hargûşî	Mutasavvıf, vâiz, fıkıh ve hadis âlimi.
Mutasavvıf	Harrânî, Hayât B. Kays	Mutasavvıf.
Mutasavvıf	Harrûbî	Cezayirli âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Hasan Dihlevî	Hindistanlı mutasavvıf, şair ve menâkıbnâme müellifi.
Mutasavvıf	Herevî, Hâce Abdullah	Mutasavvıf şair ve âlim.
Mutasavvıf	Hilâlî-i Çağatâyî	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hulvî, Cemâleddin	Halvetî şeyhlerinin biyografilerine dair Lemezât adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hüsâmeddin Bursevî	Semerkindiyye tarikatına mensup mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hüsâmeddin-i Bitlisî	Nurbahşiyye tarikatına mensup mutasavvıf, müfessir.
Mutasavvıf	Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî	İranlı müfessir, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Hüseyin Vassâf	Sefine-i Evliyâ-i Ebrâr adlı eseriyle tanınan tasavvuf tarihçisi, mutasavvıf.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Hüseynî Sâdât El-Gürî	İranlı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Hüveydâ	Orta Asyalı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	İbn Abdüsselâm Ed-Der'î	Seyahatnâme sahibi Faslı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Asker El-Mağribî	Fıkıh âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Âşir, Ebü'l-Abbas	Mağribli mutasavvıf ve âlim.
Mutasavvıf	İbn Atıyye El-Avfî	Keşfü'l-beyân adlı ansiklopedik eserin müellifi, Mısırlı Şâfiî âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Berrecân	Endülüslü âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Ebü'd-Dünyâ	Çok sayıdaki eseriyle tanınan muhaddis, mutasavvıf, eğitimci ve Hanbelî fakih.
Mutasavvıf	İbn Gânim, İzzeddin	Mutasavvıf, vâiz ve edip.
Mutasavvıf	İbn Hameveyh, Muhammed	Mutasavvıf, Eyyûbîler döneminde önemli görevlerde bulunmuş bir sûfî ve ulemâ ailesinin ceddi.
Mutasavvıf	İbn Hameveyh, Tâceddin	Tarihçi, edip, şair ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Îsâ	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	İbn İsrâil	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	İbn Sem'ûn	Vâiz, hatip ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Yezdânyâr	Tasavvufta kendine has bir yol takip eden mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbn Zekrî El-Fâsî	Fakih, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	İbnü'l-Fârız	Sultânü'l-âşîkîn olarak tanınan mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	İbnü'l-Verdî, Zeynüddin	Tarih, fıkıh, dil ve edebiyat âlimi, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	İbnü'n-Nakîb El-Makdisî	Müfessir, mutasavvıf ve Arap dili âlimi.
Mutasavvıf	İbnü'z-Zeyyât El-Kelâî	Kıraat âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbnü'z-Zeyyât Et-Tâdilî	et-Teşevvüf ilâ ricâlî't-taşavvuf adlı eseriyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	İbrâhim Efendi, Olanlar Şeyhi	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	İbrâhim Zâhid-i Geylânî	Zâhidiyye tarikatının pîri, esmâ zikriyle seyrüsülûk usulünü tesbit eden mutasavvıf.
Mutasavvıf	İlhâmî, Abdülvehhâb	Boşnak asıllı mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	İmâmüddin Er-Riyâzî	Âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	İmdâdullah Tehânevî	Hindistanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	İşârî Tefsir	Sûfinin kalbine doğduğu kabul edilen işaretlere dayanarak âyetleri yorumlaması; mutasavvıfların bu yöntemle yaptıkları tefsirler için kullanılan bir tabir.
Mutasavvıf	İzzeddin El-Kâşî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Kâdirî, Muhammed B. İdrîs	Faslı muhaddis, fakih ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kâimî	Bosnalı mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Kandehârî, Habîbullah	Hindistanlı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kâsım-ı Envâr	İranlı mutasavvıf-şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Kastallânî, Muhammed B. Ahmed	Hadis hâfızı, fakih ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kâşânî, Abdürrezzâk	Tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kavukcî	Muhaddis, fakih ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kelâbâzî, Muhammed B. İbrâhim	Tasavvufun temel kaynaklarından olan et-Ta'arruf adlı eseriyle tanınan mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi.
Mutasavvıf	Kemal Ümmî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Kemâlî Efendi	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Kemâl-i Hucendî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Kenan Rifâî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Kettânî, Muhammed Abdülhay	Hadis âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kettânî, Muhammed Bâkır	Faslı hadis âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Konuk, Ahmet Avni	Mutasavvıf, mûsikişinas ve bestekâr.
Mutasavvıf	Kuddûsî Ahmed Efendi	Mutasavvıf-şair ve Kâdirî şeyhi.
Mutasavvıf	Kûrânî	Şâfiî fakihî, muhaddis ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kuşâşî	Mutasavvıf ve âlim.
Mutasavvıf	Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin	Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi.
Mutasavvıf	Kutbüddin Bahtiyâr	Çiştiyye tarikatına mensup Ferganalı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Kutbüddin İznikî	Osmanlı âlimi ve mutasavvıfı.
Mutasavvıf	Kutbüddinzâde İznikî	Osmanlı âlimi ve mutasavvıfı.
Mutasavvıf	Küntî	Batı ve Kuzey Afrika'da etkili olan bir mutasavvıf ve ulemâ ailesi.
Mutasavvıf	Kürdî, Muhammed Emîn	Mısır'da Nakşibendî-Hâlidî tarikatını yayan mutasavvıf.
Mutasavvıf	Lâhicî, Muhammed B. Yahyâ	İranlı mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Mağribî, Ahmed Kehattû	Hindistanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mahmud Zokaydî	Şâfiî fıkıh âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mâlikî, Muhammed B. Alevî	Suudi Arabistanlı Mâlikî âlimi, muhaddis ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mânerî, Şerefeddin	Kübreviyye tarikatının Firdevsiyye koluna mensup âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mazhar Cân-ı Cânân	Nakşibendiyye'den Müceddidiyye silsilesinin yayılmasında önemli rol oynayan Hindistanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mehâimî	Hintli müfessir ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mehmed Muhyiddin, Bezciâde	Mutasavvıf ve şair, dinî eserler bestekârı.
Mutasavvıf	Mehmed Rûşen Efendi	Mutasavvıf-şair, dinî eserler bestekârı.
Mutasavvıf	Mehmed Tulûî Efendi	Dinî eserler bestekârı, mutasavvıf ve hattat.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Mehmed Zaîfî Efendi	Dinî eserler bestekârı, hattat ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mevlevî, Molla Abdürrahîm	İrakilî âlim, mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Meydânî, Abdülganî B. Tâlib	Hanefî fakihî, muhaddis ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Mîrganî, Abdullah B. İbrâhim	Mutasavvıf ve âlim.
Mutasavvıf	Molla Cezerî	Mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Muhammed Ahmed El-Mehdî	Mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan Sudanlı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Muhammed Mustafa Hilmi	Mısırlı felsefe ve tasavvuf âlimi.
Mutasavvıf	Müneccimbaşı, Ahmed Dede	Osmanlı âlimi, müneccim, mutasavvıf ve tarihçi.
Mutasavvıf	Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin	Biyografî âlimi, mutasavvıf ve hattat.
Mutasavvıf	Nahşebî, Ziyâeddin	Hindistan'da yaşamış mutasavvıf ve şair.
Mutasavvıf	Nakşî-i Akkirmânî	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Nazillili Muhammed Hakkı	Osmanlı âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Nazmi Efendi, Mehmed	Hediyyetü'l-ihvân adlı eseriyle tanınan mutasavvıf, şair ve bestekâr.
Mutasavvıf	Nesîmî	Hurûfiliği ile tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Nûreddin Er-Rânîrî	Hindistan kökenli Açeli mutasavvıf.
Mutasavvıf	Nûrî, Ali B. Sâlim	Kıraat ve fıkıh âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Ravza-i Evliyâ Baldırzâde Mehmed Efendi	Bursa'da yaşamış Osmanlı âlim, mutasavvıf ve şairleri hakkında Baldırzâde Mehmed Efendi (ö. 1060/1650) tarafından yazılan ve Vefeyât-ı Baldırzâde adıyla da anılan eser.
Mutasavvıf	Rızâî Mahmud Baba Efendi	Osmanlı âlimi, mutasavvıf, şair ve hattat.
Mutasavvıf	Sadreddin Konevî	Vahdet-i vücûd düşüncesinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den sonraki en önemli temsilcisi.
Mutasavvıf	Salacıoğlu Mustafa Celvetî	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Sâlih Baba	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Sambasî	Endonezyalı mutasavvıf.
Mutasavvıf	Sekîrec	Ticânîyye tarikatına dair eserleriyle tanınan Faslı âlim ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Selâvî, Ahmed B. Muhammed	Mağribli mutasavvıf, Sudan kadısı.
Mutasavvıf	Seyf-i Fergânî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Sultan Veled	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin oğlu, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Sun'Ullah Gaybî	Mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Sûzî	Mutasavvıf, divan şairi.
Mutasavvıf	Süleyman Şeyhî	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Süveydî, Muhammed Emîn	Akaid, fıkıh, tasavvuf ve tarih alanlarındaki eserleriyle tanınan Bağdatlı âlim.
Mutasavvıf	Şebüsterî	İranlı mutasavvıf ve şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Mutasavvıf	Şerkāvî	Mısırlı âlim, mutasavvıf ve Ezher şeyhi.
Mutasavvıf	Şeyh Vasfî	Mutasavvıf, şair ve muallim.
Mutasavvıf	Şeyyad Hamza	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Tebrîzî, Celâleddin	Sühreverdiyye tarikatının Bengal’de yayılmasını sağlayan ilk mutasavvıflardan.
Mutasavvıf	Uceymî	Hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimi, tarihçi.
Mutasavvıf	Uklîşî	Endülüslü hadis âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Usûlî	Divan şairi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Üchûrî	Mâlikî fakihî, muhaddis ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Üftâde	Aziz Mahmud Hüdâyî’nin şeyhi, mutasavvıf-şair.
Mutasavvıf	Üsküdârî, İsâmüddin	Mutasavvıf, âlim ve edip.
Mutasavvıf	Versîlânî, Hüseyin B. Muhammed	Cezayirli Mâlikî fakihî, mutasavvıf ve seyahatnâme müellifi.
Mutasavvıf	Yazıcıoğlu Mehmed Efendi	Daha çok Muhammediyye adlı eseriyle tanınan Osmanlı mutasavvıf şairi.
Mutasavvıf	Yeşil, Şemseddin	Mutasavvıf, vâiz, yazar.
Mutasavvıf	Yıldız, Fahrettin	Arap dili ve din âlimi, mutasavvıf.
Mutasavvıf	Yûnus Emre	Mutasavvıf Türk şairi.
Mutasavvıf	Yûsuf Hakîkî	Mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Zarîfî, Rusçuklu	Divan şairi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Zebîdî, Muhammed Murtazâ	Lugat, hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, tarih ve biyografi âlimi.
Mutasavvıf	Zerrînkûb, Abdülhüseyin	Edebiyat, tarih ve tasavvuf alanındaki çalışmalarıyla tanınan İranlı bilim adamı.
Mutasavvıf	Zileli Muharrem Efendi	Osmanlı fıkıh âlimi ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Şeyh Bedreddin	Osmanlı fakih ve mutasavvıfı, önemli bir isyan ve ihtilâl hareketinin başlatıcısı.
Mutasavvıf	Şeyh Edebâli	İlk Osmanlı kadısı ve mutasavvıf.
Mutasavvıf	Şeyh Elvân-ı Şîrâzî	Tercüme-i Gülşen-i Râz adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Mutasavvıf	Şeyh-i İlâhî	Nakşibendiyye tarikatının Anadolu ve Rumeli’de yayılmasına öncülük eden mutasavvıf, âlim ve şair.
Sufi	Abdullah B. Hubeyk	Hadis de rivayet etmiş olan ilk devir sûfilerinden.
Sufi	Abdullah El-Harrâz	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Abdullah Er-Râzî	Çetin riyâzetiyle tanınan sûfi.
Sufi	Abdülazîz B. Ebû Revvâd	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Abdüllatîf El-Kudsî	Zeyniyye tarikatını Anadolu’ya getiren âlim ve sûfi.
Sufi	Abdülvâhid B. Zeyd	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Abdüsselâm El-Esmer	Arûsiyye tarikatının ikinci pîri, Kuzey Afrikalı tanınmış sûfi.
Sufi	Ahmed B. Âsım El-Antâkî	İlk devir sûfilerinden.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Ahmed B. Ebü'l-Havârî	İlk devir sûfîlerinden.
Sufi	Ahmed B. Hadraveyh	İlk sûfîlerden ve Melâmetiyye'nin ilk temsilcilerinden.
Sufi	Ahmed B. Muhammed B. Mesrûk	İlk devir sûfîlerinden.
Sufi	Ahmed-i Rûmî	Hindistan'da Mevlevîliği yaymaya çalışan Anadolu bir sûfî ve müellif.
Sufi	Âişe El-Mennûbiyye	Seyyide diye tanınan Tunuslu bir kadın sûfî.
Sufi	Ali B. Meymûn	Şâzeliyye tarikatına mensup Kuzey Afrikalı meşhur sûfî.
Sufi	Ali B. Sehl	İlk devir sûfîlerinden.
Sufi	Ali B. Yahyâ Es-Sûfî	Fâtih devri hattatlarından.
Sufi	Amr B. Kays El-Mülâî	İlk devir Kûfe muhaddis ve sûfîlerinden.
Sufi	Amr B. Osman El-Mekkî	"Üstâdü's-sûfiyye" unvanıyla tanınan ilk devir sûfîlerinden.
Sufi	Atıyye B. Saîd	Endülüslü sûfî, hadis hâfızı ve kıraat âlimi.
Sufi	Bâ Alevî	Suudi Arabistan seyyid ve sûfîlerinin mensup olduğu, Hadramut'un Terim kasabasında ve civarında yaşayan köklü bir aile.
Sufi	Baba Ferec	Tebrizli sûfî.
Sufi	Bahâeddin Zekeriyyâ	Sühreverdiyye tarikatının Hindistan ve Pakistan'a yayılmasını sağlayan sûfî.
Sufi	Baklî	İranlı meşhur sûfî, âlim ve şair.
Sufi	Behlûl-i Dâna	Şahsiyeti meçhul bir sûfî ve hakim.
Sufi	Bekrî, Muhammed Tefkî	Mısırlı sûfî, şair ve devlet adamı.
Sufi	Benî Hameviyye	Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil ve halefleri zamanında önemli görevlerde bulunmuş olan İran asıllı bir sûfî ve fukaha ailesi.
Sufi	Bistâmî, Abdurrahman B. Muhammed	Tasavvufî ve tarihî eserleri yanında harflerin sihrî fonksiyonlarına ve cifr, simya, vefk gibi bâtinî konulara dair eserleriyle tanınan sûfî müellif.
Sufi	Bişr El-Hâfî	İlk devir sûfîlerinden.
Sufi	Börklüce Mustafa	Bedreddin Simâvî'nin, müfrit tasavvufî-siyasî görüşlerini yaymak üzere giriştiği isyan hareketleri sonunda yakalanarak idam edilen müridi.
Sufi	Burhâneddîn-i Garîb	Hindistanlı tanınmış sûfî.
Sufi	Büşencî, Ebü'l-Hasan	Fütüvvet hareketinin ilk temsilcilerinden Horasanlı sûfî.
Sufi	Bünân B. Muhammed	Mısırlı zâhid ve sûfî.
Sufi	Bündâr B. Hüseyin	İlk dönem sûfîlerinden.
Sufi	Cûzcânî, Ebû Ali	İlk devir sûfîlerinden.
Sufi	Cüneyd-i Bağdâdî	İlk devir sûfîliğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Çırâğ-ı Dehlî	Çiştîyye tarikatına mensup Hindistanlı meşhur sûfî.
Sufi	Dâvûd Et-Tâî	İlk dönem sûfî ve zâhidlerinden.
Sufi	Dekkāk, Ebû Abdullah	VI. (XII.) yüzyılda yaşayan Faslı bir sûfî.
Sufi	Dekkāk, Ebû Ali	Nîşâbur sûfilerinden.
Sufi	Dîneverî, Ebü'l-Abbas	Sûfî, fütüvvet hareketinin ilk temsilcilerinden.
Sufi	Dükkî	Zâhid ve sûfî.
Sufi	Eaton, Charles Le Gai	Gelenekselci ekole mensup sûfî düşünür ve yazar.
Sufi	Ebû Ali El-Fârmedî	Nakşibendî silsilesinin önemli sûfilerinden biri.
Sufi	Ebû Ali Kalender	Hindistanlı sûfî şair.
Sufi	Ebû Amr Ed-Dımaşkî	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Ebû Bekir B. Sâlim	Yemenli âlim, sûfî ve şair.
Sufi	Ebû Bekir Et-Tamestânî	İlk dönem sûfilerinden.
Sufi	Ebû Hafs El-Haddâd	Melâmet ve fütüvvete dair fikirleriyle tanınan Nîşâburlu sûfî.
Sufi	Ebû Muhammed El-Cerîrî	İlk dönem sûfilerinden.
Sufi	Ebû Osman El-Hîrî	Nîşâbur'da tasavvufun yayılmasına öncülük eden ve Melâmîlik konusundaki fikirleriyle tanınan sûfî.
Sufi	Ebû Osman El-Mağribî	İlk dönem sûfilerinden.
Sufi	Ebû Tûrâb En-Nahşebî	Horasanlı ilk sûfilerden.
Sufi	Ebû Ya'Kûb En-Nehrecûrî	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Ebü'l-Hasan Es-Sâîğ	İlk devir sûfilerinden.
Sufi	Ekensûs	Faslı devlet adamı, tarihçi, sûfî, edip ve şair.
Sufi	El-Hâc Ahmed Dem	Senegalli âlim, müfessir ve sûfî.
Sufi	Elvan Çelebi	Babaî İsyanı'nın lideri Baba İlyâs-ı Horasânî'nin torunlarından, sûfî şair.
Sufi	Emîr Sultan	Bursalı meşhur sûfî, Yıldırım Bayezid'in damadı.
Sufi	Evhadüddîn-i Belyânî	Risâletü'l-aḥadiyye adlı eseriyle tanınan sûfî.
Sufi	Fergânî, Saîdüddîn	Ekberîyye mektebine mensup sûfî müellif.
Sufi	Ferîd, Hâce Gulâm	Hindistan'da Pencâbî dilinin Sirâikî lehçesiyle şiir söyleyen sûfî şair.
Sufi	Feth El-Mevsîlî El-Kebîr	İlk dönem zâhid ve sûfilerinden.
Sufi	Feth El-Mevsîlî Es-Sagîr	İlk dönem zâhid ve sûfilerinden.
Sufi	Feyz-i Kâşânî	Sûfî meşrepli İranlı Şîî âlimi.
Sufi	Fudayl B. İyâz	Horasan'ın ilk büyük sûfilerinden.
Sufi	Gazi Miyân	Hindistanlı ilk sûfilerden.
Sufi	Gumârî, Abdülazîz B. Muhammed	Faslı sûfî, muhaddis.
Sufi	Hacı İbrâhim Sultan	Osmanlılar'ın kuruluş devrinde Akşehir'de yaşayan sûfî.
Sufi	Hacıbayriç, Feyzullah	Kâdiriyye tarikatına mensup Bosnalı sûfî ve müellif.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Hakîm Et-Tirmizî	Velîlik konusundaki görüşleriyle tanınan sûfî.
Sufi	Halebî, Ahmed B. Abdülhay	Hız. Peygamber için yazdığı methiyeleriyle tanınan sûfî, edip ve şair.
Sufi	Hamîdüddin Nâgevrî	Hindistanlı sûfî ve âlim.
Sufi	Hamîdüddin Sivâlî	Çiştiyye tarikatına mensup Hindistanlı sûfî.
Sufi	Hamza Bâlî	Bayramî-Melâmî tarikatına mensup sûfî.
Sufi	Harâllî	Daha çok sûfî olarak tanınan tefsir, kelâm ve fıkıh âlimi.
Sufi	Harîrîzâde	Tarikatlara dair Tibyânü vesâ'ili'l-hakâ'ik adlı ansiklopedik eseriyle tanınan sûfî müellif.
Sufi	Hâtim El-Esam	İlk dönem Horasan sûfilerinden.
Sufi	Hayr En-Nessâc	İlk dönem sûfilerinden.
Sufi	Huttelî, İbnü'l-Cüneyd	Muhaddis ve sûfî.
Sufi	Hücvîrî	Keşfü'l-mahecûb adlı eseriyle tanınan sûfî müellif.
Sufi	Işık, Hüseyin Hilmi	Nakşibendî-Hâlidî tarikatına mensup sûfî müellif.
Sufi	İbn Atâ	İlk devir sûfilerinden, muhaddis ve müfessir.
Sufi	İbn Atâullah El-iskenderî	el-Hikemü'l- 'Atâ' iyye adlı eseriyle tanınan sûfî.
Sufi	İbn Ebü'l-Verd	İlk zâhid ve sûfilerden.
Sufi	İbn Hadraveyh El-Belhî	İlk sûfilerden ve Melâmetiyye'nin ilk temsilcilerinden.
Sufi	İbn Nüceyd	Nişâburlu sûfî.
Sufi	İbn Seb'În	Sûfî filozof.
Sufi	İbn Sevdekîn	Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi, sûfî müellif.
Sufi	İbnü'l-Arabî, Muhyiddin	Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif.
Sufi	İbnü'l-Arif	Mehâsinü'l-mecâlis adlı eseriyle tanınan Endülüslü sûfî.
Sufi	İbnü'l-Cellâ	Fakr ve tevekkül konusundaki görüşleriyle tanınan sûfî.
Sufi	İbnü'l-Kayserânî	Hadis hâfızı ve sûfî.
Sufi	İbnü'l-Lebbân	Şâfiî fakihi, muhaddis, müfessir ve sûfî.
Sufi	İbrâhim B. Edhem	Zâhid, sûfî ve muhaddis.
Sufi	İbrâhim El-Havvâs	Riyâzet ve tevekküle önem vermesiyle tanınan ilk dönem sûfilerinden.
Sufi	İbrâhim Hakkı Erzurûmî	Mârifetnâme adlı eseriyle tanınan âlim, sûfî ve şair.
Sufi	İmâd-i Fakîh	İranlı sûfî-şair.
Sufi	Îsâ Nûreddin (Frithjof Schuon)	Gelenekselci ekole mensup sûfî düşünür.
Sufi	İsfahânî, Ebû Mansûr	Sûfî ve hadis âlimi.
Sufi	İsmâil Ma'Sûkî	Bayramî-Melâmî tarikatına mensup sûfî.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Kasrî, Abdülcelîl B. Mûsâ	Kelâm, hadis ve tefsir âlimi, sûfî.
Sufi	Kelîmullah-ı Cihânâbâdî	Çiştîyye tarikatına mensup sûfî ve âlim.
Sufi	Kemâleddîn-i Hârizmî	İranlı sûfî ve şair.
Sufi	Kûhî-i Şîrâzî	İranlı sûfî.
Sufi	Kuşadalı Tekkesi	İstanbul Aksaray'da XIX. yüzyıl sûfilerinden Kuşadalı İbrâhim Efendi adına inşa edilen tekke.
Sufi	Lâ'Lîzâde Abdülbâki	Bayramî-Melâmî tarikatına mensup sûfî.
Sufi	Lâmekânî Hüseyin Efendi	Bayramiyye-Melâmiyye tarikatına mensup sûfî, şair.
Sufi	Ma'Rûf-i Kerhî	Iraklı zâhid ve sûfî.
Sufi	Ma'Şûk-ı Tûsî	Horasanlı bir Türkmen sûfisi.
Sufi	Mahmûd-ı Hayrânî	Anadolu Selçukluları devrinde Akşehir'de yaşayan sûfî.
Sufi	Mâlînî	Hadis hâfızı, sûfî.
Sufi	Mecdüddin İshak	Fütüvvet teşkilâtının Anadolu'da yayılmasında önemli rolü olan sûfî.
Sufi	Meczûb, Sîdî Abdurrahman	Faslı meczup sûfî.
Sufi	Misnâvî	Faslı fakih, edip ve sûfî.
Sufi	Muhammed B. Fazl El-Belhî	Horasanlı sûfî.
Sufi	Muhammed B. Vâsi'	Muhaddis ve sûfî.
Sufi	Muhâsibî	İlk sûfilerden, hadis, kelâm ve tefsir âlimi.
Sufi	Muhyiddin İbnü'l-Arabî	Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif.
Sufi	Mûsâ Kamara	Senegalli tarihçi, sûfî, fakih ve şair.
Sufi	Münâvî, Muhammed Abdürraûf	Hadis âlimi, fakih ve sûfî.
Sufi	Müttakî El-Hindî	Hindistanlı sûfî ve hadis âlimi.
Sufi	Nablusî, Abdülganî B. İsmâil	Sûfî, fakih, edip ve şair.
Sufi	Nasrâbâdî, İbrâhim B. Muhammed	İlk devir sûfilerinden, muhaddis.
Sufi	Nebâtî	Azerbaycanlı sûfî şair.
Sufi	Ni'Metullah B. Mahmûd	el-Fevâtihu'l-ilâhiyye adlı tefsiriyle tanınan sûfî müellif.
Sufi	Nifferî	el-Mevâkıf adlı eseriyle tanınan sûfî.
Sufi	Nûdehî	Iraklı âlim, sûfî ve edip.
Sufi	Pîr Ali Aksarâyî	Bayramî Melâmîliği'ne mensup sûfî.
Sufi	Râbia El-Adeviyye	Basralı kadın sûfî.
Sufi	Resmûkî	Ferâize dair eserleriyle tanınan Faslı Mâlikî fakihî, sûfî ve edip.
Sufi	Riyâhî	Mâlikî fakihî, müderris, şair ve sûfî.
Sufi	Ruveyym B. Ahmed	İlk sûfilerden.
Sufi	Rûzbârî	İlk dönem sûfilerinden.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Safî, Fahreddin	Nakşibendî sûfilerine dair Reşehât adlı eseriyle tanınan müellif.
Sufi	Said Emre	Hacı Bektâş-ı Velî'ye mensup sûfî ve şair.
Sufi	Sanhâciyye İbnü'l-Arif	Endülüslü sûfî İbnü'l-Arif es-Sanhâcî'ye (ö. 536/1141) nisbet edilen ve Arîfiyye adıyla da bilinen bir tarikat.
Sufi	Sârbân Ahmed	Bayramî Melâmîliği'ne mensup sûfî ve şair.
Sufi	Sarı Abdullah Efendi	Reisülküttâb, Meşnevî şârihi, âlim ve sûfî.
Sufi	Sayrafî	Horasanlı zâhid ve sûfî.
Sufi	Sehl Et-Tüsterî	Sûfî ve müfessir.
Sufi	Semerkandî, Ebü'l-Leys	Fakih, müfessir ve sûfî.
Sufi	Semnûn B. Hamza	Tasavvufta Allah sevgisini esas alan ilk sûfilerden.
Sufi	Senâullah Pânîpetî	Hindistanlı âlim ve sûfî.
Sufi	Senûsî, Muhammed B. Yûsuf	Tilimsânî âlim ve sûfî.
Sufi	Serî Es-Sakatî	Bağdatlı ilk sûfilerden.
Sufi	Seyyârî	İlk sûfilerden.
Sufi	Sıfatü's-Safve	İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) zâhid ve sûfilere dair eseri.
Sufi	Sirâceddin, Ebûbekir	Gelenekçi ekole mensup sûfî düşünür.
Sufi	Sühreverdî, Ebü'n-Necîb	Sûfî, fakih ve muhaddis.
Sufi	Sülemî, Muhammed B. Hüseyin	Horasanlı sûfî, müfessir ve muhaddis.
Sufi	Şa'Rânî	Mısırlı âlim ve sûfî.
Sufi	Şakîk B. Seleme	Kûfeli muhadram hadisçi ve sûfî.
Sufi	Şakîk-ı Belhî	Horasanlı sûfî.
Sufi	Şemseddîn-i Sumatrânî	Açeli âlim ve sûfî.
Sufi	Şiblî, Ebû Bekir	İlk sûfilerden.
Sufi	Şîrîn-i Mağribî	Muhyiddin İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı İranlı sûfî şair.
Sufi	Tilimsânî, Afîfüddin	Ekberîyye mektebine mensup sûfî müellif.
Sufi	Vâsıtî	İlk sûfilerden.
Sufi	Verrâk, Ebû Bekir	İlk sûfî müelliflerden.
Sufi	Verrâk, Ebü'l-Hüseyin	İlk sûfilerden.
Sufi	Yahyâ B. Muâz	Seyrüsülûk makamlarından bahseden ilk sûfilerden.
Sufi	Yahyâ Efendi, Beşiktaşlı	Müderres, şair ve sûfî.
Sufi	Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi	Siyaset adamı, eğitimci, sûfî müellif.
Sufi	Yûsuf El-Hemedânî	Horasanlı sûfî müellif.
Sufi	Yûsuf El-Makassarî	Endonezyalı âlim ve sûfî.
Sufi	Zeccâcî, Ebû Amr	İlk sûfilerden.
Sufi	Zünnûn El-Mısırî	İlk dönem sûfilerinden.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Sufi	Şeyh Arslân	Tevhide dair risâlesiyle tanınan Türk asıllı sûfî.
Sufi	Şeyh Vefâ Er-Rifâî	Suriyeli sûfî ve şair.
Sufi	Vefâ Er-Rifâî	Suriyeli sûfî ve şair.
Şeyh	Abâpûş-i Velî	Mevlevî tarikatı şeyhlerinden.
Şeyh	Abaza Şeyhi	Bayramiyye tarikatı şeyhlerinden, âlim, mutasavvıf.
Şeyh	Abdullah B. Muhammed B. Münâzil	İlk dönem Melâmîler'inin önemli temsilcilerinden biri.
Şeyh	Abdurrahman Aktepe	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Abdurrahman Nesib Dede	Şeyh, mutasavvıf-şair ve mûsikişinas.
Şeyh	Abdurrahman Sırrî Baba	Bosnalı Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Abdurrahman Tâc	Ezher şeyhi, Mısırlı hukukçu ve devlet adamı.
Şeyh	Abdülahad Nûri	Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden, mutasavvıf ve şair.
Şeyh	Abdûlbâki Nâsır Dede	Mevlevî şeyhi, mûsikişinas ve şair.
Şeyh	Abdûlfettâh El-Akrî	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Abdûlhâdî (John Gustaf Aguéli)	Avrupa'da İslâm tasavvufu ve İbnü'l-Arabî ekolünün tanınmasında önemli rol oynayan İsveçli ressam, Şâzeliyye tarikatı halifesi.
Şeyh	Abdûlhakim Arvâsî	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Abdûlhalim Çelebi	Konya Mevlânâ Dergâhı'nın son postnişini.
Şeyh	Abdûlhalîm Mahmûd	Ezher şeyhi, mutasavvıf.
Şeyh	Abdûlhay Celvetî	Tanınmış Celvetî şeyhi, vâiz ve mutasavvıf-şair.
Şeyh	Abdülkâdir-i Belhî	Nakşibendî ve Melâmî-Hamzavî şeyhi.
Şeyh	Abdülkerim Efendi, Buhûrîzâde	Şeyh, mutasavvıf-şair ve mûsikişinas.
Şeyh	Abdürrahim Efendi, Abaza Şeyhiabaza Şeyhi	Bayramiyye tarikatı şeyhlerinden, âlim, mutasavvıf.
Şeyh	Abdürrahim Kûnhî Dede	Mevlevî şeyhi, bestekâr ve şair.
Şeyh	Abdüsselâm B. Meşîş El-Hasenî	Tasavvufun Kuzey Afrika'daki en büyük temsilcilerinden biri, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin şeyhi.
Şeyh	Afvî, Yâkub	Celvetî şeyhi.
Şeyh	Ahmed Celâleddin Dede	Galata Mevlevîhânesi'nin son şeyhi, şair ve mûsikişinas.
Şeyh	Ahmed Efendi, Çâlâk	Türk bestekârı, şeyh ve zâkir.
Şeyh	Ahmed Efendi, Şikârîzâde	Şeyh, zâkirbaşı ve mûsikişinas.
Şeyh	Ahmed Sırrı Baba	Bektaşî tarikatının Mısır'daki son şeyhi.
Şeyh	Akbıyık Sultan	II. Murad ve Fâtih devri şeyhlerinden.
Şeyh	Alâeddin Arabî Efendi	Osmanlı şeyhülislâmı.
Şeyh	Ali Bedevîbedevî, Şeyh Ali	Tanınmış Mısırlı hattat.
Şeyh	Ali Dede, Arapzâde	Şeyh, neyzenbaşı ve bestekâr.
Şeyh	Ali Efendi, Kemalzâde	Şeyh, zâkir ve bestekâr.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Ali Nutkî Dede	Mevlevî şeyhi, şair ve bestekâr.
Şeyh	Ali Şîrugaî	Türk mûsikisinde en çok dinî eser besteleyen Gülşenî şeyhi.
Şeyh	Ali Vefâ Eş-Şâzelî	Şâzelî-Vefâî şeyhi.
Şeyh	Âlimcan Barudî	Rusya müslümanları müftüsü, eğitimci, gazeteci ve Nakşî şeyhi.
Şeyh	Âmilî, Bahâeddin	Şeyh Bahâî diye tanınan İranlı âlim.
Şeyh	Âmir B. Abdullah	Zühd ve takvâlarıyla meşhur sekiz tâbiîden biri.
Şeyh	Ankaravî, İsmâil Rusûhî	Mevlevî şeyhi ve Meşnevî şârihi.
Şeyh	Arslan B. Yâkub	Tevhide dair risâlesiyle tanınan Türk asıllı sûfî.
Şeyh	Arûsî	Yetiştirdiği âlimler ve Ezher şeyhleriyle tanınan Mısırlı bir aile.
Şeyh	Âşir Efendi	Kurduğu kütüphane ile meşhur olan Osmanlı şeyhülislâmı.
Şeyh	Ataer, Yusuf Fahir	Celvetî-Bektaşî şeyhi, şair.
Şeyh	Âteşbâz-ı Velî	Mevlevîliğin ünlü simalarından.
Şeyh	Atîk, Ebû Bekir	Nijeryalı Ticânî şeyhi, âlim ve şair.
Şeyh	Atrabü'l-Âsâr	Şeyhülislâm ve bestekâr Ebûîshakzâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1753) tarafından kaleme alınan mûsikişinaslar tezkiresi.
Şeyh	Attâr, Hasan B. Muhammed	Mısırlı edip, din âlimi ve Ezher şeyhi.
Şeyh	Baba Haydar	Kanûnî devrinde İstanbul'a yerleşen Semerkantlı bir Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Baba İlyas	1240 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı girdiği büyük siyasî-içtimaî ayaklanma hareketine adını veren ve Anadolu'da ilk gayri Sünnî cereyanların temelini atan Türkmen şeyhi.
Şeyh	Baba İshak	1240 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı hazırlanan ve "Babaî İsyanı" diye bilinen büyük Türkmen ayaklanmasında Baba İlyas adına harekâtı yöneten Türkmen şeyhi.
Şeyh	Bâb-ı Meşîhat	Osmanlı Devleti'nde özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra şeyhülislâmların resmî dairelerine verilen ad.
Şeyh	Bâcûrî	Ezher şeyhlerinden, Mısırlı fıkıh ve kelâm âlimi.
Şeyh	Bahâeddin Efendi	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi, âlim.
Şeyh	Balı Sultanabâpûş-i Velî	Mevlevî tarikatı şeyhlerinden.
Şeyh	Bandırmalizâde Ahmed Münib Efendi	Mecmûa-i Tekâyâ adlı eseriyle tanınan Celvetî-Hâşimî şeyhi.
Şeyh	Barak Baba	Babaî hareketi çevrelerine mensup Kalenderiyye tarikatı şeyhlerinden bir Türkmen babası.
Şeyh	Baykara, Abdülbaki	Mevlevî şeyhi, şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Bedahşî, Şeyh Muhammed	Şam'da yaşayan ilk Nakşibendî şeyhlerinden biri.
Şeyh	Bedâûnî, Nizâmeddin	Hindistan'da Çiştîyye tarikatının önde gelen şeyhlerinden.
Şeyh	Bedreddin El-Bihârî	Bihâr ve Bengal halkının büyük saygı gösterdiği bir velî.
Şeyh	Behcetü'l-Fetâvâ	Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) fetvalarını toplayan eser.
Şeyh	Bekkine, Abdülaziz	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi, âlim.
Şeyh	Bennâ, Ahmed B. Muhammed	Kıraat ve hadis âlimi, Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Bülbül Şah	Sühreverdiyye tarikatının Hindistan'daki şeyhlerinden.
Şeyh	Bünyâmin Ayâşî	XVI. yüzyıl Bayramî-Melâmî şeyhlerinden.
Şeyh	Celâleddin Ergun	Mevlevîliğin yayılmasını sağlayan ilk Mevlevî şeyhlerinden.
Şeyh	Cemâleddin Efendi, Kasımpaşalı	Zâkirbaşı, şeyh ve mûsikişinas.
Şeyh	Coşan, Mahmut Esat	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Çorûmî, Ebûbekir	Rifâî-Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Dabbâ', Ali Muhammed	Mısırlı kıraat âlimi, şeyhülkurrâ.
Şeyh	Dağistânî, Ömer Ziyâeddin	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Dal, Safer	Halvetî-Cerrâhî şeyhi.
Şeyh	Dâvûd-i Halvetî	Halvetî tarikatı şeyhi.
Şeyh	Dede Paşa	Son devir Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden.
Şeyh	Devâtî Mustafa Efendi	Celvetî şeyhi.
Şeyh	Divane Mehmed Çelebi	Mevlevîliğin yayılmasında önemli rol oynayan Mevlevî şeyhi ve divan şairi.
Şeyh	Divitçizâde Şeyh Mehmed Efendi	Divitçizâde Celvetî şeyhi, şair ve bestekâr.
Şeyh	Dumlu, Mehmet	Halvetî-Şâbânî şeyhi.
Şeyh	Ebû Saîd Şah	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Ebû Saîd-i Sâni	Nakşibendî şeyhi ve tefsir âlimi.
Şeyh	Ebü'l-Hüseyin En-Nûrî	Nûriyye adıyla bilinen tasavvufî bir akımın öncüsü.
Şeyh	Edhem Efendi, Hezarfen	Nakşibendî şeyhi, fen ve sanat adamı.
Şeyh	Edhem Efendi, Müştakzâde	Kâdirî şeyhi, mûsiki muallimi, bestekâr.
Şeyh	Elfâ Hâşim	Batı Afrikalı Ticâniyye şeyhi.
Şeyh	El-Hâc Ömer	Ticâniyye tarikatı şeyhi, Batı Afrika'da Tekrûr İslâm Devleti'nin kurucusu.
Şeyh	Elif Efendi, Hasîrizâde	Hasîrizâde Sa'dî Dergâhı'nın son şeyhi, âlim ve şair.
Şeyh	Elmâlî, Mahmûd	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Emîr Külâl	Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in mürşidi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Emirci Sultan	Babaî İsyanı'na katılan Yesevî-Babaî şeyhi.
Şeyh	Enîs Mevlevî	Osmanlı hattatı ve Kahire Mevlevîhânesi şeyhi.
Şeyh	Enîs Receb Dede	Mevlevî şeyhi ve şairi.
Şeyh	Ensârî, Şeyh Murtaza	Merci-i taklîd kabul edilen Şîî âlimi.
Şeyh	Er, Mehmet Raşit	Son Sa'dî şeyhlerinden.
Şeyh	Erdebîlî, Alâeddin	Safeviyye tarikatı şeyhlerinden.
Şeyh	Ergun, Sadettin Nüzhet	Türk edebiyatı tarihçisi, Üsküdar Hallaç Baba Sâdî Dergâhı'nın son şeyhi.
Şeyh	Erol, Muhammed Râşid	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Ervâdî	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Esad Erbîlî	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Evâilü'l-Makâlât	Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) İmâmiyye akaidine dair eseri.
Şeyh	Fahreddin Efendi	Cerrâhî şeyhi.
Şeyh	Fenâî Ali Efendi	Celvetiyye tarikatı şeyhlerinden.
Şeyh	Ferîdüddin Mes'ûd	Hindistanlı Çiştî şeyhi.
Şeyh	Ferşad Efendi	Son devir Osmanlı müderris ve şeyhlerinden.
Şeyh	Feyzi Efendi	Son devir Nakşibendiyye şeyhlerinden.
Şeyh	Gavsiyye	Şettâriyye tarikatının Şeyh Muhammed Gavs'a (ö. 970/1563) nisbet edilen bir kolu.
Şeyh	Gazzîzâde Abdüllatif Efendi	Bursa Gazzî Dergâhı şeyhi.
Şeyh	Geredeli Halil Efendi	Halvetî-Şâbânî şeyhi.
Şeyh	Geyikli Baba	Rum abdalları zümresine ve Vefâiyye tarikatına mensup bir Türkmen şeyhi.
Şeyh	Gubârî Abdurrahman	Divan şairi, hattat ve Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Güven, Dursun Nuri Feyzi	Cumhuriyet devri müderris ve Nakşî şeyhlerinden.
Şeyh	Habib Karamânî	Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Halvetî şeyhlerinden.
Şeyh	Hacı Halife, Şeyh	Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden.
Şeyh	Hacım Sultan	Bektaşî tarikatı geleneğine göre Hacı Bektâş-ı Velî'nin önde gelen halifelerinden biri.
Şeyh	Hamâliyye	Ticâniyye tarikatının Şeyh Şerîf Ahmed Hamâhullah'a (Hamallah) (ö. 1943) nisbet edilen bir kolu.
Şeyh	Hânî, Abdülmecîd B. Muhammed	el-Ĥadâ'îku'l-verdiyye adlı eseriyle tanınan Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Hânî, Muhammed B. Abdullah	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Hasan Efendi, Yahyalılı	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Hasan Kenzî	Halvetî-Sünbülî şeyhi, şair ve bestekâr.
Şeyh	Hasan-ı Basrî	Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid.
Şeyh	Hâşimî Emîr Osman Efendi	Bayramî şeyhi, şair.
Şeyh	Hâşimî, Muhammed B. Ahmed	Derkâvî-Alevî şeyhi, âlim.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Hayâlî-i Gülşenî	Halvetî-Gülşenî şeyhi, şair.
Şeyh	Haydar Efendi, Ahıskalı	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Hoca Hüsameddin	Nakşibendî şeyhi, mesnevîhan.
Şeyh	Hulûsî Efendi, Osman	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Husrî, Ali B. İbrâhim	Bağdat şeyhi unvanıyla tanınan sûfî.
Şeyh	Huttelî, Ebü'l-Fazl	İlk sûfî müelliflerden Hücvîrî'nin şeyhi.
Şeyh	Hüseyin Fahreddin Dede	Mevlevî şeyhi, şair, bestekâr ve ney virtüozu.
Şeyh	İbn Abbâd Er-Rundî	Gayşü'l-mevâhib adlı eseriyle tanınan Şâzelî şeyhi.
Şeyh	İbn Acîbe	Faslı âlim, müfessir, Şâzelî-Derkâvî şeyhi.
Şeyh	İbn Akîle	Hadis, tefsir, kelâm ve tasavvuf âlimi, tarihçi ve Kâdirî şeyhi.
Şeyh	İbn Azzûz, Mustafa B. Muhammed	Halvetî-Hifnî şeyhi.
Şeyh	İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk	İmâmiyye Şîası'nca benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin yazarı, hadis ve fıkıh âlimi.
Şeyh	İbn Kasî, Ebü'l-Kâsım	Endülüs'teki tasavvuf akımının temsilcilerinden, Murâbitlar aleyhindeki "sevtü'l-mürîdîn" hareketinin lideri.
Şeyh	İbn Kennân	Halvetî şeyhi, tarihçi, edip ve şair.
Şeyh	İbnü'l-A'Râbî, Ebû Saîd	İlk sûfî müelliflerden, muhaddis.
Şeyh	İbrâhim B. Şeybân	Şeyhülci'bâl diye tanınan Kirmanşahlı sûfî.
Şeyh	İdrîs I	Senûsî şeyhi, Bağımsız Libya Devleti'nin ilk kralı (1950-1969).
Şeyh	İlmiyye Salnâmesi	Şeyhülislâmlık tarafından çıkarılan tek salnâme.
Şeyh	İnbâbî	Mısırlı âlim, Ezher şeyhi.
Şeyh	Îsâ B. Şeyh	Abbâsî valilerinden.
Şeyh	İsmâil Hakkı Bursevî	Celvetî şeyhi, müfessir, şair.
Şeyh	İsmâil Necâtî Efendi	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	İyisan, İhsan	Şeyh, dinî eserler bestekârı ve icracısı.
Şeyh	İzbudak, Veled Çelebi	Dil âlimi, son dönem Mevlevî şeyhlerinden.
Şeyh	İzzeddin Efendi, Eşrefzâde	Şeyh, şair ve dinî eserler bestekârı.
Şeyh	Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi	Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi.
Şeyh	Karamânî, Cemâleddin İshak	Halvetî şeyhi, âlim ve hattat.
Şeyh	Kâsânî, Ahmed	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Kemahlı İbrâhim Hakkı	Mevlevî şeyhi.
Şeyh	Kemal Ahmed Dede	Yenikapı Mevlevîhânesi'nin ilk şeyhi, divan şairi.
Şeyh	Kilisli Abdullah Sermest	Nakşibendî şeyhi, şair.
Şeyh	Kotku, Mehmet Zahit	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Kösetürkmen, Muharrem Hilmi	Nakşî-Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Köstendilli Ali Alâeddin	Halvetî-Ramazânî şeyhi.
Şeyh	Kurd Efendi	Halvetî şeyhi, âlim.
Şeyh	Kutbî Dede Efendi	Şeyh, dinî eserler bestekârı.
Şeyh	Küçük Hüseyin Efendi	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Küfrevî, Kasım	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi, siyaset adamı.
Şeyh	Küntî, Ahmed B. Muhammed	Kâdirî şeyhi ve Mâlikî fakihi.
Şeyh	Küntî, Muhammed B. Muhtâr	Kâdiriyye şeyhi ve fıkıh âlimi.
Şeyh	Lâmiî Çelebi	Daha çok Molla Câmî'den yaptığı çevirilerle tanınan divan şairi ve Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Ma Hua-Lung	Nakşibendiyye-Cehriyye tarikatı şeyhlerinden Çinli âlim.
Şeyh	Mansûrşeyh Mansûr	Kafkaslar'da Ruslar'a karşı direnişi örgütleyen dinî lider.
Şeyh	Maraşlı Ahmed Tâhir Efendi	Kadı, dersiâm, vâiz, Halvetî-Şâbânî şeyhi.
Şeyh	Mâûlayneyn, Muhammed Mustafa	Moritanyalı Kâdirî şeyhi, âlim, sömürge karşıtı direniş lideri.
Şeyh	Mecdüddin El-Bağdâdî	Kübreviyye tarikatı şeyhi.
Şeyh	Meczûb, Muhammed B. Kamerüddin	Sudanlı dinî lider ve Şâzelî şeyhi.
Şeyh	Mehmed Celâleddin Dede	Mevlevî şeyhi, şair, bestekâr ve tamburî.
Şeyh	Mehmed Efendi, Divitçizâde	Celvetî şeyhi, şair ve bestekâr.
Şeyh	Mehmed Efendi, Koğacızâde	Halvetî şeyhi, dinî eserler bestekârı.
Şeyh	Mehmed Efendi, Yâkubzâde	Halvetî şeyhi, şair ve dinî eserler bestekârı.
Şeyh	Mehmed Emin Tokadî	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Mehmed Esad Dede	Mevlevî şeyhi, mesnevîhan.
Şeyh	Mehmed Nûri Efendi	Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislâmı.
Şeyh	Mehmed Sâdık Erzincânî	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Mehmed Said Dede	Mevlevî şeyhi, ney virtüozu ve bestekâr.
Şeyh	Mehmed Şâkir Efendi	Kâdirî şeyhi, zâkirbaşı ve mûsikişinas.
Şeyh	Mehmed Tevfik Bosnevî	Halvetî-Şâbânî şeyhi.
Şeyh	Memi Can Efendi	Halvetî-Uşşâkî şeyhi.
Şeyh	Merkez Efendi	Halvetî-Sünbülî şeyhi, âlim.
Şeyh	Merkezzâde Ahmed Efendi	Halvetî-Sünbülî şeyhi, el-Ğâmûsü'l-muhîf'in ilk mütercimi.
Şeyh	Mevdûd-i Çiştî	Çiştîyye tarikatı şeyhi.
Şeyh	Midhat Bahârî	Mevlevî şeyhi, şair ve edip.
Şeyh	Miyân Mîr	Hintli sûfî ve Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Muhammed Bahâeddin Erzincânî	Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Halvetî şeyhlerinden.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Muhammed Ma'Sûm Sirhindî	Hindistanlı Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Muhammed Zâfirşeyh Zâfir	Şâzelî-Medenî tarikatı şeyhi.
Şeyh	Muhyiddin Efendi, Ahmed	Kâdirî şeyhi, Meclis-i Meşâyih reisi.
Şeyh	Muhyiddin Karamânî	Halvetî-Gülşenî tarikatına mensup şeyh.
Şeyh	Muhyiddin Muhammed Yavşışeyh Yavsî	Bayramî-Şemsî şeyhi, Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin babası.
Şeyh	Muhyî-Yi Gülşenî	Halvetî-Gülşenî şeyhi, Bâleybelen adlı yapma bir dil icat eden âlim ve şair.
Şeyh	Murad Buhârî	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Murad Nakşibendî	Nakşibendî şeyhi, mesnevîhan.
Şeyh	Mustafa Efendi, Çâlâkzâde	Dinî mûsiki bestekârı, şeyh ve zâkir.
Şeyh	Müftî Derviş	Halvetî şeyhi, şair.
Şeyh	Mürsî	Şâzelî şeyhi.
Şeyh	Mürşid Şeyh	Sâlike Hak yolunda rehberlik yapan kimse, velî, er, eren, pîr.
Şeyh	Nakşî Mustafa Dede	Mevlevî şeyhi, şair, hattat, bestekâr ve neyzen.
Şeyh	Nazîrâ İbrâhim Efendi	Gülşenî şeyhi, şair.
Şeyh	Nazmi Efendi, Hüseyin	Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Neccârzâde Rızâ Efendi	Nakşibendî-Müceddidî şeyhi, şair.
Şeyh	Necîbüddin Tebrîzî	Kübrevî-Zehebî şeyhi, şair.
Şeyh	Necmeddîn-i Dâye	Kübrevî şeyhi, müfessir.
Şeyh	Nevşâhî	Pakistanlı Nevşâhiyye şeyhi, tarihçi, hattat ve şair.
Şeyh	Nigârî	Nakşibendî şeyhi, şair.
Şeyh	Niyâs, İbrâhim B. Abdullah	Senegalli Ticânî şeyhi, Ticâniyye'nin İbrâhimiyye kolunun pîri.
Şeyh	Niyâs, Muhammed B. Abdullah	Senegalli Ticânî şeyhi.
Şeyh	Nizâmeddin Evliyâ	Hindistan'da Çiştîyye tarikatının önde gelen şeyhlerinden.
Şeyh	Nizâmeddin Hâmûş	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Nûreddinzâde	Halvetî-Cemâlî şeyhi.
Şeyh	Oğuz, Muhammet İhsan	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Osman Selâhaddin Dede	Mevlevî şeyhi, mesnevîhan.
Şeyh	Otman Baba	Kalenderî şeyhi.
Şeyh	Ozak, Muzaffer	Vâiz, sahaf, Halvetî-Cerrâhî şeyhi.
Şeyh	Ömer Dede Sikkînî	Bayramî Melâmîliği'nin pîri.
Şeyh	Ömer Fuâdî	Halvetî-Şâbânî şeyhi, şair.
Şeyh	Özok, Said	Şâbânî şeyhi, zâkirbaşı ve dinî eserler bestekârı.
Şeyh	Pakiş, Yahya	Nakşî-Hâlidî şeyhi, âlim.
Şeyh	Pîr Muhammed Küfrevî	Nakşî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Ramazanoğlu, Mahmut Sami	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Remzî, Muhammed Murad	Nakşibendî şeyhi, âlim.
Şeyh	Reşehât	Fahreddin Ali Safî'nin (ö. 939/1532) Nakşibendî şeyhlerinin biyografisine dair Farsça eseri.
Şeyh	Riyâzü'n-Nükabâ	Sahaflar Şeyhizâde Ahmed Nazif Efendi'nin (ö. 1275/1858-59 [?]) nakîbüleşrafların biyografisine dair eseri.
Şeyh	Sa'Deddîn-i Hammûye	Kübrevî şeyhi.
Şeyh	Sa'Deddîn-i Kâşgarî	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Sabûhî	Mevlevî şeyhi, şair.
Şeyh	Sadreddîn-i Erdebîlî Safeviyye	Safeviyye tarikatı şeyhi.
Şeyh	Sâkîb Dede	Mevlevî şeyhi, şair.
Şeyh	Salâhî Efendi	Halvetî-Uşşâkî şeyhi, âlim ve şair.
Şeyh	Salgavî	Ticâniyye şeyhi, edip, şair ve tarihçi.
Şeyh	Sayyâdî	Rifâî şeyhi.
Şeyh	Selâhaddin Sâkîb	Orta Asyalı Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Selim Divane	Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Semmâsî	Orta Asyalı Hâcegân tarikatı şeyhi.
Şeyh	Senâî	İranlı şair ve Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu.
Şeyh	Senûsî, Ahmed Şerîf	Senûsiyye tarikatı şeyhi.
Şeyh	Senûsî, Muhammed B. Ali	Senûsiyye tarikatının kurucusu.
Şeyh	Senûsî, Muhammed Mehdî	Senûsiyye tarikatı şeyhi.
Şeyh	Seyda, Muhammed Nurullah	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Seyda, Muhammed Said	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Seyhunsiriderya	Orta Asya'nın en büyük akarsularından biri.
Şeyh	Seyyid Burhâneddin	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin şeyhi.
Şeyh	Seyyid Ebûbekir Dede	Mevlevî şeyhi.
Şeyh	Seyyid Nizamoğlu	Halvetî-Sinânî şeyhi, şair.
Şeyh	Seyyid Velâyet	Vefâî-Zeynî şeyhi.
Şeyh	Silsile	Bir tarikatın birbirine icâzet veren şeyhlerinin adlarını ihtiva eden liste.
Şeyh	Sivâsî, Abdülmecid	Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolu şeyhlerinden.
Şeyh	Soğukoğlu, İbrahim Halil	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Somuncu Baba	Safevî şeyhi, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin mürşidi, âlim.
Şeyh	Sûfî Allahyâr	Orta Asyalı Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Sugûrî	Dağıstanlı Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Sultan Bâhû	Hint alt kıtasında yetişmiş Kâdirî şeyhi.
Şeyh	Sühreverdi, Şehâbeddin	Sühreverdiyye tarikatının kurucusu, müfessir ve muhaddis.
Şeyh	Süleyman Zâtî	Celvetî şeyhi, şair.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Şâbân-ı Velî	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının kurucusu.
Şeyh	Şâzelî	Şâzeliyye tarikatının kurucusu.
Şeyh	Şebrâvî	Ezher şeyhlerinden, âlim, şair ve edebiyatçı.
Şeyh	Şehâbeddin Sivâsî	Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden, müfessir.
Şeyh	Şeltût, Mahmûd	Mısırlı âlim, Ezher şeyhi.
Şeyh	Şems-i Tebrîzî	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin sohbet şeyhi.
Şeyh	Şettârî	Hindistanlı Şettâriyye şeyhi.
Şeyh	Şeyh Cîvencîven	Hindistanlı Hanefî fakihî, müfessir ve mutasavvıf.
Şeyh	Şeyh Said	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi, Doğu Anadolu'da meydana gelen isyanın lideri.
Şeyh	Şeyh Vefâ Efendi	Zeyniyye tarikatının Vefâiyye kolunun kurucusu, Şeyh Vefâ diye tanınan mutasavvıf, âlim ve şair.
Şeyh	Şeyh Zâfir	Şâzelî-Medenî tarikatı şeyhi.
Şeyh	Şeyhî Mehmed Efendi	Nakşibendî şeyhi, biyografi yazarı ve şair.
Şeyh	Şeyhzâde	Tefsir âlimi ve fakih.
Şeyh	Şuayb Şerefeddin Efendi	Gülşenî-Sezâî şeyhi.
Şeyh	Şücâüddin Velî	XIV-XV. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan Kalenderî şeyhi.
Şeyh	Şütaybî	Faslı Şâzelî-Zerrûkî şeyhi, müfessir.
Şeyh	Tâhâ-Yı Hekkârî	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Tâhî, Abdurrahman	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Tâlebânî, Abdurrahman Hâlis	Kâdiriyye tarikatının Hâlisiyye şubesinin pîri, şair.
Şeyh	Tekmiletü's-Şekâik İsmet Efendi, Fındıklılı	Şeyhî Mehmed Efendi'nin Vekāyiu'l-fuzalâ adlı biyografik eserine Fındıklılı İsmet Efendi'nin (ö. 1904) yazdığı zeyil.
Şeyh	Terzi Baba	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Tokadî, Hayreddin	Halvetî şeyhi.
Şeyh	Topbaş, Musa	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Toprak, İsmail Hakkı	Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.
Şeyh	Tunahan, Süleyman Hilmi	Son dönem din âlimi ve Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.
Şeyh	Ubeydullah Ahrâr	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Ulusoy, Mehmet Şemsettin	Halvetî-Mısrî şeyhi, Niyâzî-i Mısrî Âsitânesi son postnişini.
Şeyh	Ulvân El-Hamevî	Ulvâniyye tarikatının kurucusu, Şâfî âlimi.
Şeyh	Ümmî Sinan	Halvetî şeyhi, şair.
Şeyh	Vahyî	Divan şairi ve Halvetî şeyhi.
Şeyh	Ya'Küb-i Çerhî	Nakşibendî şeyhi.
Şeyh	Ya'Kübî, İbrâhim B. İsmâil	Suriyeli âlim ve Şâzeliyye şeyhi.
Şeyh	Yahyâ B. Ahmed El-Bâharzî	Kübrevî şeyhi.
Şeyh	Yâkub Han Kâşgarî	Diplomat, Halvetî-Şâbânî şeyhi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şeyh	Yalım, Mehmet Hayrullah Tâcettin	Rifâî şeyhi, dinî eserler bestekârı ve şair.
Şeyh	Yozgatlı Hacı Ahmed Efendi	Halvetî-Şâbânî şeyhi.
Şeyh	Yûsuf Dede Efendi	Mevlevî şeyhi, şair, ney ve çeng virtüozu, bestekâr.
Şeyh	Yusuf Zâhir Efendi	Sa'dî şeyhi, kütüphaneci.
Şeyh	Zâfir Efendişeyh Zâfir	Şâzelî-Medenî tarikatı şeyhi.
Şeyh	Zengi Ata	Orta Asyalı Yesevî şeyhi.
Şeyh	Zeynullah Resûlî	Nakşibendî şeyhi.
Şube	Vefâiyye Muslihuddin Mustafa	Zeyniyye tarikatının Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihuddin Mustafa Efendi'ye (ö. 896/1491) nisbet edilen kolu.
Şube	Abbâdiyye	Hz. Ali'ye nisbet edilen Aleviyye tarikatının bir kolu.
Şube	Abbâsiyye	Medyeniyye tarikatının Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî'ye (ö. 633/1236) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Abdüsselâmiyye	Sa'diyye tarikatının Abdüsselâm eş-Şeybânî'ye (ö. 1165/1752) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Aclâniyye	Rifâiyye tarikatının Muhammed b. Aclân el-Hüseynî'ye (ö. ?) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Âdemiyye	Müceddidiyye tarikatının Âdem b. İsmâil el-Benûrî'ye (ö. 1053/1643) nisbet edilen ve Ahseniyye diye de tanınan bir kolu.
Şube	Afîfiyye	Şâzeliyye tarikatının Abdülvehhâb b. Abdüsselâm el-Afîfî'ye (ö. 1172/1758) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ahmediyye	Halvetiyye tarikatının Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin'e (ö. 910/1504) nisbet edilen ana kollarından biri.
Şube	Ahmediyye	Çiştîyye tarikatının Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhak er-Rudavî'ye (ö. 838/1434) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ahrâriyye	Nakşibendiyye tarikatının Ubeydullah Ahrâr'a (ö. 895/1490) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ahseniyye	Müceddidiyye tarikatının Âdem b. İsmâil el-Benûrî'ye (ö. 1052/1643) nisbet edilen Âdemiyye kolunun diğer adı.
Şube	Ammâriyye	Kâdiriyye tarikatının Ammâr Bû Sennâ'ya (XVIII. yüzyıl) nisbet edilen Tunus ve Cezayir'deki kollarından biri.
Şube	Aleviyye	Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mustafa el-Alevî (ö. 1934) tarafından kurulan, Derkâviyye tarikatının Fas-Cezayir kollarından biri.
Şube	Arâbiyye	Kâdiriyye tarikatının Yemen'de ortaya çıkan ve Ömer b. Muhammed el-Urâbî'ye (ö. 827/1424)

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
		nisbet edilen Urâbiyye kolu için bazı kaynaklarda kullanılan adlandırma.
Şube	Arûsiyye	Şâzeliyye tarikatının Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Arûs (ö. 868/1463-64) tarafından kurulan Kuzey Afrika kollarından biri.
Şube	Arrâkıyye	Şâzeliyye tarikatının Muhammed b. Arrâk'a (ö. 933/1526) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Âsımiyye	Zerrûkıyye tarikatının Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ali el-Âsımî'ye (ö. X./XVI. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Assâliyye	Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun Ahmed b. Ali el-Assâlî'ye (ö. 1048/1639) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Âşûriyye	Desûkıyye tarikatının Sâlih Âşûr el-Mağribî'ye nisbet edilen bir kolu.
Şube	Atâiyye Rifâiyye	Rifâiyye tarikatının Muhammed Atıyye er-Rifâî'ye (ö. VII./XIII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Azemiyye	Şâzeliyye tarikatının Ebü'l-Azâim Muhammed Mâzî'ye (ö. 1937) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Azîzân	Hâcegân tarikatının Ali Râmîtenî'ye (ö. 715/1315) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Azîziyye	Rifâiyye tarikatının Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrînî'ye (ö. 694/1295) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Bahâiyye	Sühreverdiyye tarikatının Bahâeddin Zekerıyyâ el-Mültânî'ye (ö. 661/1262 [?]) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Bahşî	Halvetiyye tarikatının Bahşîyye kolunun kurucusu.
Şube	Bahşîyye	Halvetiyye tarikatının Muhammed b. Muhammed el-Bahşî'ye (ö. 1098/1687) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Beceliyye	Kâdiriyye tarikatının Muhammed b. Hüseyin el-Becelî'ye (ö. VII./XIII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Bekkâiyye	Kâdiriyye tarikatının Ali el-Bekkâ'ya (ö. 670/1271) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Bekkiyye	Şâzeliyye tarikatının Ömer b. Seyyid Ahmed el-Bekkî et-Tûnisî'ye (ö. 960/1552) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Bekriyye	Şâzeliyye tarikatının Vefâiyye kolunun Ebü'l-Mekârim Muhammed el-Bekrî'ye (ö. 994/1586) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Benâve	Kâdiriyye tarikatının XIX. yüzyılda Hindistan-Dekken'de faaliyet gösteren bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Berzenciyye	Kübreviyye tarikatının Hemedâniyye kolunun Seyyid İsâ en-Nurbahşî el-Berzencî'ye (ö. IX./XV. yüzyıl) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Bîberiyye	Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolunun tesiri altında Tarsus çevresinde Halil Develioğlu (ö. 1933) adlı birinin önderliğinde ortaya çıkıp kısa bir süre sonra ortadan kalkan tasavvufî bir hareket.
Şube	Bû Aliyye	Kâdiriyye tarikatının XIX. yüzyılda Cezayir ve Tunus'ta faaliyet gösteren bir kolu.
Şube	Buhâriyye	Sühreverdiyye tarikatının Celâleddin el-Ahmer Hüseyin b. Ahmed el-Buhârî'ye (ö. 691/1292) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Buhûriyye	Halvetiyye tarikatının Ramazâniyye kolunun Edirneli Mehmed Buhûrî'ye (ö. 1039/1630) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Burhâniyye	Rifâiyye tarikatının Burhâneddin İbrâhim b. Ömer b. Ali el-Alevî'ye (ö. VI./XII. yüzyıl) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Bûzîdiyye	Şâzeliyye tarikatının Derkâviyye kolunun Muhammed b. Ahmed el-Bûzîdî'ye (ö. 1229/1814) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Büzgaşıyye	Sühreverdiyye tarikatının Necîbüddin Ali b. Büzgaş'a (ö. 678/1279) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Câhidiyye	Halvetiyye-Uşşâkıyye tarikatının Câhidî Ahmed Efendi'ye (ö. 1070/1659-60) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Celvetiyye	Bayramiyye tarikatının Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından kurulan bir kolu.
Şube	Cemâliyye	Halvetiyye tarikatının Cemâl-i Halvetî'ye (ö. 899/1493-94) nisbet edilen ana kollarından biri.
Şube	Cemâliyye	Halvetiyye-Uşşâkıyye tarikatının Cemâleddin Uşşâkî'ye (ö. 1164/1751) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Cerrâhiyye	Halvetiyye-Ramazâniyye tarikatının Nûreddin Cerrâhî'ye (ö. 1133/1721) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Cezûliyye	Şâzeliyye'nin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'ye (ö. 870/1465) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Cihangîriyye	Halvetiyye-Ramazâniyye tarikatının Hasan Burhâneddin Cihangîrî'ye (ö. 1074/1663-64) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Çerkeşî	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Çerkeşiyye kolunun kurucusu.
Şube	Çerkeşiyye	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Çerkeşî Mustafa Efendi'ye (ö. 1229/1814) nisbet edilen bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Demirtaşıyye	Halvetiyye tarikatına bağlı Rûşeniyye kolunun Muhammed Demirtaşı'ya (ö. 935/1528-29) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Derdîriyye	Halvetiyye tarikatının Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed ed-Derdî'e (ö. 1201/1786) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Derkâviyye	Şâzeliyye tarikatının Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî ed-Derkâvî'ye (ö. 1239/1823) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Dîrîniyye	Rifâiyye tarikatının Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrîni'ye (ö. 694/1295) nisbet edilen ve Azîziyye olarak da bilinen bir kolu.
Şube	Dücâniyye	Medyenîyye tarikatının Meymûniyye şubesinin Seyyid Şehâbeddin Ahmed ed-Dücânî'ye (ö. 951/1544'ten sonra) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ebü'l-Ulâiyye	Hindistan Nakşibendîliği'nin Ebü'l-Ulâ b. Ebü'l-Vefâ Ekberâbâdî'ye (ö. 1061/1651) nisbet edilen en önemli kollarından biri.
Şube	Ehdeliyye	Kâdiriyye tarikatının Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Ehdel'e (ö. 650/1252) nisbet edilen, Yemen'deki bir kolu.
Şube	Esedîyye	Kâdiriyye tarikatının Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali el-Esedî'ye (ö. VII. /XII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Eşrefîyye	Kâdiriyye tarikatının Eşrefoğlu Rûmî'ye (ö. 874/1469-70 [?]) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ezheriyye	Halvetiyye tarikatının Hifniyye şubesinin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman ez-Zevâvî el-Ezherî'ye (ö. 1207/1792-93) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Fazliyye	Rifâiyye tarikatının Cemâleddin Muhammed b. Fazlullah el-Hindî el-Burhânî'ye (ö. 1029/1620) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Firdevsiyye	Kübreviyye tarikatının Necîbüddîn-i Firdevsî'ye (ö. 733/1333) veya Rükneddîn-i Firdevsî'ye (ö. 724/1324) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Garîbiyye	Kâdiriyye tarikatının Muhammed Garîbullah el-Hindî'ye nisbet edilen bir kolu.
Şube	Gülşeniyye	Halvetiyye tarikatının İbrahim Gülşenî'ye (ö. 940/1534) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Hâletiyye	Gülşeniyye tarikatının Hasan Hâletî Efendi'ye (XVIII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Hâlidîyye	Nakşibendiyye tarikatının Hâlid el-Bağdâdî'ye (ö. 1242/1827) nisbet edilen kolu.
Şube	Harîriyye	Rifâiyye tarikatının Ebü'l-Hasan Ali el-Harîrî'ye (ö. 645/1247) nisbet edilen kolu.
Şube	Hâşimiyye	Celvetiyye tarikatının Hâşim Baba'ya (ö. 1197/1783) nisbet edilen bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Hemedâniyye Hemedânî, Emîr-i Kebîr	Kübreviyye tarikatının Emîr-i Kebîr Hemedânî'ye (ö. 786/1385) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Hifniyye Hifnî	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Muhammed b. Sâlim el-Hifnî'ye (ö. 1181/1767) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Hilâliyye	Kâdiriyye tarikatının Muhammed b. Ömer Hilâl el-Hemedânî'ye (ö. 1147/1734 nisbet edilen bir kolu.
Şube	Hikemiyye	Kâdiriyye tarikatının Muhammed b. Ebû Bekir el-Hikemî'ye nisbet edilen bir kolu.
Şube	Himmetiyye	Bayramiyye-Şemsiyye tarikatının Bolulu Himmet Efendi'ye (ö. 1095/1684) nisbet edilen bir kolu.
Şube	İğtişâsiyye	Kübreviyye tarikatının Hâce İshak Huttalânî'ye (ö. 826/1423) nisbet edilen ve Abdullah Berzişâbâdî (ö. 872/1468) tarafından geliştirilen bir kolu.
Şube	Îseviyye	Bayramiyye'den Tennûriyye tarikatının İbn Îsâ'ya (ö. 967/1559-60) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Karabaşıyye	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Karabaş Velî'ye (ö. 1097/1686) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Kâsâniyye	Nakşibendiyye tarikatının Ahmed el-Kâsânî'ye (ö. 949/1542) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Keyyâliyye	Rifâiyye tarikatının İsmâil er-Rifâî'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ma'Rifiyye	Rifâiyye-Sayyâdiyye tarikatının Seyyid Muhammed Fethu'l-Maârif'e (ö. 1240/1824) nisbet edilen kolu.
Şube	Mazhariyye	Nakşibendiyye-Müceddidiyye tarikatının Mazhar Cân-ı Cânân'a (ö. 1195/1781) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Metbûliyye	Bedeviyye tarikatının İbrâhim el-Metbûlî'ye (ö. 880/1475) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Mısriyye	Halvetiyye-Ahmediyye tarikatının Niyâzî-i Mısrî'ye (ö. 1105/1694) nisbet edilen ve Niyâziyye adıyla da bilinen kolu.
Şube	Müceddidiyye	Nakşibendiyye tarikatının İmâm-ı Rabbânî'ye (ö. 1034/1624) nisbet edilen kolu.
Şube	Mürîdiyye	Kadiriyye tarikatının Ahmedü Bamba (ö. 1927) tarafından kurulan Senegal kolu.
Şube	Nâsriyye	Şâzeliyye tarikatının İbn Nâsır diye tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed ed-Der'î'ye (ö. 1085/1674) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Nasûhiyye	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Mehmed Nasûhî Üsküdârî'ye (ö. 1130/1718) nisbet edilen bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Neveviyye	Şâzeliyye tarikatının Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'ye (ö. 676/1277) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Nevşâhiyye	Kâdiriyye tarikatının Hâci Muhammed Nevşah Gencbahş'a (ö. 1064/1654) nisbet edilen Hindistan kolu.
Şube	Ni'Metullâhiyye	Ni'metullâh-ı Velî'ye (ö. 834/1431) nisbet edilen bir tarikat.
Şube	Pîrcemâliyye	Sühreverdiyye tarikatının Pîr Cemâleddin Ahmed Erdistânî'ye (ö. 879/1474) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Rahmâniyye	Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Sîdî Muhammed b. Abdurrahman el-Gaştûlî'ye (ö. 1208/1794) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Ramazâniyye	Halvetiyye-Ahmediyye tarikatının Ramazan Efendi'ye (ö. 1025/1616) nisbet edilen kolu.
Şube	Reşîdiyye	Şâzeliyye tarikatının İbrâhim Reşîd ed-Düveyhî'ye (ö. 1291/1874) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Rifâiyye	Ahmed er-Rifâî'ye (ö. 578/1182) nisbet edilen İslâm dünyasının ilk tarikatlarından biri.
Şube	Rûşeniyye	Halvetiyye tarikatının Dede Ömer Rûşenî'ye (ö. 892/1487) nisbet edilen ana kollarından biri.
Şube	Rûmiyye	Kâdiriyye tarikatının İsmâil Rûmî'ye (ö. 1041/1631) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sâbiriyye	Çiştîyye tarikatının Alâeddin Ali b. Ahmed Sâbir'e (ö. 690/1291) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Salâhiyye	Halvetiyye-Uşşâkıyye tarikatının Abdullah Salâhî Efendi'ye (ö. 1197/1783) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sâviyye	Halvetiyye-Derdîriyye tarikatının Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'ye (ö. 1241/1825) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sayyâdiyye	Rifâiyye tarikatının İzzeddin Ahmed es-Sayyâd'a (ö. 670/1271) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sebtiyye Sebtî, Ahmed B. Ca'Fer	Medyenîyye tarikatının Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî'ye (ö. 601/1205) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Selâmiyye	Celvetiyye tarikatının Selâmi Ali Efendi'ye (ö. 1103/1691) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Semmâniyye Semmân, Muhammed B. Abdülkerîm	Halvetiyye-Bekriyye tarikatının Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân'a (ö. 1189/1776) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sezâiyye	Halvetî-Gülşenî tarikatının Hasan Sezâî-yi Gülşenî'ye (ö. 1151/1738) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Sinâniyye	Halvetiyye tarikatının İbrâhim Ümmî Sinan'a (ö. 976/1568) nisbet edilen bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Sünbûliyye	Halvetiyye-Cemâliyye tarikatının Sünbül Sinan'a (ö. 936/1529) nisbet edilen kolu.
Şube	Şâbânîyye	Halvetiyye tarikatının Şâbân-ı Velî'ye (ö. 976/1569) nisbet edilen kolu.
Şube	Şemsiyye	Halvetiyye tarikatının Şemseddin Sivâsî'ye (ö. 1006/1597) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Şernûbiyye	Desûkiyye tarikatının Ahmed b. Osman eş-Şernûbî'ye (ö. 994/1586) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Şuaybiyye	Bedeviyye tarikatının Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şuayb el-Hicâzî'ye (ö. 1040/1630) nisbet edilen kolu.
Şube	Tâciyye	Nakşibendiyye-Ahrâriyye tarikatının Tâceddin b. Zekeriyâ'ya (ö. 1050/1640) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Tağlibiyye	Sa'diyye tarikatının Ebû Tağlib Muhammed b. Sâlim eş-Şeybânî'ye (XVII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Tâziyye	Medyenîyye tarikatının Ebû İshak (Ebû Sâlim) İbrâhim b. Muhammed b. Ali et-Tâzî'ye (ö. 866/1462) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Uceyliyye	Kâdiriyye tarikatının Ebû'l-Abbas Ahmed b. Mûsâ b. Uceyl el-Yemenî'ye (ö. 690/1291) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Urâbiyye	Kâdiriyye tarikatının Yemen'de ortaya çıkan ve Ömer b. Muhammed el-Urâbî'ye (ö. 827/1424) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Uşşâkiyye	Halvetiyye-Ahmediyye tarikatının Hüsâmeddin Uşşâkî'ye (ö. 1001/1593) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Yâfiyye Yâfiî	Kâdiriyye tarikatının Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî'ye (ö. 768/1367) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Yemeniyye	Kâdiriyye tarikatının Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullah b. Ali el-Esedî'ye (ö. 620/1223) nisbet edilen ve Esediyye diye de anılan bir kolu.
Şube	Zâhidiyye	Ebheriyye tarikatının İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye (ö. 700/1301) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Zehebiyye	Sühreverdiyye'nin kollarından Kübreviyye tarikatının Abdullah-ı Berzişâbâdî'ye (ö. 872/1468) nisbet edilen bir şubesi.
Şube	Zerkûbiyye	Sühreverdiyye tarikatının İzzeddin Mevdûd b. Muhammed ez-Zerkûb'a (ö. VII./XIII. yüzyıl) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Zerrûkiyye	Şâzeliyye tarikatının Ahmed Zerrûk el-Fâsî'ye (ö. 899/1493-94) nisbet edilen bir kolu.
Şube	Zeylaiyye	Kâdiriyye tarikatının Ebû'l-Abbas Safiyyüddin Ahmed b. Ömer ez-Zeylaî el-Ukaylî'ye (ö. 704/1305) nisbet edilen bir kolu.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Şube	Zeyniyye	Sühreverdiyye tarikatının Zeynüddin el-Hâfî'ye (ö. 838/1435) nisbet edilen bir kolu.
Tarikat	Acemiyye	Yûsuf b. Abdullâh b. Ömer el-Acemî'ye (ö. 768/1366) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Adeviyye	Adî b. Müsâfir'e nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Âdiliyye	Ebû Ömer Bedreddîn Muhammed b. Ömer el-Âdilî el-Abbâsî'ye (ö. 970/1562) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Ahmediyye	Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Ahmediyye	Ahmed er-Rifâî'ye (ö. 578/1182) nisbet edilen İslâm dünyasının ilk tarikatlarından biri.
Tarikat	Alemiyye	Abdullah eş-Şerîf b. İbrâhim el-Alemî'ye (ö. 1089/1678) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Aleviyye	Hz. Ali'ye nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Amûdiyye	XIII. yüzyılda yaşamış olan Ebû Îsâ Saîd b. Îsâ el-Amûdî'ye nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Arîfiyye	İbnü'l-Arif Ahmed b. Muhammed es-Sanhâcî'ye (ö. 536/1141) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Ayderûsiyye	Ebû Bekir b. Abdullah el-Ayderûs'a (ö. 914/1508) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Âzamiyye	İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Babaîlik	Anadolu Selçukluları devrinde, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da Baba İlyas'a bağlı Türkmenler'in isyanı dolayısıyla ortaya çıkan ve gayri Sünnî bir istikamette gelişen dinî-tasavvufî hareket.
Tarikat	Babaiyye	Abdülganî Pîr Babaî'ye (ö. 870/1465-66) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Bâciyye	Ebû Saîd Halef b. Ahmed el-Bâcî et-Temîmî'ye (ö. 628/1230-31) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Bahâiyye	Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Bâharziyye	Kübreviyye tarikatının Seyfeddin Saîd b. Mutahhar'a (ö. 659/1261) nisbet edilen kollarından biri.
Tarikat	Bahdâdiyye	Abdullah b. Bahdâd'a nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Batâihiyye	Ahmed er-Rifâî'ye (ö. 578/1182) nisbet edilen İslâm dünyasının ilk tarikatlarından biri.
Tarikat	Bâveysiyye	Ebû Ya'kûb el-Bâveysî'ye (XVI. yüzyıl) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Bayramiyye	Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1429-30) tarafından Ankara ve çevresinde kurulan bir Türk tarikatı.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Tarikat	Bedeviyye	Ahmed el-Bedevî (ö. 675/1276) tarafından kurulan ve daha çok Mısır'da yaygın olan bir tarikat.
Tarikat	Bedriyye	Bedreddin Simâvî'ye (ö. 823/1420) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Bektaşîlik	XIII. yüzyılda Kalenderîlik içinde teşekküle başlayıp XV. yüzyılın sonlarında Hacı Bektâş-ı Velî an'aneleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan bir tarikat.
Tarikat	Berrecâniyye	Ebü'l-Hakem Abdüsselâm b. Abdurrahman el-Lahmî el-ifrîkî'ye (ö. 536/1141-42) nisbet edilen ve Tarîkatü İbn Berrecân adıyla da anılan bir tarikat.
Tarikat	Beyânîyye	Ebü'l-Beyân Nebâ b. Muhammed b. Mahfûz el-Kureşî'ye (ö. 551/1156) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Beyyûmiyye	Ali b. Hicâzî el-Beyyûmî (ö. 1183/1769) tarafından kurulan bir tarikat.
Tarikat	Bistâmîyye	Bâyezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848 [?]) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Büzürgân	Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Câmiyye	Ahmed-i Câmî'ye (ö. 536/1141) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Cebertiyye Cebertî, İsmâil B. İbrâhim	İsmâil b. İbrâhim el-Cebertî'ye (ö. 806/1403) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Celâliyye	Celâleddin Hüseyin el-Buhârî'ye (ö. 785/1384) nisbet edilen gayri Sünnî bir Hint ve İran tarikatı.
Tarikat	Cevlekîyye Cemâleddîn-i Sâvî	Cemâleddîn-i Sâvî'ye (ö. 630/1232-33) nisbet edilen gayri Sünnî bir tarikat.
Tarikat	Cizvitler	Katolik Hristiyanlığın İsâ Cemiyeti de denilen ikinci büyük tarikatı.
Tarikat	Cüneydiyye	Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) nisbet edilen ve sahvî esas alan bir tarikat.
Tarikat	Çiştîyye	Muînüddin Hasan el-Çiştî'ye (ö. 633/1236) nisbet edilen Hindistan'ın ilk ve en büyük tarikatı.
Tarikat	Dâviyye ve İsbitâriyye	Ortaçağ'da dinî ve askerî maksatlarla kurulan iki şövalye tarikatı.
Tarikat	Desûkîyye	Burhânüddin İbrâhim b. Ebü'l-Mecd Abdülazîz ed-Desûkî'ye (ö. 676/1277) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Dîbiyye	Ebü'l-Hasan Ali b. Hızır ed-Dîbî'ye (ö. 719/1319) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Ebheriyye	Ebü Reşîd Kutbüddin el-Ebherî'ye (ö. 572/1177) nisbet edilen bir tarikat.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Tarikat	Edhemîyye	İbrâhim b. Edhem'e (ö. 161/778 [?]) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Ekberîyye	Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) nisbet edilen tasavvufî ve fikrî bir hareket.
Tarikat	Emîrganiyye	İdrîsiyye tarikatının Muhammed Osman el-Mîrganî'ye (ö. 1268/1852) nisbet edilen bir kolu.
Tarikat	Erdebil Sûfileri	Safîyyüddîn-i Erdebîlî (ö. 735/1334) tarafından kurulan ve XVI. yüzyılın başında İran'da Safevî Devleti'ne dönüşen bir tarikat.
Tarikat	Gazzâlîyye	Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) fikirlerini benimseyen bazı sûfîler tarafından ona nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Hâcegân	XII-XV. yüzyıllarda Mâverâünnehir'de faaliyet gösteren ve Orta Asya sûfiliğinin gelişmesinde önemli rol oynayan bir tarikat.
Tarikat	Hafîfîyye	Huzûr ve gaybet konusundaki fikirleriyle tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf'e (ö. 371/982) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Hakîmiyye	Hakîm et-Tirmizî'ye (ö. 320/932) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Hâksârîyye	İran'da tarikata benzer özellikler taşıyan dinî bir fırka.
Tarikat	Halvetiyye	Ömer el-Halvetî'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatı.
Tarikat	Hamâdiş	Ali b. Hamdûş'a (ö. 1135/1722-23) nisbet edilen ve daha çok Fas'ta yaygın olan bir tarikat.
Tarikat	Harîsiyye	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Harîsî el-Abbâsî'ye (ö. 944/1537-38) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Harrâziyye	Fenâ ve bekâ konularındaki fikirleriyle tanınan Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö. 277/890 [?]) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Haydariyye	Kutbüddin Haydar-ı Zâveî'ye (ö. 618/1221 [?]) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Hereviyye Herevî, Hâce Abdullah	Hâce Abdullah-ı Herevî'ye (ö. 481/1089) nisbet edilen ve Ensârîyye diye de anılan bir tarikat.
Tarikat	Hezmîriyye	Fas'ta XIII-XV. yüzyıllarda faaliyet gösteren bir tarikat.
Tarikat	İdrîsiyye	Ahmed b. İdrîs el-Fâsî'ye (ö. 1253/1837) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Kâdiriyye	Abdülkâdir-i Geylânî'ye (ö. 561/1166) nisbet edilen İslâm dünyasının ilk ve en yaygın tarikatı.
Tarikat	Kâsîmiyye	Ebü'l-Kâsım b. Ramazan'a (V./XI. yüzyıl [?]) nisbet edilen bir tarikat.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Tarikat	Kassâriyye	Melâmetiyye akımının ilk temsilcisi kabul edilen Hamdûn el-Kassâr'a (ö. 271/884) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Kâzerûniyye	Ebû İshak Kâzerûnî'ye (ö. 426/1035) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Kettâniyye Kettânî, Muhammed B. Abdülkebîr	Muhammed b. Abdülkebîr el-Kettânî'ye (ö. 1327/1909) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Kuşeyriyye	Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Kübreviyye	Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Medâriyye Bedüddin Kutbülmedâr	Bedüddin Kutbülmedâr'a (ö. 840/1436) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Medyeniyye	Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin'e (ö. 594/1198) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Melâmiyye	Melâmet anlayışını benimseyenlerin oluşturduğu tasavvuf akımı ve tarikat.
Tarikat	Meşîşiyye Abdüsselâm B. Meşîş El-Hasenî	Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî'ye (ö. 625/1228 [?]) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Mevleviyye	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye (ö. 672/1273) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Mîrganiyye	Muhammed Osman el-Mîrganî'ye (ö. 1268/1852) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Muhâsibiyye	Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Nakşibendiyye	Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Nûriyye	Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî'ye (ö. 295/908) nisbet edilen tasavvuf akımı.
Tarikat	Reslâniyye	Reslân b. Ya'kûb el-Ca'berî ed-Dımaşkî'ye (ö. 695/1296) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Revşeniyye	Bâyezîd-i Ensârî'nin (ö. 980/1573) Afganistan'da başlattığı tasavvufi-siyasî hareket.
Tarikat	Rûzbihâniyye	Rûzbihân-ı Baklî'ye (ö. 606/1209) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Rûkniyye	Alâüddevle-i Simnânî'ye (ö. 736/1336) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Sa'diyye	Sa'deddin el-Cebâvî'ye (ö. 575/1180) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Safeviyye	Safîyyüddîn-i Erdebîlî (ö. 735/1334) tarafından kurulan ve XVI. yüzyılın başında İran'da Safevî Devleti'ne dönüşen bir tarikat.
Tarikat	Sâhiliyye	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman es-Sâhilî el-Ensârî'ye (ö. 736/1335) nisbet edilen bir tarikat.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Tarikat	Seb'îniyye	İbn Seb'in'e (ö. 669/1270) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Sehliyye	Sehl et-Tüsterî'ye (ö. 283/896) nisbet edilen bir tasavvuf akımı.
Tarikat	Senûsiyye	Muhammed b. Ali es-Senûsî'ye (ö. 1276/1859) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Seyyârîyye	Ebü'l-Abbâs es-Seyyârî'ye (ö. 342/953-54) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Sıddîkiyye	Hız. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Suûdiyye	Ebü's-Suûd b. Ebü'l-Aşâyir el-Vâsîfî el-Bâdirîni'ye (ö. 644/1246) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Sühreverdîyye	Ebü Hafs Şehâbeddîn Ömer es-Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Şa'Rânîyye	Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'ye (ö. 973/1565) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Şahâlemiyye	Şahâlem b. Ebû Muhammed'e (ö. 880/1475) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Şâzeliyye	Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Şettârîyye	Abdullah-ı Şettârî'ye (ö. 832/1428-29) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Şüşterîyye	Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah eş-Şüşterî'ye (ö. 668/1269) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Tâvûsiyye	Muhammed Kâzım İsfahânî'ye (ö. 1293/1876) nisbetle İran'da ortaya çıkan ve genellikle Şîa tarafından cemaat dışı kabul edilen Şîî tasavvuf grubu.
Tarikat	Tayfûriyye	Bâyezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848 [?]) nisbet edilen bir tasavvuf cereyanı.
Tarikat	Ticânîyye	Ahmed et-Ticânî'ye (ö. 1230/1815) nisbet edilen tarikat.
Tarikat	Ukayliyye	Ukayl b. Ahmed el-Menbicî el-Batâihî'ye (ö. 550/1155) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Ulvânîyye	Ulvân el-Hamevî'ye (ö. 936/1530) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Vefâiyye	Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî'ye (ö. 501/1107) nisbet edilen bir tarikat.
Tarikat	Yeseviyye	Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) nisbet edilen ve Orta Asya'da etkin olan tarikat.
Terim	Derviş	Bir tarikata ve şeyhe bağlı olan mürid, sûfiyâne bir hayat yaşayan kişi.
Terim	İhvan	Aynı şeyhe bağlı olan müridleri, aynı tarikatın veya tarikat kolunun mensuplarını ifade eden bir terim.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Îşân Şeyh	Orta Asya Türk sûfilerin irşad makamında bulunan kişiler için kullandıkları bir terim.
Terim	Post	Şeyhlik makamını ifade eden terim.
Terim	Şeyhüşşüyûh	Hankah, zâviye ve ribâtların idaresinden sorumlu sûfî ve âlimlerle fütüvvet teşkilâtında en üst makam sahiplerine verilen unvan.
Terim	Abâdile	Hadiste ve tasavvufta farklı anlamlarda kullanılan terim.
Terim	Abdal	Tasavvuf ve İslâmî edebiyat alanlarında kullanılan bir terim.
Terim	Adl	Kelâm, tasavvuf ve hadis alanlarında farklı anlamlarda kullanılan bir terim.
Terim	Ağyâr	Genellikle mâsivâ karşılığı olarak kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Ahfâ Letâif-i Hamse	Kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ şeklinde sıralanan “letâif-i hamse”nin sonuncusuna verilen ad. “Atvâr-ı seb‘a”nın da sonuncusuna ahfâ denilir.
Terim	Ahmed Fakih	Anadolu’da, çoğu XIII. yüzyılda yaşamış bazı mutasavvıf ve şairlerin taşıdıkları ortak ad ve mahlas.
Terim	Ahyâr	Tasavvufta, dünyanın düzenini sağladıklarına inanılan ricâlû’l-gayb zümrelerinden birine verilen ad.
Terim	Ahz	Tasavvuf ve hadis ilimlerinde farklı anlamlarda kullanılan bir terim.
Terim	Akabe	Allah’a giden yolda sâlikin önüne çıkan aşılması güç engelleri ifade etmek için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Alâka	Tasavvuf ve Arap edebiyatında farklı anlamlarda kullanılan bir terim.
Terim	Amâ	Mutasavvıfların vâhidiyyet veya ahadiyyet hazretlerini (mertebe) ifade etmek için kullandıkları bir tasavvuf terimi.
Terim	Anka	İslâm tasavvuf ve sanatında anka veya sîmurg, halk arasında zümrüdüanka adlarıyla anılan efsanevî kuş.
Terim	Arakıyye	Genellikle tarikat mensupları tarafından kullanılan bir başlık türü.
Terim	Ârız	Tasavvuf ve tarih ilimlerinde kullanılan bir terim.
Terim	Ârif	Mânevî tecrübeyle mârifet ve hakikat mertebesine ulaşan sûfî.
Terim	Asıl	Fıkıh, hadis, tasavvuf, felsefe ve mantık alanlarında çeşitli anlamlarda kullanılan terim.
Terim	Âsitâne	Bir tarikatın veya tarikat kolunun merkezi durumunda olan büyük tekkelere verilen isimlerden biri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Aşk	Tasavvuf, İslâm felsefesi ve edebiyatta kullanılan geniş anlamlı bir terim.
Terim	Atvâr-ı Dil Kalb	Tasavvufta kalbin sadr, kalb, şegaf, fuâd, habbetü'l-kalb, süveydâ ve mühcetü'l-kalbdan ibaret yedi tavrı.
Terim	Avam	İnanç ve ibadetleri genellikle taklide dayanan, dinin şekil ve merasimlerinin ötesine geçemeyenler için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Âyin	Dinler tarihi, tasavvuf ve Türk dinî mûsikisinde kullanılan bir terim.
Terim	Âyinhan	Mevlevî âyininin icrası sırasında âyîn-i şerif okuyanlara verilen ad.
Terim	Ayn	Kelâm, felsefe ve tasavvufta değişik anlamlarda kullanılan bir terim.
Terim	Âzat	“Kendi benlik ve sıfatlarından fâni olmuş” anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Bâde	İlâhî aşk, muhabbet ve hakikat anlamlarında kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Bâdî	Mânevî halin belirtisi ve başlangıcı olmak üzere sâlikin içine doğan gelip geçici hisler için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Bakara	Çile çekme kabiliyeti kazanan ve süflî arzulardan kurtulmaya elverişli hale gelen nefis anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Basîret	Kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin maddî ve mânevî âlemdeki hakikatleri görme yeteneği anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Bast Kabz	Ruhen rahatlama ve mânevî ferahlık duyma anlamına gelen bir tasavvuf terimi.
Terim	Bâtın İlmi	Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim.
Terim	Bâzgeşt Hâcegân	Diliyle kelime-i tevhidi söyleyen sâlikin içinden, “İlâhî, maksadım sensin, gayem senin rızânı kazanmaktır!” demesi anlamına gelen Nakşibendî tarikatına ait bir terim.
Terim	Bedir	Eski edebiyatta güzellik, tasavvufta da vahdet sembolü olarak kullanılan bir teşbih unsuru.
Terim	Behlûl	Allah aşkıdan dolayı deli divane olan sûfî, mecnun ve meczuplara verilen unvan.
Terim	Bekâ Fenâ	Kötü huy ve vasıflarından arınan sâlikin iyi huy ve vasıflar edinmesi, kendisinden fâni olup Hak ile beraber olması anlamına gelen bir tasavvuf terimi.
Terim	Bektaşî Mûsikisi	Bektaşî tarikatı toplantılarında icra edilen mûsiki.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Bel Bağlamak	Bazı tarikatlarda, tarikata yeni girenlerin pîrlerine bağlılığını gösteren bir kemer veya peştamalin mürid adayına kuşatılması törenine verilen ad.
Terim	Berzah	Kelâm, tasavvuf ve İshrâkî felsefede değişik mânalarda kullanılan bir terim.
Terim	Beste-i Kadîm Âyin	Notaları zamanımıza kadar ulaşan ama bestekârı bilinmeyen ve “âyîn-i kadîm” olarak da anılan en eski üç Mevlevî âyini.
Terim	Beyt	İlâhî hakikat ve sırların tecelli ettiği yer olan kalp anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Beyzâ	Allah’tan ilk feyezân eden varlık olan akl-ı evvel veya melekût âlemi anlamında kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Bidâyet	Tasavvuf yoluna girme, sülûkün ilk merhalesi ve başlangıcı anlamında bir terim.
Terim	Bu‘D Kurb	Hak’tan uzak kalma anlamına gelen bir tasavvuf terimi, kurbun karşıtı.
Terim	Câbelkâ-Câbelsâ -	Tasavvufta çeşitli anlamların sembolü olarak kullanılan efsanevî iki şehir.
Terim	Câh	Kişiyi toplumda saygınlık kazandıran ve bir tutku halini alarak ahlâkî hayata zarar verebileceği düşünülen şân, şöhret, mevki anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	Can	Divan ve âşık edebiyatlarında çok kullanılan bir remiz ve tasavvufî terim.
Terim	Celâl	Allah’ın kahr ve gazabına delâlet eden isim ve sıfatları için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Celvet	Sâlikin benliğinden arınmış ve ilâhî vasıflarla bezenmiş olarak halvetten çıkıp insanlara karışması anlamına gelen bir tasavvuf terimi.
Terim	Cem‘	Sâlikin her şeyi Allah’tan bilerek halkı yok, hâlikı var görmesi hali anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Cem‘İyyet	Sâlikin bütün endişelerini Allah’a teveccüh noktasında toplaması ve mâsivâyı bırakıp sadece O’nunla meşgul olması hali anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Cemâl	Allah’ın lutuf ve rızasına delâlet eden isim ve sıfatlarını ve O’nun mutlak güzelliğini ifade etmek için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Cemîlcemâl	blah’ın lutuf ve rızasına delâlet eden isim ve sıfatlarını ve O’nun mutlak güzelliğini ifade etmek için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Cenaze Gülbangi	Mevleviyye tarikatı mensuplarının defin merasimleri sırasında okunan gülbank.
Terim	Cezbe	Allah’ın kulu kendine çekip yaklaştırması anlamında bir tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Cihâz-ı Tarîkat	Tekkelerde kullanılan asâ, taç, hırka, tesbih gibi eşyaya verilen genel ad.
Terim	Cilve	İlâhî tecellî anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Cûiyye	İlk devirlerde Şam bölgesindeki sûfilere verilen lakap.
Terim	Cumhur İlâhisi	Türk dinî mûsikisinde tekke mûsikisine ait bir form.
Terim	Çârdarb	Kalenderîler’le diğer bazı tasavvufî zümrelerin uyguladıkları saç, sakal, bıyık ve kaşları tamamen kesme geleneği.
Terim	Çelebi Efendi	Konya Mevlevî Âsitânesi’nde postnişin olanlara verilen unvan.
Terim	Çeşm	Edebiyat ve tasavvufta bir remiz; Fars edebiyatı ile Türk divan edebiyatında çeşitli anlamlarda kullanılan bir mazmun ve tasavvuf terimi.
Terim	Çile	Nefsânî arzulardan kurtularak ruh temizliğine ermek için girilen sıkı perhiz ve mahrumiyet dönemi anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Çilehâne	Sûfilerin halvete çekildikleri ufak boyutlu, genellikle dış dünyaya kapalı mekân.
Terim	Dede	Anadolu’da kurulan bazı tarikatlarda belli bir mertebeye ulaşan dervişlere verilen unvan.
Terim	Dehşet	Hakk’ın heybet, azamet ve celâl tecellileriyle ansızın karşılaşan sâlikin şaşırıp kalma halini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Destur İzin	İzin ve ruhsat anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Devir	Varlıkların Hak’tan gelişini ve O’na dönüşünü açıklayan tasavvufî bir görüş.
Terim	Devran	Sûfilerin yalnız başına veya topluca vecde gelip dönerek zikir yapmaları anlamına gelen tasavvuf ve mûsiki terimi.
Terim	Devr-i Veleddî	Mevlevî âyini sırasında postnişin ve semâzenlerin semâhâneyi üç defa dolaşmalarına verilen ad.
Terim	Devriyye	Fars ve özellikle Türk edebiyatında İslâm tasavvufundaki devir anlayışını işleyen manzumelere verilen ad.
Terim	Devse	XIV. yüzyıldan itibaren Mısır’da yapılagelen bir tarikat töreni.
Terim	Dil Kalb	Kalp ve gönül anlamına gelen bir tasavvuf terimi.
Terim	Duâgû	Osmanlı devlet teşkilâtında ve tarikat hiyerarşisinde bir unvan.
Terim	Durak	Türk dinî mûsikisinin tekke mûsikisine ait formlarından biri.
Terim	Dünya	İnsanın ölümden önceki hayatı, bu hayattayken ilişki kurduğu varlıklar, bunlarla ilgili

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
		eğilimleri, tutum ve davranışları için kullanılan bir tasavvuf ve ahlâk terimi.
Terim	Efrâd Ricâlû'l-Gayb	Hız. Peygamber'e en mükemmel şekilde uyarak ferdiyet tecellisine mazhar olduğu ve kutbun gözetimi dışında bağımsız hareket ettiği ileri sürülen velîler için kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Ehl-i Ma'Rifetârif	Mânevî tecrübeyle mârifet ve hakikat mertebesine ulaşan sûfî.
Terim	Ehl-i Zevk Şûrb	Mazhar olduğu tecellinin eserinin ruh ve kalp makamından nefis ve tabiat makamına inişini yaşayarak, duyarak ve tadarak bilen sâlik için kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	El Almakbiat	Tarikata girmek, bir şeyhe intisap etmek anlamına gelen tasavvuftaki biat terimi karşılığında Türkçe'de kullanılan tabir.
Terim	Ene	Sâlikin fenâ halini ifade eden, ayrıca iddia, kibir ve bencillik anlamında kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Erbaîn	Sâlikin kırk gün süreyle özel bir mekânda inzivaya çekilip kendisini ibadete vermesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Erenler	Velî ve mürşid anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Evliyavelî	Allah dostu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Evrâd	Allah'a yaklaşmak için belirli zamanda ve belli miktarda yapılan ibadet, dua ve zikri ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Evtâd Ricâlû'l-Gayb	Dört yönde bulunduklarına ve buralardaki yerleri koruduklarına inanılan dört büyük velîyi ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Fakr	İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Fark	Allah ile kul arasına madde perdesinin girmesi veya sâlikin halkın Hak'la var olduğunu bilmesi anlamına gelen tasavvuf terimi.
Terim	Fenâ	Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fânî olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Fetâ Fütüvvet	Nefsine hâkim olma konusunda yiğitlik gösteren veya fütüvvet teşkilâtına mensup olan kişi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Feyiz	Bütün bilgilerin ve varlıkların Allah'tan zuhur ve tecelli etmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Fuâd Kalb	İlâhî tecellileri seyretme mahalli anlamında kullanılan bir tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Fukarafakr	İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Fütüvvet	Başlangıçta tasavvufî bir mahiyet taşıırken XIII. yüzyıldan itibaren içtimaî, iktisadî ve siyasî yapılanmaya dönüşen kurum.
Terim	Gaflet	Dünya veya âhiret hayatı için gerekli olan bir şeyin önemini kavrayamama halini ifade eden ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	Galebe	Sâlikin üzerinde bulunduğu halin kendisini hükmü altına alması mânâsında tasavvuf terimi.
Terim	Gaybet	Sâlikin kendisine gelen bir vârid ve ilhamın tesiriyle şuur halini kaybetmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Gayn	Zaman zaman kalbi örten mânevî perde anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Gurbet	Sâlikin vatanından ayrı yaşaması veya halkın davranış ve düşüncelerinden uzak kalması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Gülbank	Tarikat meclislerinde, bazı dinî ve resmî törenlerde belli bir makam veya eda ile okunan dua.
Terim	Hâdim	Tekkenin ihtiyaçlarını karşılayan ve sûfilere hizmet eden kişi.
Terim	Hâfıza Duyu	Algıları saklayıp hatırlanmalarını sağlayan ve zâkire (el-kuvvetü’z-zâkire) diye de adlandırılan zihin gücü.
Terim	Hafî	Nakşibendiyye tarikatında emir âlemine ait kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ şeklinde sıralanan “letâif-i hamse”nin dördüncüsüne verilen ad.
Terim	Hakikat	Çeşitli anlamlarda kullanılan felsefe ve tasavvuf terimi.
Terim	Hakikat-i Muhammediyye	Hz. Peygamber’in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Hal	İlâhî bir lutuf olarak sâlikin kalbine gelen his ve bunun ruh ve bedenine yansımaları anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Halife	Şeyhi adına irşad faaliyetinde bulunan ve ölümünden sonra yerine geçen kimse, insân-ı kâmil anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Halvet	Günahtan korunmak ve daha iyi ibadet etmek için ıssız yerlerde yaşamayı tercih etmek anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Halvet Der-Encümen	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatının temel prensiplerinden biri.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Hankah	Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazan inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılan terim.
Terim	Hâtif	Gaipten seslenen anlamında daha çok tasavvufta kullanılan bir terim.
Terim	Hatm-i Hâcegân	Nakşibendiyye tarikatının özellikle Hâlidîyye kolunda uygulanan bir zikir şekli.
Terim	Hatm-i Velâyetvelî	Allah dostu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Havas	Özel bilgiler ve özel hallere sahip velîler anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Hayat	İlâhî tecellîlere mazhar olan ruhun bu sayede kavuştuğu yeni yaşama tarzı için kullanılan bir tasavvuf terimi.
Terim	Hayret	Allah'ı tanıyan, fakat bunu ifade edemeyen ârifin yaşadığı hal anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Hazarât-ı Hams	Mutasavvıfların, varlığın beş küllî mertebesini ifade etmek için kullandıkları bir tasavvuf terimi.
Terim	Hazret	İlâhî veya kevnî herhangi bir hakikat ve bunun âlemdeki tecellileri anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Hebâ	Allah'ın, içinde âlemin sûretlerini döktüğü şekilsiz madde anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hevâ	Nefsânî arzu ve eğilimleri ifade eden bir ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	Heybet Üns	Hakk'a yakın olmanın (üns) meydana getirdiği endişe hissi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Hıfz	Allah'ın, velî kullarını günahı ısrar etmekten koruması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hırka	Sûfilerin ve tarikat mensuplarının giydikleri özel elbise.
Terim	Himmet	Velîlerde var olduğu kabul edilen olağan üstü irade gücü.
Terim	Hitap	Allah'ın insanı muhatap alan sözü anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hizb	Belli amaçlara ulaşmak üzere düzenlenmiş, genellikle tarikat mensupları tarafından okunan dua anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hizmet Hâdim	Bir şeyhe veya tekke'deki dervişlere yardım etme anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hû	Sûfilere göre Allah'ın zâtına işaret eden ismi.
Terim	Humûl Câh	Şöhret, makam ve mevki tutkusundan kurtulma, fakirliği ve fakirleri sevmek anlamında tasavvuf ve ahlâk terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Hûş Der-Dem Hâcegân	Nakşibendiyye tarikatında sâlikin aldığı her nefeste gafletten uzak olması, Hakk'ı unutmaması anlamında kullanılan bir tabir.
Terim	Huzûr	Halktan gâib olan sâlikin Hakk'ı kalbinde hazır bulması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Hüzün	İnsanın maddî veya mânevî kayıp ve eksiklerinden duyduğu üzüntü için kullanılan bir ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	Istılâhâtü's-Sûfiyye	Tasavvuf terimlerini açıklayan eserlerin ortak adı.
Terim	Istılâm	İlâhî tecellinin etkisiyle sâlikin kendinden geçmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Istinâ'	Allah'ın bir kulu özel dost edinmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	İbnülvakt Vakıt	Sûfinin her vakit içinde bulunduğu zamana en uygun düşen ibadet ve amelle meşgul olması anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	İbret	Yanlış davranışların yol açtığı kötü sonuçlardan ders almak anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	İhlâs	Kulun bütün davranışları ve sözlerinde sadece Allah'ın rızâsını gözetmesi anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	İlâhi	Dinî-tasavvufî muhteva taşıyan bestelenmiş şiirlerin genel adı.
Terim	İlm-i Ledünbâtın İlmi	Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim.
Terim	İnbisat Kabz	Sâlikin ruhen rahatlama ve mânevî neşe içinde bulunması, bir çeşit vecd ve cezbe hali.
Terim	İnsân-ı Kâmil	Allah'ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan insan anlamında tasavvuf terimi.
Terim	İntisap Biat	Tarikata girmek, bir şeyhe biat etmek anlamında tasavvuf terimi.
Terim	İrfâniyye	Bilgi kaynağının keşif ve ilham olduğunu savunan tasavvufî ve felsefî akım, gnostisizm.
Terim	İrfanmârifet	Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	İstiğrak Vecd	Sâlikin ilâhî sevginin istilâsı altında kendisi ve maddî âlem hakkında hiçbir duygu, algı ve bilince sahip olmaması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	İstikamet	Kişinin her türlü aşırılıktan sakınarak doğruluk üzere bulunması anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	İşaret	Bir mânayı, düşünceyi veya duyguyu üstü kapalı bir şekilde anlatma anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Kâbe Kavseyn	Kur'an'da Hz. Peygamber'in mi'racda Cebri'l'e veya Allah'a çok yaklaştığını anlatan ifade (en-Necm 53/9); tasavvufta Hak ile ittihad ve aynü'l-cem' makamı.
Terim	Kabz	Sâlikin mânevî bir tutukluk içinde bulunması halini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Kadeh Şürb	Mânevî hal, ruhî haz, şevk, cezbe ve vecd anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Kadem	Bir velînin bir melek, peygamber veya başka bir velînin izinde olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Kâf u Nûn Kün	Allah'ın yaratmadaki gücünü ve süratini anlatmak üzere âyetlerde yer alan "kün" (كن = ol!) emrini telmihen kelimeyi oluşturan harflerin ismen okunmasıyla elde edilen dinî-tasavvufî terim.
Terim	Kalenderhâne	Kalender meşrepli seyyah dervişlerin konaklamaları için tesis edilen tekkelerin genel adı.
Terim	Kalenderiyye	Kalenderî bir hayat tarzını benimseyen çeşitli tasavvufî zümrelerin ortak adı.
Terim	Kâse Şürb	Sâlikî cezbeyle sevkeden mânevî hal, ârifin gönlü ve ilâhî aşkın şarabıyla mest olan kişinin vücudu anlamlarında bir tasavvuf terimi.
Terim	Kebîrpanthîlerkebîr	Hindistanlı sûfî Kebîr'in (ö. 924/1518 [?]) mensuplarına verilen ad.
Terim	Kemâl	Zât, vücud ve sıfat bakımından yetkin olma halini ifade eden bir tasavvuf terimi.
Terim	Kenz-i Mahfî	Hakk'ın zâtının mutlak bilinmezliğini ifade eden bir tasavvuf terimi.
Terim	Keramet	Velîlerden zuhur eden olağan üstü hal.
Terim	Keşf	Aklın ve duyuların yetersiz kaldığı ilâhiyyât konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Kevn	Toplumda bulunmak, kâf ve nûn (kün) vasıtasıyla yaratılan her şey, varlık ve oluş gibi mânalara gelen bir tasavvuf terimi.
Terim	Kuddise Sırruh	Vefat eden velîlerin ismi anılırken kullanılan bir dua cümlesi.
Terim	Kurb	Hakk'a yakın olma anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Kutub	Velîler zümresinin başkanı ve insân-ı kâmil anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Külâh Taç	Dervişlerin kullandıkları başlık.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Kümeysiyye	Kümeyl b. Ziyâd'a (ö. 82/701) nisbet edilen bir tarikat silsilesi.
Terim	Kün	Allah'ın yaratma gücünü ve süratini anlatan dinî-tasavvufî terim.
Terim	Lâhût Nâsût	İnsanın ilâhî ve mânevî yönü anlamında bir tasavvuf terimi, nâsûtun karşıtı.
Terim	Latife	İnsandaki ilâhî cevhere işaret eden tasavvuf terimi.
Terim	Ledün İlmi	Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim.
Terim	Letâif-i Hamse	Nakşibendî-Müceddidiyye ve Hâlidîyye tarikatlarında seyrüsülûk usulü.
Terim	Levâih Levâmi'	Seyrüsülûkün başlarında olan dervişlerde meydana gelen kısa süreli mânevî aydınlanma (tecellî) anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Levâmi'	Sâlikte gönül aydınlanmasını ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Lüb	Dinî ve tasavvufî hal ve makamların bir mertebesini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Ma'Rifet-i Nefs	Kişinin kendini bilmesi anlamında bir tasavvuf, ahlâk ve felsefe terimi.
Terim	Mahk Mahv ve İsbat	Mahv kavramının daha ileri şeklini ifade eden bir tasavvuf terimi.
Terim	Mahv ve İsbat	Sâlikin kötü huy ve alışkanlıklarını terkedip iyi huy ve alışkanlıklar edinmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Makam	Kararlı ve düzenli çabalarla kazanılan ahlâk ilkesi veya sülûkün mertebeleri anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Mâna Sûret	Sûret ve şekil karşılığı olarak kullanılan tasavvuf terimi.
Terim	Mârifet	Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Mâsivâ	Allah'tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Mazhar Tecellî	Hakk'ın sıfat, isim ve fiillerinin zuhur ve tecelli ettiği yer anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Meczip	Mazhar olduğu cezbe sonucu sülûk etmeden Hakk'a eren velî anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Melâmet	Bir tasavvuf terimi; III. (IX.) yüzyılda Horasan bölgesinde ortaya çıkıp daha sonra bütün İslâm dünyasında yaygınlık kazanan tasavvuf anlayışı.
Terim	Melekût	Gayb âlemini veya vücûd mertebelerinden birini ifade eden tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Menâkıbnâme	Velîlerin daha çok kerametlerinin anlatıldığı eserlerin genel adı.
Terim	Menhuan	Çin’de tarikatlar için kullanılan ortak ad.
Terim	Menzil Makam	Süreklilik kazanmış hal veya sülûkün mertebeleri anlamındaki makam teriminin derecelerini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Meşreb Tasavvuf	Sûfinin tasavvufu anlayış ve hayatına yansıtış tarzı anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Mevlevî Âyini	Mevlevîler’in zikir törenlerine verilen ad.
Terim	Mevlevîhâne	Mevlevîyye tarikatına ait zâviye, dergâh ve âsitânelerin genel adı.
Terim	Muhâdara Keşf	Sâlikin kalbinin Hakk’ın huzurunda bulunması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Muhib	Sûfî olmadıkları halde sûfilîğe ve tarikat ehline yakınlık duyanlar için kullanılan bir terim.
Terim	Muhlis	Kulun bütün davranışları ve sözlerinde sadece Allah’ın rızâsını gözetmesi anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.
Terim	Murakabe	Kulun, sürekli biçimde Allah Teâlâ’nın gözetimi altında bulunduğunun şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Mutasavvıf	Tasavvufî hayat tarzını benimseyen ve bu yolla Hakk’ın yakınlığını kazanmaya çalışan kişi.
Terim	Mücâhede	Sâlikin nefis, şeytan ve düşmanla mücadele etmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Mücerred	Bekâr yaşamayı tercih eden sâlik anlamında tasavvuf ve tarikat terimi.
Terim	Mükâşefe	Aklın ve duyuların yetersiz kaldığı ilâhiyyât konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Mürid	Tasavvuf yolunu tutmaya veya tarikata girmeye karar veren yahut bir şeyhe bağlı bulunan kişi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Müşâhede	Allah’ın zuhur ve tecellilerini görme anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Nakîbüleşraf	Seyyid ve şeriflerle ilgili işlere bakan yetkili.
Terim	Nâsût	İnsanın beşerî ve cismanî yönünü ifade eden bir tasavvuf terimi.
Terim	Nazar Ber-Kadem Hâcegân	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatında, sâlikin yürürken gaflete sebep olacak bir şeyi görmesini önlemek için bakışlarını ayaklarına odaklaması anlamında bir terim.
Terim	Nefes	Sâlikin yaşadığı yoğun tasavvufî halin hafiflemesi neticesinde duyduğu ferahlık, ayrıca velîlerin himmeti gibi anlamlarda kullanılan tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Nefiy	Kulun fiillerinin Hakk'ın fiillerinde fâni olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Nevbe	Tekkelerde ritim sazlarıyla icra edilen mûsiki eşliğinde yapılan çeşitli törenlerle bunlara katılan çalgı topluluğunun ve bir ritim çalgısının adı.
Terim	Nigâhdâşt	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatında sâlikin kelime-i tevhidi zikrederken bütün dünyevî düşüncelerden uzaklaşması anlamında bir terim.
Terim	Nihayet	Sülûkün sonu anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Nikâb	Kul ile Hak arasına giren, âşıkı mâşuktan ayıran engel; ilâhî hakikatlerin sâlikin kalbinde tecelli etmesini önleyen maddî sûretlerin izi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Niyaz	Allah'a yalvarıp yakarma, dua etme anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Niyaz Âyini	Mevlevî âyinlerinin sonunda istek üzerine okunan âyin/ilâhî.
Terim	Nücebâ Ricâlû'l-Gayb	Taşıyamadıkları yükler konusunda insanlara yardımcı olan son derece merhametli velîler grubu anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Nükabâ Ricâlû'l-Gayb	Allah'ın bâtın isminin mazharı oldukları için kendilerinden bütün hicapların kalktığı, mahlûkata ait bütün sırların açıldığı velîler grubu anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Perde Hicab	Sâlikle Hak arasında bulunan ve Hakk'ı tanımaya engel olan her şey anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Pîr	Hak yolunda sâlike rehberlik yapan kimse ve tarikat kurucusu anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Râbıta	Müridin şeyhine gönlünü bağlaması ve onu düşünmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Rağbet ve Rehbet	Arzu ve kaygı anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Râhtarikat	Tasavvufta Hakk'a ulaşmak için benimsenen usul, tutulan yol.
Terim	Recâ	Kulun Allah'ın rahmetine güvenerek ümit içinde olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Rızâ	Dinî hükümlere uyan kuldan Allah'ın ve Allah'ın takdirinden kulun hoşnut olması anlamında dinî-tasavvufî bir terim.
Terim	Ricâlullah	İlâhî hakikatlerin mazharı olup âlemde tasarrufta bulunan gizli ve âşikâr Allah erleri anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Ricâlû'l-Gayb	Âlemde tasarruf sahibi gizli ve âşikâr velîler topluluğu.
Terim	Riyâzet	Nefis terbiyesi anlamında bir tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Rü'yet	Allah'ı, Hz. Peygamber'i, melekleri, vefat etmiş velîlerin ruhlarını görme anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Sadr	Tasavvufta ilâhî bilginin kaynağı olan kalbin yedi mertebesinde biri.
Terim	Sahv	Cezbe, vecd ve aşk ile kendinden geçen sâlikin ayılıp his ve şuur âlemine dönmesini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Sefer	Sûfilerin nefsi terbiye etmek ve Hakk'a ermek için bedenle veya kalple yaptıkları yolculuk anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Sefer Der-Vatan Hâcegân	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatında, sâlikin beşerî sıfatlardan uzaklaşıp kendini melekî ve ilâhî sıfatlara ulaştıracak olan mânevî yolculuğa yönelmesi anlamında bir terim.
Terim	Sekr	Sâlikin, kendisine gelen vâridin etkisiyle yaşadığı mânevî sarhoşluk anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Semâ	Sûfinin zâhirî ve bâtinî şeyleri işitmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Semahbektaşî Mûsikisi	Bektaşîlik'te tarikat ve yol kardeşleri arasında, yola girmeyenlerin katılamayacağı cem törenlerinde yapılan tasavvufi raks.
Terim	Semâzen	Semâ yapan anlamında bir Mevlevî terimi.
Terim	Sikke	Keçeden yapılmış Mevlevî külâhı.
Terim	Sûfî	Tasavvufî hayat tarzını benimseyerek Hakk'ın yakınlığını kazanmaya çalışan kimse.
Terim	Sülûk	Tâlibin bir mürşidin gözetiminde yaptığı mânevî yolculuk anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Şathiye	Sûfinin vecd ve istiğrak halinde söylediği, muhtevasında bir iddia bulunan söz anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Şeb-i Arûs Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	Düğün gecesi anlamında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin ilâhî sevgiliye kavuşmasına işaret eden öldüğü gece; bu gecenin yıl dönümlerinde yapılan tören.
Terim	Şed	Fütüvvet ve tarikat ehline has tasavvufî-folklorik bir gelenek.
Terim	Şem' U Pervâne	Doğu edebiyatlarında tasavvufî aşkın anlatıldığı alegorik ve sembolik hikâyelerin ortak adı.
Terim	Şevk	Derin arzu, özlem anlamında felsefe ve tasavvuf terimi.
Terim	Şeyh	Müridlere rehberlik yapan ve onları irşad eden kişi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Şürb	Sâlikin ilâhî aşkı yoğun ve sürekli biçimde yaşaması anlamında tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Taayyün Tecellî	Eşyanın Hakk'ın zâtından zuhur ve tecellî yoluyla ortaya çıkması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Taç	Hükümdarlık alâmeti ve tarikat sembolü bir tür başlık.
Terim	Tâlip Sülûk	Bir tarikata girmek isteyen kişi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tarikat	Tasavvufta Hakk'a ulaşmak için benimsenen usul, tutulan yol.
Terim	Tasavvuf	İslâm'ın zâhir ve bâtın hükümleri çerçevesinde yaşanan mânevî ve derunî hayat tarzı.
Terim	Tasavvuf Mûsikisi	Türk dinî mûsikisinin tekkelerde icra edilen kısmı.
Terim	Tasfiye	Nefsi kötülük ve günah kirinden temizlemek anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tavâlî‘ Levâmî‘	Gönülde mârifet güneşinin doğuşu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Tay	Uzak mesafelerin bir anda aşılması veya uzun sürede yapılacak işlerin bir anda gerçekleşmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tebettül	Sâlikin her şeyden yüz çevirip bütün varlığıyla Allah'a yönelme halini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Tecellî	Hakk'ın varlığının çeşitli mertebelerde zuhur etmesi, sâlikin keşf yoluyla bu zuhuru idrak etmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tecrîd	Kulun Hakk'ın dışındaki her şeyden sıyrılması, Hakk'ın birliğini her şeyden soyutlaması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tefrîd Tegrîd	Hiçbir şeyin sâlikî hükmü altına almaması, sâlikin bâtinî alâkalardan ve nefisten sıyrılıp Hak ile olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tefvîz	Kulun bütün işlerinde Allah'ı kendisine mutlak vekil kılması, O'na teslim olması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tekke Mûsikisi	Türk dinî mûsikisinin tekkelerde icra edilen kısmı.
Terim	Telvîn	Hakk'ın tecellîlerinin farklılaşması ile kulun halinin devamlı değişmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Temkin	Sâlikin ulaştığı makamdaki sürekliliğini ifade eden tasavvuf terimi.bk.
Terim	Tenâsüh	Ruh göçünü ifade eden terim.
Terim	Tesbih	Tekrar edilen zikrin sayısını belirlemek amacıyla ipe dizilen belli sayıdaki boncuklar.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Teslim	Sâlikin Hakk'ın bütün tecellilerini gönül rızasıyla kabul etmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Teveccüh	Şeyhin irşad için müridine mânen yönelmesi, müridin de şeyhinden istifade için gönlünü ona bağlaması anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Tevhidhâne	Bağımsız mescidleri olmayan tekkelerde âyinin icra edildiği, vakit namazlarının kılındığı mekâna verilen ad.
Terim	Tezkiye	Nefis, kalp ve ruhun mânevî kirlerden temizlenmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Ubûdiyyet	Zâhirî ve bâtinî açıdan Allah'a tam kulluğu ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Üns	Kulun Allah ile ülfet etmesi halini ifade eden bir tasavvuf terimi.
Terim	Üveysîlik	Bir kimsenin zâhiren görmediği kişi ya da kişilerden mânevî eğitim alması ve bu yolla meydana gelen tarikat anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Vahdet-i Vücûd	Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi.
Terim	Vahşet	Allah ile üns halinde bulunan sâlikin O'ndan başka her şeyden sıkılıp yalnızlığı tercih etmesi anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Vâkıa	Gayb âleminde kalbe gelen mânayı ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Vakit	Sâlikin içinde bulunduğu andaki halini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Vârid	Sâlikin kalbine ansızın gelen hal, ilham anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Vecd	İradesi dışında sâlikin kalbine ansızın gelip beşerî vasıflarından soyutlanmasına yol açan hal anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Vechü'l-Hak	Bir şeye varlık ve gerçeklik kazandıran Hakk'ın yüzü anlamında tasavvuf terimi.
Terim	Velâyetvelî	Allah dostu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Velî	Allah dostu anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Vera'	Takvânın ileri derecesini ifade eden tasavvuf terimi.
Terim	Vukuf	İki makam arasında durup kalma anlamında bir tasavvuf terimi, seyrüsülûkün son mertebelerinden biri.
Terim	Vuslatvüsûl	âlikin Hakk'a ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Vüsûl	Sâlikin Hakk'a ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Terim	Yâddâşt	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatında sâlikin kalbinin her an Hakk'ın huzurunda olması anlamında bir terim.
Terim	Yâdkerd	Hâcegân silsilesi ve Nakşibendiyye tarikatında sâlikin mürşidinden aldığı virdi kalbi veya diliyle sürekli okuması anlamında bir terim.
Terim	Yakaza	Sâlikin mânen uyanık olması anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Yakîn	Kesin bilgi ve inanç anlamında mantık, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf terimi.
Terim	Zâhidzühd	Kulun Hakk'ın dışındaki her şeyi terketmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Terim	Zevk	Tatma duyusu; keşif ve ilham yoluyla kalbin hakikate erişmesi, bu şekilde kalbe atılan ilâhî bilgi, dinî ve mânevî tecrübe anlamında felsefe ve tasavvuf terimi.
Terim	Zikir	
Terim	Zulmet Nûr	Nûrun karşıtı olarak karanlık, yokluk anlamında felsefe ve tasavvuf terimi.
Terim	Zühd	Kulun Hakk'ın dışındaki her şeyi terketmesi anlamında bir tasavvuf terimi.
Müellif-Şair	Ahmed Eflâkî	Mevlânâ Celâleddîn-ı Rûmî ve etrafındakileri anlatan Menâkıbü'l-ârifin adlı eserin yazarı.
Müellif-Şair	Ahmed Muhtar Efendi, Giritli	Tasavvufî mahiyetteki telif ve tercüme eserleriyle tanınan son devir Osmanlı edibi ve devlet adamı.
Müellif-Şair	Sipehsâlâr, Ferîdun	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve çevresi hakkında ilk menâkıbnâmelerden biri olan Risâle-i Sipehsâlâr'ın müellifi.
Müellif-Şair	Abdülvehhâb Es-Sâbûnî	Mevlevîlik tarihi bakımından kaynak kabul edilen Şevâkıbü'l-Menâkıb'ın müellifi.
Müellif-Şair	Âşık Paşa	Mutasavvıf-şair, Garibnâme adlı tasavvufî eserin müellifi.
Müellif-Şair	Baldırzâde Mehmed Efendi	Osmanlı müderris ve kadısı, Ravza-i Evliyâ'nın müellifi, şair.
Müellif-Şair	Berthels, Evgenii Eduardoviç	Tasavvuf tarihi, Orta Asya Türk ve İran edebiyatları konusundaki çalışmalarıyla tanınan Rus şarkiyatçısı.
Müellif-Şair	Birge, John Kingsley	Bektaşîlik tarihiyle uğraşan Amerikalı Türkolog.
Müellif-Şair	Cemâleddin Hulvîhulvî, Cemâleddin	Halvetî şeyhlerinin biyografilerine dair Lemezât adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair.
Müellif-Şair	Cemâlî	XV. yüzyıl divan şairi ve mesnevi müellifi.
Müellif-Şair	Derviş Ali Dedeali Şîruganî	Türk mûsikisinde en çok dinî eser besteleyen Gülşenî şeyhi.
Müellif-Şair	Derviş Mehmedsübhâtü'l-Ahbâr	Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yaşadığı sanılan, Osmanlı hânedanının

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
		şeceresine dair Sübhatü'l-ahbâr adlı eserin müellifi.
Müellif-Şair	Derviş Mûsâ	Türk bestekârı, neyzen ve şair.
Müellif-Şair	Derviş Mustafa Efendimustafa Efendi, Çâlâkzâde	Dinî mûsiki bestekârı, şeyh ve zâkir.
Müellif-Şair	Ebû Nuaym El-isfahânî	Hilyetü'l-evliyâ' müellifi, hadis, kelâm, tasavvuf âlimi ve tarihçi.
Müellif-Şair	Ebü'l-Alâ Afîfî	Felsefe ve tasavvufla ilgili araştırmalarıyla tanınan Mısırlı âlim.
Müellif-Şair	Edib Harâbî	Son devir Bektaşî şairi.
Müellif-Şair	Ergüneş, Hüseyin Şemsi	Nakşibendî Melâmîliği'ne mensup müellif.
Müellif-Şair	Gölpınarlı, Abdülbaki	Türk tarikatları ve özellikle Mevlevîlik, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre üzerindeki araştırmaları ile tanınan âlim.
Müellif-Şair	Gucerâtî	Mevlânâ'nın Mesnevî'si ve Senâî'nin Hadîkatü'l-hağîka adlı eseri üzerindeki çalışmaları ile tanınan âlim.
Müellif-Şair	Haydar El-Âmulî	Şîliği tasavvufla bağdaştırmaya çalışan âlim.
Müellif-Şair	Hocazâde Ahmed Hilmi	Hadîkatü'l-evliyâ adlı eseriyle tanınan müellif.
Müellif-Şair	İshak Efendi, Harputlu	Hristiyanlık, Bektaşîlik ve Hurûfîlik aleyhindeki eserleriyle tanınan âlim.
Müellif-Şair	Kara Şemsi	Mevlevî şairi.
Müellif-Şair	Kul Himmet	Alevî-Bektaşî şairi.
Müellif-Şair	Mehmed Ali Hilmi Dedebaba	Son dönem Bektaşî şairlerinden.
Müellif-Şair	Mehmed Şükrü	İstanbul tekkeleri ve tarikat silsilelerine dair çalışmaları olan müellif.
Müellif-Şair	Mélıkoff, Irène	Eski Türk edebiyatı, Alevîlik ve Bektaşîlik üzerine araştırmalarıyla tanınan Fransız Türkologu.
Müellif-Şair	Mîrhord	Çiştîyye tarikatının tarihine dair Siyerü'l-evliyâ' adlı Farsça eserin müellifi.
Müellif-Şair	Mustafa Efendi, Karaoğlu	Halvetî-Mısırî zâkirbaşısı ve dinî eserler bestekârı.
Müellif-Şair	Nicholson, Reynold Alleyne	Tasavvuf tarihi araştırmalarıyla tanınan İngiliz şarkiyatçısı.
Müellif-Şair	Osman Yahyâ	İbnü'l-Arabî'nin eserleri üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınan Suriyeli fikir adamı, nâşir.
Müellif-Şair	Revnakoğlu, Cemalettin Server	İstanbul tekkelerine ve tarikatlar tarihine dair araştırmaları ile tanınan yazar.
Müellif-Şair	Sâdık Vicdânî	Tarikat silsilelerine dair Tomar-ı Turuk-ı Aliyye adlı eseriyle tanınan müellif.
Müellif-Şair	Schimmel, Annemarie	İslâm kültürü ve özellikle tasavvuf alanındaki çalışmalarıyla tanınan Alman müellifi.
Müellif-Şair	Serrâc, Ebû Nasr El-Lüma'	İlk tasavvuf klasiklerinden el-Lüma' adlı eserin müellifi.

Kategori	DİA Madde	DİA Kısa Açıklama
Müellif-Şair	Tokadîzâde Şekib Bey	Daha çok dinî ve tasavvufî şiirleriyle tanınan II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi şairi.
Müellif-Şair	Vâhidî Menâkıb-ı Hoca-i Cihân	Anadolu'daki derviş zümrelerine dair Menâkıb-ı Hoca-i Cihân adlı eseriyle tanınan müellif.
Müellif-Şair	Virânî	Alevî-Bektaşî şairi.
Müellif-Şair	Yaman Dede	Mevlevî şairi.
Müellif-Şair	Yemînî	Fazîletnâme adlı eseriyle tanınan XVI. yüzyıl Kalenderî ve Bektaşî şairi.
Zâkir	Abdullah Efendi, Hastazâde	Zâkirbaşı ve mûsikişinas.
Zâkir	Ahmed Çelebi, Şîve	Türk bestekârı ve zâkirbaşı.
Zâkir	Ahmed Efendi, Mutaftzâde	Zâkir ve dinî eserler bestekârı.
Zâkir	Arap Sâlih Efendi	Zâkirbaşı, bestekâr.
Zâkir	Drağman Zâkiri Ahmed Efendi	Mutasavvıf-şair, bestekâr, zâkir ve hattat.
Zâkir	Elçioğlu, İzzettin Hümâyî	Türk mûsikisi muallimi, bestekâr ve zâkirbaşı.
Zâkir	Fehmi Efendi, Cerrah	Zâkirbaşı ve bestekâr.
Zâkir	Gürer, Selâhattin	Son dönem zâkirbaşlarından.
Zâkir	Hâfız Kumral	XVII. yüzyılda yaşamış zâkirbaşı, hânende ve bestekâr.
Zâkir	Hasan Efendi, Zâkirî	Türk dinî mûsikisi bestekârı ve zâkir.
Zâkir	Hatîb Zâkirî Hasan Efendi	Zâkirî Türk dinî mûsikisi bestekârı ve zâkir.
Zâkir	Hulûsi Efendi	Zâkirbaşı ve mûsikişinas.
Zâkir	Hüseyin Hâlis Efendi	Son dönem zâkirbaşlarından, bestekâr.
Zâkir	Mehmed Efendi, Eğrikapılı	Son dönem zâkirbaşlarından, dinî eserler bestekârı.
Zâkir	Mehmed Efendi, Kalburîzâde	Celvetî zâkiri ve dinî eserler bestekârı.
Zâkir	Mustafa Efendi, Çatalsakal	Celvetî zâkirbaşısı ve dinî eserler bestekârı.
Zâkir	Nâfiz Bey, Durakçı	Dinî eserler bestekârı ve icracısı, zâkir.

Ek 4: Anahtar Kelimeler Tablosu

Anahtar Kelimeler			
Abdülkadir Geylânî	İcâzet	Mürîd	Tasavvuf
Ahmet Yesevî	İlham	Mürşid	Tasavvuf terimi
Ârif	İmam Rabbânî	Mürşit	Tekke
Bayramiyye	İrşad	Mutasavvıf	Tevbe
Bektaşî	İsmâiliyye	Nakşibendî	Vahdet-i vücûd
Derviş	Kadîrîyye	Rabıta	Velî
Evliyâ	Kâmil insan	Rifâî	Velâyet
Fena fillah	Kâmil mürşid	Riyâzet	Vird
Gavs	Kerâmet	Sâlik	Yesevî
Hal	Ledün ilmi	Silsile	Yunus Emre
Halvetî	Ma'rifet	Sohbet	Zâhid
Hâlvat	Masivâ	Sûfî	Zâkir
Hırka	Melâmî	Sûfizm	Zikir
Hâcegân	Meşâyih	Şâzelî	
Hacı Bektâş Velî	Mevlevî	Şeyh	
Himmet	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	Tarîkat	

Ek 5: DİA - MEBİS Madde Adı ve Müellif Karşılaştırma Tablosu

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)		Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (MEBİS)	
Madde Adı	Müellif	Madde Adı	Müellif - Çeviren
Abdülkâdir-i Geylânî	Süleyman Uludağ	‘Abd al-Ğâdir	D. S. Margoliouth
Ahadiyyet	Süleyman Uludağ	Aḥadîya	-
Baba	Süleyman Uludağ	Bābā	Cl. Huart - Mehmet Fuat Köprülü
Çile	Selçuk Eraydın	Čilla	Abdûlbaki Gölpınarlı
Devse	Recep Uslu	Dawsa	D. B. Macdonald
Evrâd	Mustafa Kara	Wird	Louis Massignon - M. Nazif Şahinoğlu
Gazzâlî	Mustafa Çağrııcı - Süleyman Uludağ - H. Bekir Karlığa	al-Djzûlî	Moh. Ben Cheneb
Hacı Bektâş-ı Velî	Ahmet Yaşar Ocak	Bektâsh	Tschudi
Hadra	Mehmet Akkuş	Ḥadra	D. B. Macdonald
Hal	Mehmet Demirci	Ḥāl	D. B. Macdonald
Halife	Süleyman Uludağ	Ḳhalîfa	T. W. Arnold
Hırka	Süleyman Uludağ	Ḳhırka	Cl. Huart - Kasım Kufralı
Kabz	Süleyman Uludağ	Ḳabḍ	H. Bauer
Keşf	Süleyman Uludağ	Ḳashf	D. B. Macdonald
Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin	Süleyman Uludağ	Ḳushairî	Louis Massignon - Ahmet Ateş
Mecsup	Süleyman Uludağ	Madjnûn	R. A. Nicholson
Mesnevî	Semih Ceyhan	Mathnawî	R. Levy - Ahmet Ateş
Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	Reşat Öngören	Djalâl al-Dîn Rûmî	D. S. Margoliouth - H. Ritter
Pîr	Sâfi Arpaguş	Pîr	R. Levy - Tahsin Yazıcı
Post	Sâfi Arpaguş	Pûst	R. Levy
Râbia el-Adeviyye	Hülya Küçük ve Semih Ceyhan	Râbi‘a al-‘Adawîya	Margaret Smith
Semâ	Semih Ceyhan	Samā‘	D. B. Macdonald - Tahsin Yazıcı
Sûfî	Reşat Öngören	Taşawwuf	Louis Massignon
Şedd	Hamid Algar	Shadd	Louis Massignon - Abdûlbaki Gökpınarlı
Şeyh	Reşat Öngören	İshân	W. Barthold - Mirza Bala
Şeyh	Reşat Öngören	Shaikh	A. Cour
Tarikat	Reşat Öngören - DİA	Ṭarîka	Louis Massignon - Tahsin Yazıcı
Tasavvuf	Reşat Öngören	Taşawwuf	Louis Massignon
Tasavvuf	Tahsin Yazıcı	Derwîsh	D. B. Macdonald
Velî	Süleyman Uludağ	Walî	A. Cour

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)		Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (MEBİS)	
Madde Adı	Müellif	Madde Adı	Müellif - Çeviren
Zikir	Mehmet Nuri Uygun - Reşat Öngören	Dhikr	D. B. Macdonald - Süleyman Uludağ
Zühd	Semih Ceyhan	Zuhd	Louis Massignon - Yaşar Nuri Öztürk

ÖZ GEÇMİŞ

Zühre Coşkun, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuş, ardından aynı üniversitede Temel İslami Bilimler Ana Bilim Dalı Tasavvuf alanında yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır.

